

ПАИБ
51187

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·
1979-80г.

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
·CYRILLE
ET METHODE·
DE
V.TIRNOVO

ГОДИНА 1981

ТОМ XVII КН 3

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ
И МЕТОДИЙ“

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
CYRILLE
ET METHODE
DE
V. TIRNOVO

TOME 17, LIVRE 3
FACULTE D'HISTOIRE

1977 - 1978 - 1979

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

ТОМ XVII, КНИГА 3
ФАКУЛТЕТ ЗА ИСТОРИЯ
ГОДИНА 1979—1980

(20) 1980

ПА 118
7787

93/99

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

доц. Петър Тодоров, доц. Янка Николова, доц. Петър Го-
ранов, доц. Йордан Андреев, гл. ас. Христо Глушков, гл.
ас. Георги Плетньов, ст. ас. Димитър Саздов (секретар)

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
В. ТЪРНОВО ДП

6780 / 1981

ТРУДОВЕ НА ВТУ, Т. XVII, КН. 3

Рецензенти: Радослав Попов и Петър Тивчев
Художествен редактор Олга Паскалева
Технически редактор Емилия Василева
Коректор Иванка Балъкова

Дадена за набор на 18. XII. 1980 г. Подписана за печат на 20 II. 1981 г.
Излязла от печат на 6. III. 1981 г. Печатни коли 10,50. Издателски коли 10,50.
Условно издателски коли 10,24. Формат 16/60/90. Литературна група II—6. Из-
дателски № 25193. Тираж 530. Цена 1,35 лв. КОД 02/9531412311/0618-118-81.

ДИ „Наука и изкуство“ — София
ДП „Димитър Найденов“ — Велико Търново

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Статии

1. Йордан Андреев
ВЪСТАНИЕТО НА ИВАЙЛО — ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПРОБЛЕМИ 7
2. Георги Плетньов
„ДОБРОДЕТЕЛНАТА ДРУЖИНА“ В БУКУРЕЩ И РАЗВИТИЕТО
НА БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ 31
3. Димитър Саздов
ФОРМИРАНЕ И НАЧАЛНА ДЕЙНОСТ НА ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА
ПАРТИЯ (май 1894 — февруари 1896) 65

II. Материали и съобщения

1. Стефка Русанова
ИСТОРИЧЕСКИ ИЗТОЧНИЦИ ЗА ИСТОРИЯТА НА ВИЗАНТИЯ
И БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ VIII в. (717—802 г.) 105
2. Тодор Овчаров
УКРАСА НА ОБИКНОВЕНАТА БИТОВА КЕРАМИКА ОТ СРЕДНО-
ВЕКОВНО ТЪРНОВО 129
3. Йордан Андреев
МАГДА ХРИСТОДУЛОВА 161

TABLES DES MATIERES

I. Articles

1. Yordan Andreev
L'INSURRECTION D'IVAILO — RECHERCHES ET PROBLEMATIQUE 7
2. Gueorgui Pletniou
„LA LIGUE DE BIENFAISANCE“ A BUCAREST ET LE DEVELOPPE-
MENT DE L'EDUCATION BILGARE 31
3. Dimitar Sazdov
FORMATION ET ACTIVITE INITIALE DU PARTI DEMOCRATIQUE
(mai 1894 — fevrier 1896) 65

II. Communications et documents

1. Stefka Roussanova
SOURCES HISTORIQUES POUR L'HISTOIRE DE LA BYZANCE ET
DE LA BULGARIE AU VIII SIECLE (717—802) 105
2. Todor Ovtcharov
ORNEMENT DE LA CERAMIQUE USUELLE DU TIRNOVO MEDIEVAL 129
3. Yordan Andreev
MAGDA HRISTODOULOVA 161

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XVII, кн. 3

Исторически факултет

1979—1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XVII, livre 3

Faculté d'histoire

1979—1980

ИОРДАН АНДРЕЕВ

ВЪСТАНИЕТО НА ИВАЙЛО —
ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПРОБЛЕМИ

YORDAN ANDREEV

L'INSURRECTION D'IVAILO —
RECHERCHES ET PROBLEMATIQUE

София, 1981

Интересът на българските историци към въстанието на Ивайло датира вече от столетие. Той е оправдан от значимостта на самото събитие, което по своя характер надхвърля обичайните представи за средновековната епоха. От друга страна, личността на Ивайло винаги е пленявала въображението на изследователите и всеки един по своему търсеше отговор на въпросите, свързани с великото му дело.

Общо взето, написаното за Ивайло и ръководеното от него движение може да се раздели на два големи дяла. Беше време, когато необикновената съдба на селския вожд се свързваше с капризите на сляпото щастие,¹ с авантюристичния дух на епохата² или със случайно стекли се исторически обстоятелства.³ Съобразно тези постановки Ивайло се представяше за човек, който стигнал до короната благодарение на смутната епоха, за да се провали също толкова бързо, както започнал бурният му възход.⁴ В буржоазната историография обаче не съществува единна линия при преценката както на личността на народния вожд, така и на характера на ръководената от него селска война. Наблюдава се известна диференциация в подхода на учените, която трябва да се обясни с различните позиции, от които те изясняваха причините за движението. И все пак тъкмо тук съществува едно относително единство — независимо от различните уговорки буржоазните историци, настояваха, че въстанието имало за първопричина вътрешнополитическия разврат и зловредната роля на царица Мария: обяснения, които не можеха да бъдат верни при положение, че търсеха отговор на поставените въпроси предимно в морализаторски план, ще рече, че буржоазната историография си затваряше очите пред далеч по-значими социално-икономически причини, които стояха в основата на народното недоволство.

Показателни в това отношение са твърденията на П. Ников, според който „всеки опит да се търсят причините за въстанието в социално-икономическите условия на средновековието би било несъзнателно пренасяне на модерни възгледи и поня-

¹ К. Иречек, История на българите, С., 1928, под редакцията на В. Златарски, с. 213.

² П. Ников, Рецензия върху статията „Бележка за югоизточна България през епохата на Тертеровци“ от Ст. Табаков в ПСп, кн. LXX (1909), с. 576.

³ В. Златарски, Ивайло и Момчил — сравнителна характеристика, Български преглед, год. V, кн. 7 (1899), с. 105.

⁴ П. Ников, пос. съч., с. 576.

тия сред тъмната и мрачна средновековна епоха⁵. Този казус на П. Ников дава ясна представа за концепциите, които господствуваха в историческата ни наука. И затова те справедливо се оценяват като съзнателен опит да се прикрие класовият характер на въстанието.⁶ Но на някои буржоазни историци трябва да признаем, че въпреки идеологическата им безпомощност, те все пак успяха да доловят някои от социалните корени на явлението. Така например според В. Златарски Ивайло бил „създаден от онова непоносимо политическо и социално-икономическо положение, което българите преживявали през XIII в.“⁷. В същия дух звучат и уверенията на П. Мутафчиев, според който Ивайло бил „издигнат на престола от вълните на народното недоволство, като изразител на политическите и социалните тежнения на масите“⁸. Но тези в основата си верни наблюдения се обезсилват от факта, че на преден план се изтъкват чисто политически фактори. От друга страна, тези изследователи свързваха движението предимно с името на неговия вожд и по този начин игнорираха участието на народните маси, които изнесоха на плещите си селската война през XIII в. Най-черноглед е отново П. Ников, според който „народът бил една безволева маса, той можел само да търпи и да се подчинява“⁹ — твърдение, което дава погрешна представа за самия характер на историческия процес и движещите му сили.

Колкото и учудващо да е, буржоазните историци рядко успяваха да видят истинските цели на въстанието. Като обявяваха за враг номер едно царица Мария, те само на моменти съзираха, че „тогава би произлязъл коренен преврат както в политическия, така и в социалния живот на българите и не е мъчно да си представим, каква би била участта на предишното болярство“¹⁰. В същия смисъл трябва да се разбира и догадката на П. Мутафчиев, според която „тържеството на Ивайло е означавало не само една обикновена смяна на личностите в управлението, но онова, което на модерен език се нарича революция, с необозрими политически и социални последици“¹¹.

Тези случайни бележки не бяха достатъчни, за да се изясни докрай класовият заряд на селската война. Те бяха прибавяни само като фон на събитията, без да ги обхвалят откъм всички страни. И по-горе подчертахме, че сред буржоазните историци липсва единен подход при разглеждането на тези проблеми. У

⁵ П. Ников, пос. съч., с. 576.

⁶ Подробен преглед на тези погрешни преценки вж. у П. Петров, Въстанието на Ивайло, ГСУ, фиф, 1955, т. XLIX, кн. 1, с. 176—183.

⁷ В. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. III, С., 1940, с. 574.

⁸ П. Мутафчиев, История на българския народ, т. II, С., 1943, с. 138.

⁹ П. Ников, пос. съч., с. 576.

¹⁰ В. Златарски, История, III, с. 555.

¹¹ П. Мутафчиев, История, II, с. 138.

някои (П. Ников) личи прекалено подчертан стремеж към негативна оценка на Ивайло и въстанието. Според други (В. Златарски, П. Мутафчиев и особено С. Табаков¹²), се наблюдава стремеж към по-обективен подход, съчетан с повече или по-малко любов към подвизите на народния герой.

Естествено тук стигаме и до въпроса за оценката на Ивайловата личност — и тук се наблюдават различни, на моменти взаимно изключващи се твърдения. От „хайдука“ Ивайло, за който говореше К. Иречек¹³, достигаем до констатацията на П. Ников, според който „в този наглед прост селянин се криел духът на едно кипящо честолюбие, на една безгранична и крайно болезнена амбиция, но без здрави умствени и нравствени устои, които за жалост ражда нашата действителност не само в миналото, но и сега“¹⁴. Някъде по средата ще трябва да разположим репликата на В. Златарски за явно „авантюристичните наклонности“¹⁵ на Ивайло. Все пак в интерес на истината трябва да кажем, че и В. Златарски, и П. Мутафчиев гледат на Ивайло като народен герой, повел борба за национално спасение, като изразител на народната воля и противник на нахлуващото от Византия зловредно политическо влияние. Като потвърждение на тези думи ще посочим рядко хубавата характеристика, чрез която В. Златарски е обрисувал образа на Ивайло: „чист и откровен, както самата идея, за която се борел... народен герой, защото изникнал от самия народ и бил проникнат от неговите идеи“¹⁶.

Марксистката историография сложи кръст на прибързаните и в основата си погрешни преценки на буржоазната историопис. Ивайло престана да се разглежда като олицетворение на авантюристичното начало в нашата история и се превърна в народен герой, повел борба за социална справедливост, издигнат не от капризите на времето, а от онова широко народно недоволство, което отдавна чакаше своя водач, за да го постави начело на разбунтувалия се народ.

Като първа и най-голяма заслуга на марксистката историография трябва да признаем разкриването на антифеодалната същност на селската война, изясняването на класовата ѝ същност. В този смисъл тя се преценява като връх на класовата борба в средновековна България — с това най-вече се измерват нейните резултати и значение. Макар и да съществуват различни мнения за началото на антифеодалната насоченост на селската война, класовият ѝ характер не подлежи на съмнение.

Като втори приносен момент на марксистката историогра-

¹² С. Табаков, Бележки за югоизточна България през епохата на Тертеровци, ПСп, кн. LXIX (1908), с. 623.

¹³ К. Иречек, История на българите, с. 213.

¹⁴ П. Ников, пос. съч., с. 576.

¹⁵ В. Златарски, История, III, с. 573.

¹⁶ Пак там, с. 574.

фия трябва да отчетем обстоятелството, че тя наруши погрешната традиция, завещана от буржоазните историци, при която изследването на отделната личност предшестваше проучването на конкретната историческа епоха.¹⁷ Налага се да припомним, че проблемът личност — епоха и взаимовръзката между тях представлява най-важният елемент при изследването на един или друг въпрос от историческото минало. В миналото се стигаше дотам, че историческата епоха се изясняваше чрез действията на отделните личности, което е не само методологически неправилно, но нарушава и самата структура на историческото изследване.¹⁸

В проучванията на П. Петров¹⁹, Д. Ангелов²⁰ и съветският историк П. Карышковский²¹ задълбочено бяха проучени социално-икономическите предпоставки на въстанието. Стана пределно ясно, че то трябва да се свърже със задълбочаването на феодалните отношения и с появата на някои утежнени форми на експлоатация. В съответствие с това точно се определиха и движещите сили на селската война в България, което от своя страна бележи следващия приносен момент при изясняването на събитията.

С тези бележки приключваме краткия преглед на постиженията на марксистката историография. По-надолу ще спрем вниманието си върху онези проблеми, които все още се намират в сферата на дискусиите. А в заключение ще отбележим онези проблеми, които според нас още не са получили окончателното си решение или пък са се изплъзнали от вниманието на изследователите.²²

Във връзка с първия въпрос ще започнем с една постановка на П. Петров, която не се споделя от някои изследователи. Става дума за твърдението му, че началото на въстанието трябва да се свърже с някакъв решителен поврат в степента на феодалната принуда, т. е. началото на селската война се предшествавало от рязка промяна в правния статут на зависимото население.

17 За това вж. В. Гюзелев, *Историография на личностите от средновековната българска история*. Сб. *Проблеми на българската историография*, С., 1973, с. 242.

18 Във връзка с пренебрегването на този механизъм ще посочим колко различни се оказаха някои наблюдения на В. Златарски, написани през края на миналия век и 40 години по-късно. Тази промяна, която трябва да преценяваме в положителен смисъл се дължи на факта, че в своята История В. Златарски разглеждаше Ивайловата личност в пряка връзка с конкретната историческа епоха.

19 П. Петров, *Въстанието на Ивайло*, С., 1965.

20 Д. Ангелов, *Ивайло*, С., 1954, *История на България*, I, С., 1961, с. 209.

21 П. Карышковский, *Восстание Ивайла*, ВВр, т. XIII, 1958.

22 Подробно за съвременните проучвания на този проблем вж. В. Гюзелев, *пос. съч.*, с. 255 и Л. Горина, *Въстанието на Ивайло в съвременната историография*, Сб. *Проблеми на българската историография*, с. 197 и сл.

ние. Според същия автор през втората половина на XIII в. започнала да си пробива път и паричната рента, което довело до масово изпадане на селячеството до онази степен на феодална зависимост, която обикновено се бележи с термина отрочество.²³

За съжаление липсват изворови данни в подкрепа на това становище. И оттук идват съмненията, с които се посреща тази постановка.²⁴ Според нас трудно може да се защити становището, че началото на въстанието трябва да се свърже с груба промяна в режима на данъчното облагане и утежнения юридически статут на зависимото население. И все пак за състояването на революционната обстановка е имало някакъв конкретен повод. Но той не трябва да се търси само в чисто икономически план. Нито пък априорно да се свързва с постоянните татарски нашествия. Няма ли да е по-логично, ако приемем, че пред вид постоянното народно недоволство появата на една такава необикновена личност като Ивайло се оказала достатъчна за открито настъпление срещу феодалния строй. Като изтъкваме на преден план ролята на субективния фактор като определящ (поне за началния тласък на революционната вълна), все пак сме далеч от мисълта, че личността на народния вожд предопредила изцяло развитието на събитията. В същото време съзнателно настояваме на ролята на т. нар. субективен фактор, като го противопоставяме на утвърденото становище, според което началото на въстанието като по правило се свързва с действието на чисто икономически или политически фактори. В случая тяхното действие трябва да се постави пред скоби — може би с тази забележка, че през втората половина на XIII в. действието им е много по-динамично, отколкото през предните столетия.

На външнополитическите фактори настояват главно съветските историци. Те изтъкват рязкото влошаване на външнополитическата обстановка и най-вече непрекъснатите татарски нашествия.²⁵ Некадърността на централната власт, която не била в състояние да защити страната, довела народните маси до мисълта за собствена защита, която прераснала във въстание от чисто антифеодален характер. На този въпрос ще се спрем по-долу. Но предварително ще отбележим, че пред вид многото неизвестни, които все още стоят във връзка с българо-татарските отношения при Константин Асен, трудно може да се поддържа становището, че тъкмо външните причини (независимо какви са те) довели до избухването на селската война.

Впрочем във връзка с този въпрос стои проблемът за на-

²³ В този смисъл П. Петров, пос. съч., с. 235, 254 е безусловно прав в твърдението си, че Ивайло принадлежал към „най-безправната и най-експлоатираната част от българското селячество — отроците“.

²⁴ За това сравни например Л. Горина, пос. съч., с. 198.

²⁵ Карышковский, пос. съч., с. 121; История Болгарии, I, с. 144.

чалната характеристика на въстанието. Според българските историци още в самото начало движението придобило открит антифеодален характер, започнало с призив за класова, а не за народоосвободителна война.²⁶ На друго становище застанаха някои съветски историци, които приемат, че Ивайло в началото започнал борба срещу татарите и едва след прогонването на нашествениците движението придобило подчертано класов характер.²⁷ В този спор заставаме решително на страната на българските изследователи, тъй като сведенията на първоизворите не оставят място за никакви съмнения: още в самото начало Ивайло призовавал за разправа с царя и болярите. Единствено в този смисъл трябва да се разбират думите на византийския историк Георги Пахимер, който съобщава, че пред съеляните си Ивайло говорел за „бунт и управление на народа“²⁸. За татарите става дума впоследствие, когато славата на народния вожд дошла след разбиването на няколко скиташи татарски дружини. Действията срещу татарите били наложени от конкретната обстановка — голямата цел на Ивайловото дело още в самото начало предвиждала промени, свързани с феодалната действителност, а не с чуждата опасност.

Разбира се, съществуват и редица други проблеми, по които все още няма единно становище. Така стоят например въпросите, свързани с кулминационната точка на въстанието, ролята на болярството в развитието на събитията, отлива на селяните от революционната вълна и др. В повечето случаи разрешаването им се затруднява от бедността на изворовата база — а в някои случаи и от неправилното ѝ тълкуване. Няма да се спираме подробно на тези въпроси, тъй като изясняването им излиза извън рамките на настоящето изследване. Целта ни е да обърнем внимание върху един кръг от проблеми, които не са били предмет на специално проучване. Предварително ще отбележим, че не си поставяме за задача окончателното им разрешаване, а само да ги поставим на вниманието на изследователите и по този начин да предизвикаме техния отговор.

Но нека разположим въпросите в тяхната последователност. И така първият въпрос, който се налага сам по себе си, е следният: как се стигна дотам, че на най-древния славянски престол стъпи една личност, излязла от народните низини? Дали през втората половина на XIII в. българското общество било подготвено (в чисто идеен и психологически план) да възприема една подобна династическа промяна. С една дума, дали българското общество било предварително подготвено да приеме един толкова необичаен владетелски „бум“?

²⁶ П. Петров, пос. съч., с. 217; История на България, I, с. 144.

²⁷ П. Карышковский, пос. съч., с. 121.

²⁸ Pachymeres, G. De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim, Reg. J. Bekkerus; I; 1835; p. 431.

Наистина съвременната историография направи много за изясняване предпоставките на въстанието. Но тя се задоволи да ги потърси единствено в икономическата и социалната характеристика на обществото. А според нас не по-малко важни са идейните и психологическите предпоставки. Защото ако обстоятелственият или психологическият климат не беше узрял за подобна промяна, то трудно би могло да се очаква конкретната ѝ реализация. От друга страна, всички изследователи твърдят, че психологическата характеристика на движението е от съществено значение за изясняването на неговата същност.

В началото ще разгледаме доколко тази промяна би могла да се възприеме от върховете на българското общество. Забележителното е, че през XIII в. личи своего рода криза в аристократизацията на българското общество. Ако сравним тези явления с времето на Първата българска държава (по-точно IX—X в.), непременно ще направи впечатление фактът, че през ранното средновековие българското общество е строго аристократично и не позволява рязка промяна в управляващите социални пластове. През интересуващия ни период е налице обратната тенденция — бие на очи акорпоративността в редиците на феодалната класа, т. е. тя е лишена от онзи елемент, който е в състояние да ѝ придаде икономическа и политическа стабилност. В същото време самата аристокрация е разнородна, липсва потомствена знат, която да притежава авторитет, основан на силата на традицията и произхода, аристокрация, която да се радва на личен и родов престиж. Властта е главно в ръцете на т. нар. послужерна аристокрация, която дължи своето място благодарение на личните предпочитания на управляващия владетел. Нейните икономически позиции са недостатъчно силни, а политическото ѝ положение повече или по-малко неустойчиво — тези предварителни условия на практика я правят една анархична сила. Към това трябва да прибавим и честите политически преврати, които обикновено водели до резки промени в социалната пирамида. С една дума през втората половина на XIII в. българската аристокрация образно може да се охарактеризира като общество на „отвореният кръг“, което макар и формално да не отричало доктрината на легитимността, на практика познавало не един или два случая, когато короната ставала притежание на личности, белязани със знака на щастливата звезда, на хора от недотам знатен произход. В този смисъл Ивайло не правел изключение — пътят му към търновския престол бил до голяма степен подготвен от съществуващата психологическа конюнктура, която явно не изключвала възможността короната да остане в разпореждане на всеки честолюбец.

Във връзка с този въпрос стои и следващият: как от своя страна изглеждали политическите и обществени идеали на обикновения български народ? Дали тогавашната обществена нагласа могла да приеме появата на един „народен цар“, какъв-

то бил Ивайло? Като се спират мимоходом на този въпрос изследователите се задоволяват само да отбележат, че още в самото начало въстанието придобило „царистки характер“, без да уточняват какво точно трябва да се разбира под тази формулировка.²⁹ Известна конкретизация прави Д. Ангелов, според който „царисткият“ характер на движението трябвало да се разбира в смисъл, че народът, пък и самият Ивайло, били увлечени от идеята за „добрия цар“³⁰.

Тук е мястото да поставим следния въпрос: дали политическите идеали на обикновения българин се покривали с онава, което нашата историография обикновено нарича идеята за „добрия“ цар? Или пък редом с нея съществували и други (макар и зле скърпени) политически теории, които по своето съдържание значително се отдалечавали от идеята за добрия цар. За съществуването на последната идея е прието в повечето случаи да се говори с общи фрази, без да се уточнява конкретно ѝ съдържание. Може би е изключение на уговорката на Д. Ангелов, че нейното начало трябва да се свърже с името на българския владетел Иван Асен II.³¹

По същество идеята за „добрия цар“ била проповядвана от апологетите на господстващата феодална класа и имала за цел притъпяването на народното недоволство. В тази политическа теория личи неприкрит стремеж за възвеличаване ролята на царстващия в момента владетел. Според утвърждаваната от официалната литература максима „добрият цар“ трябвало да дойде в името на справедливостта, за да „въздигне бедните и смири богатите“³². Запазилите се извори позволяват да установим, че началото на тази идея трябва да се търси още от времето на първия християнски владетел Борис Михаил — основните ѝ положения са развити в посланието на цариградския патриарх Фотий до българския владетел.³³ Сравнително рано тази идея намерила разпространение и сред народните низини — примерно тази идея доминира в разсъжденията на неизвестния автор на Българския апокрифен летопис от XI в. Но ако се опитаме да вникнем детайлно в нейната същност, ще установим с положителност едно: макар че по принцип идването на „добрия цар“ да се очаква в бъдеще време, като

²⁹ П. Петров, пос. съч., с. 235.

³⁰ История на България, I, с. 214.

³¹ Д. Ангелов, Богомилството в България, С., 1968, с. 476.

³² В словото на Методий Патарски, поместено в сборника на поп Филип от 1345 г., се чете: „православният цар освободител ще въздвори мир, ще премахне данъците, ще обогати нищите“. Сравни К. Радченко, Религиозно и литературно движение в Болгария в епоху перед турецким завоеванием, Киев, 1898, с. 31. Сравни и останалите примери у Й. Андреев, Проучвания върху обществено политическата мисъл в средновековна България, кандидатска дисертация, с. 230.

³³ Виж текста на това послание в ГИБИ, т. IV, с. 59 и сл.

по правило се внушава мисълта, че „добрия цар“ — това е управляващият в момента владетел.³⁴ Налице е следователно една тенденция не толкова да се противопоставят, колкото да се приравняват качествата на управляващия владетел с мечтания идеал за „добрия цар“. По този начин в спуснатата „отгоре“ идея за „добрия цар“ трябва да видим средство за психологическо въздействие върху селската маса, опит да се идеализира царстващият владетел, като се внуши мисълта, че неговата единствена цел е добруването на поданиците.

При това положение с основание можем да зададем въпроса: възможно ли е да се приеме, че появата на Ивайло народът свързвал с идването на „добрия цар“? Още повече, че тази политическа теория не му принадлежи, а е изобретение на феодалната класа и нейните апологети. Кратката характеристика на тази идея не позволява подобно предположение. Следователно няма ли да бъдем по-правни, ако приемем, че в случая с Ивайло била в действие една друга политическа идея, която народът издигнал като противодействие срещу теорията за „добрия цар“. В тази идея също ще са преобладавали социално-нивелиращите тенденции, но заедно с това там ще са се прокрадвали настроения за съпротива и разрушение на установения земен ред. Почвата за появата на подобна теория била до голяма степен подготвена от богомилската проповед, която имала като главен обект на критика личността на царстващия владетел.³⁵ В своето изследване П. Петров на няколко пъти изтъква факти, които свидетелствуват за зложелателното отношение на народа към царската личност.³⁶ Към тях ще прибавим онези данни, които се срещат в апокрифната книжничка, в която е изразена народопсихологията ни през епохата на развития феодализъм. В този род литература често се срещат разсъждения на тема „добрия цар“. Прави впечатление обаче фактът, че в повечето преписи мисълта за „добрия цар“ е перифразирана по следния начин: „царете и болярите ще погинат“³⁷. Тези преправки свидетелствуват, че на народните маси не била чужда мисълта за идването на един „народен цар“, който ще възтържествува (а заедно с него и утрудения народ) в името на справедливостта, но пътят му към трона ще бъде предшествуван от насилия и гибел на царете и аристократите. Разбира се, липсват достатъчно доказателства, за да твърдим, че тази

³⁴ Така например един от постоянните епитети, които стон пред името на управляващия владетел, е „милостив“. Сравни И. Андреев, пос. съч., с. 21. Същата идея е развита и в Синодика на българската църква, където изрично се отбелязва, че българските царе „по ред всичко са устројвали и са имали попечение за христоименните люде, които им са поверени от бога“. Сравни М. Попруженко, Синодик царя Борила, С., 1928, с. 74.

³⁵ Сравни Д. Ангелов, Богомилството в България, с. 269 и сл.

³⁶ Сравни П. Петров, пос. съч., с. 215.

³⁷ За това виж подробно И. Андреев, пос. съч., с. 233.

идея изцяло доминирала в общественото съзнание през втората половина на XIII в. Но така или иначе следите ѝ могат да се открият в историческите извори. Следователно, макар и не точно формулирана и смъртно стаена, идеята за „народния цар“ имала проявления през онази епоха и може да се предполага, че до известна степен идейно подготвила почвата за появата на народния цар Ивайло.

В заключение към този въпрос ще отбележим, че в чисто идеен и психологически план българското общество било подготвено да приеме появата на един „народен цар“ като Ивайло — разбира се, не в такава крайна форма, каквато придава на всяко движение революционната вълна. Тази констатация се отнася както до настроенята на народните низини, така и за управляващия елит.

Следващият въпрос е във връзка с това, къде трябва да се търси началното огнище на въстанието. Не могат да се приемат за убедителни онези предположения, които го ограничаваха в Западна България или пък в търновските села.³⁸ В последно време се утвърди становището, че въстанието избухнало в Североизточна България, по-точно в Добруджа.³⁹ Наистина правилно е центърът на въстанието да се търси в тази географска посока. Но съществуват някои допълнителни указания, които могат да ни доведат до по-точни заключения относно местоположението на началния въстанически район. Преди всичко твърде малка изглежда вероятността центърът на въстаническите действия да се търси в равнината — известно е, че там властта на феодалите е най-силна, а, от друга страна, може с увереност да се твърди, че постоянните татарски нашествия до голяма степен обезкървили населението. С една дума, съпротивителните сили на народа в равнината били изчерпени.

Далеч по-вероятно ще бъде, ако приемем, че центърът на въстанието трябва да се локализира в района на Източна Стара планина — по-точно в Провадийския балкан. Предположението ни се основава на следната аргументация.

Първо, именно в тази посока е насочен походът на византийския военачалник Михаил Глава Тарханиот.⁴⁰ Съвсем не трябва да се смята за случаен фактът, че тъкмо в крепостите на Източна Стара планина била оказана най-сериозна съпротива срещу нашествениците. В своята поема Манул Фил съобщава имената на неколцина Ивайлови военачалници от този район — Кънчо, Момчил, Стан и Дамян.⁴¹ Едва ли това са имена на местни феодали. Византийският поет говори за тях с та-

³⁸ Сравни посочванията на П. Петров, пос. съч., с. 220.

³⁹ За това вж. П. Петров, пос. съч., с. 221.

⁴⁰ За този поход сравни В. Златарски, История, III, с. 560 и сл.

⁴¹ Вж. Хр. Лопарев, Византийският поет Манул Фил. К истории Болгарии в XIII—XIV веке. СПб, 1891, с. 52.

кива изрази, които по нищо не се отличават от онези, които е запазил за самия Ивайло. В тяхно лице ще трябва да видим онези личности, които още в самото начало застанали около народния вожд и с чиято помощ той започнал първите си успешни действия. А както отбелязахме и по-горе, тези войводи отбранявали крепости, които се локализират в Източна Стара планина.

Второ, от дълго време учените напразно се занимават с един такъв въпрос: защо при своя поход към България Михаил Глава отделил толкова време и усилия за превземането на крепостите по Източния Балкан, вместо да се насочи веднага към столицата Търново. Правилният отговор на този въпрос може да се даде едва тогава, когато се вземе пред вид обстоятелството, че главната цел на този поход била да се ликвидира опорният пункт на въстанието — крепостите в този район представлявали стратегическата цел на кампанията. С това трябва да обясним продължителния престой на Михаил Глава по тези места и необяснимото на пръв поглед затъване в дребни сражения около местните крепости.

Трето, поемата на Мануил Фил съобщава, че след десанта на Михаил Глава при Галата, той се насочил към Проват (т. е. Провадия), където станало първото голямо сражение с Ивайловите войски:

„Провад — град във вътрешността,
и тъй като острието на меча бе рожба на отмъщението,
той колеше и поснчаше с меча си злодеите“⁴².

Локализирането на въстанието в този район става още по-убедително, като преценим съобщението на същия автор, който изрично отбелязва, че от многото превзети български градове единствено населението на Проват и Велики Преслав било преселено от родните си места:

„Без да има криле, той завзе някак си Аетос
който е щастлив с ловджийското си сърце.
След това като ястреб-родител го засели,
като доведе много птиченца от Устие (при Преслав)
Проват, а също така и от Преслав,
и от котловината при тях,
понеже беше опасно да бъдат оставени заселени с врагове“⁴³.

Последната бележка на Мануил Фил („понеже беше опасно да бъдат оставени заселени с врагове“) явно показва, че тъкмо в преселените от Преславско и Провадийско българи трябва да видим първите и най-верните последователи на народния цар Ивайло. Фактът, че византийците не предприемат подобни мерки по отношение на населението на други области и градове е достатъчен, за да ни убеди, че в тези места трябва да търсим

⁴² Пак там.

⁴³ Пак там.

масата най-верни привърженици на Ивайло. Затова се наложило преселването им оттатък Стара планина, като се предполагало, че обезлюдяването на този район ще изиграе решителна роля при ликвидирането на въстанието. Четвърто. Не бива да се пропуска и фактът, че тъкмо в Източна Стара планина Ивайло спечелил най-големите си победи срещу византийците. Пахимер съобщава, че на 17 юли 1279 г. византийската войска начело с протовестиария Мурин претърпяла страшно поражение при Диавена. Повечето изследователи приемат, че Диавена трябва да се локализира в Котленския Балкан⁴⁴ — но това е погрешно. Явно под крепостта Диавена, спомената от Пахимер, трябва да видим средновековната българска крепост при днешното село река Девня.⁴⁵ Прави впечатление, че и този византийски поход е отправен в тази посока, която сочим като евентуално огнище на въстанието — следователно и неговата стратегическа цел е ликвидирането на опорния въстанически пункт. От друга страна, сам Ивайло съзнателно ще е предпочел да даде решителното сражение в област, която не само познавал добре, но където се намирили най-верните му привърженици. Пахимер отбелязва, че някъде по тези места станала и следващата битка с войската на протовестиария Мурин — на 15 август 1279 г.⁴⁶: по-точно „около Хемус“. Вероятно и в този случай Ивайло посрещнал византийците при навлизането им в старопланинските проходи. Големите успехи на въстаническата войска трябва да се обяснят не само с личната храброст и пълководческото умение на Ивайло, но и с факта, че той отлично познавал тези места и тъкмо тук можел да разчита изцяло на народната подкрепа.

И последният аргумент — това са данните от фолклора. Доскоро бе утвърдено мнението, че историческата памет на българската народна песен била прекъсната от епохата на турското нашествие — тези трагични събития довели до заличаването на стария юнашки епос. Новото време наложило да се опоектизират събития, свързани с епохата на робството. А когато ставаше дума за това, доколко назад се простирал историческият спомен, изследователите достигаха едва до песните за цар Шишман и Момчил юнак.

А как например могат да се обяснят думите на онази народна песен, в която се говори следното: „Снощи татари минаха, цар Гюргя ранен водеха“. Песента без съмнение има историческа канава, а споменатият „цар Гюргя“ без колебание трябва да се идентифицира с името на българския цар Георги

⁴⁴ За това вж. В. Златарски, История, III, с. 561, П. Петров, пос. съч., с. 247.

⁴⁵ За точното локализиране на тази крепост сравни А. Margos, Au sujet de la localisation de la forteresse médiévale Διαβίνα—ДЪВЕНА Studia Balcanica, Sofia, 1970, p. 103 sqq.

⁴⁶ Pachymeres, op. cit; p. 466.

Тертер I,⁴⁷ който е съвременник на Ивайло. Получава се нещо невероятно — излиза, че народната памет е запазила спомен и песни за невзрачния цар Георги Тертер, като същевременно е отдала на пълна забрава подвизите на великия Ивайло. Разбира се, това е невъзможно. И затова специалистите по българския фолклор и по-точно онези, които се занимават с юнашкия ни епос са в дълг пред историческата наука. Необходими са сериозни и целенасочени усилия за събирането и обработването на онези народни песни, които трябва да свържем с епохата и делата на народния цар Ивайло.

Че народният певец опоетизирал подвига на народния цар Ивайло и спомена за него достигнал до наши дни, свидетелствува следната песен:

„Похвалил ми се млад Иванчо,
на рай божи на високо:
да превземе царска земя.
Де го зачу самси царя
самси царя, цар Кустадина“⁴⁸

В тази песен нещата са посочени с такава пределна яснота, че не се нуждаят от коментар. Забележителен остава фактът, че вариантите на тази народна песен са записани (и следователно все още запазени) в Провадийския балкан.⁴⁹ А това може да се обясни единствено с факта, че по тези места трябва да се търси не само родното място на Ивайло, но че в околностите на средновековният Овеч той започнал великото си дело.

Следващият въпрос, върху който ще се спрем, е свързан с едно допълнително пояснение. При разглеждането на събитията, свързани със селската война, съвременната историография не спази докрай принципа на историзма, т. е. задължението всеки факт или явление да се разглежда от гледна точка на неговото възникване, формиране и развитие в конкретната историческа обстановка. Става дума за това, че докато с този принцип бе съобразено началото на въстанието и по-нататъшния му ход, то същия принцип не бе приложен (по-точно бе забравен), когато се разглеждаше личността на самия Ивайло. В съществуващите изследвания личността на народния вожд е представена статично, без да се отчита простата истина, че Ивайло не само променял историческите обстоятелства, но и сам бил променян от тях. В този смисъл искаме предварително да отбележим, че в еволюцията на Ивайловата личност могат да се набележат няколко основни момента, всеки един от които съ-

⁴⁷ Простонародното име на този владетел през Средновековието е „цар Герги“. Сравни И. Андреев, Надписите при с. Иваново, Русенско и последните години от живота на цар Георги Тертер, Векове, 3, 1975, с. 81.

⁴⁸ Тази песен е публикувана за пръв път от Т. Ризников, във вестник Поет, бр. 1, от 1. I. 1974 г.

⁴⁹ През 1976 г. Т. Ризников защити дипломна работа във ВТУ, в която бе събрал народните песни за Ивайло от Провадийския балкан.

ответствува на определен етап от развитието на въстанието.

Първият от тях трябва да свържем с характеристиката „бунтарят Ивайло“: един обикновен и в същото време необикновен човек, който носи в себе си протеста на цял един народ. Изворите дават да се разбере, че той отрано осъзнал робската си участ и издигнал призив за промяна на съществуващия ред. Само в този смисъл могат да се тълкуват известията на Пахимер, че „когато разговарял с другарите си... , той явно показвал, че си въобразява големи работи за себе си“⁵⁰, т. е. Ивайло започнал с открита проповед срещу феодалите, началните му действия могат да бъдат разбрани само с онова, което П. Петров нарича „агитация за саморазправа с болярите и царските чиновници“⁵¹. Също с тези проповеди трябва да съобразим присмеха и подигравките, с които заобикалящите го посрещали неговите думи — първоначалните призови на Ивайло срещнали пълно неразбиране от съеляните му. В това няма нищо удивително: революционизирането на инертната селска маса е възможно само в изключителни случаи и с помощта на правилно пресметнати средства. От сведенията на Пахимер личи, че в скоро време Ивайло разбрал, че в агитацията му липсва онзи елемент, който може да ѝ придаде необходимата убедителност. Затова и насочил вниманието към себе си, започнал „да се моли на бога навсякъде... , разказвал, че му се явяват светии, които го подбуждали към бунт и управление на народа“⁵².

Като разсъждават по повод на това поведение на Ивайло, изследователите достигат до различни заключения. Буржоазните историци подчертаваха религиозната мистичност в поведението на селският вожд.⁵³ С религиозната екзалтация те обясняваха и всичките му успехи. Според новите изследователи не било изключено Ивайло наистина да е изпаднал в подобно състояние пред вид дълбоко религиозния дух на епохата. Все пак в крайна сметка нещата се свеждат до предположението, че това в същност е легенда, която сам народът повече или по-малко несъзнателно разпространявал и чрез която обяснявал успехите на своя герой.⁵⁴

В същност можем да приемем, че тези странни постъпки в началните действия на Ивайло не били резултат от съзнанието му за някаква мистична предопределеност. Внимателното четене на първоизвора не дава основание за подобно предположение. С какво например ще трябва да обясним простия факт, че религиозната екзалтация на Ивайло дошла едва след неус-

⁵⁰ Pachymeres, op. cit. p. 432.

⁵¹ П. Петров, пос. съч., с. 214.

⁵² Pachymeres, op. cit. p. 430.

⁵³ П. Мутафчиев, пос. съч., с. 576, В. Златарски, История, III, с. 1548.

⁵⁴ Сравни П. Петров, пос. съч., с. 217.

пеха да повдигне селяните и да ги накара да повярват в „големите работи“. Следователно, ако Ивайло действително бил в плен на подобни религиозни настроения, следваше да се очаква, че той щеше да започне своята проповед тъкмо с тези уверения, за които Пахимер съобщава едва на второ място в своя разказ. Излиза, че мистицизмът в поведението на Ивайло не е бил продиктуван от религиозни настроения — до помощта на светиите той прибягнал напълно съзнателно, след като се убедил, че тъкмо те са необходими, за да стане агитацията му действена. Така че на преден план трябва да изтъкнем не толкова религиозната мистичност в поведението на селския вожд, колкото рационалното му отношение към проблемите на своето време. В този смисъл можем да говорим, че „светните и чудесата“ представлявали само част от идеологическата подготовка на въстанието.

Вторият момент в еволюцията на Ивайловата личност можем да щрихираме с характеристиката — „народния цар Ивайло“. Времето на „народния цар Ивайло“ трябва да разположим между събитията от обявяването на въстанието до влизането на Ивайло в Търново. В същото време този период съвпада и с кулминационната точка на движението, преценено не само откъм революционния му размах, но и от същността на онези преобразования, които Ивайло замислил и, смеем да твърдим, започнал да осъществява в страната. Като разглеждаха този период, повечето историци се задоволяват да отбележат, че по същество той се характеризирал с масовото надигане на селячеството срещу феодалите. Това, разбира се, е вярно. Същевременно обаче личи известно подценяване на онази част от сведенията на Пахимер, която разкрива редица интересни страни от развитието на събитията. На първо място ще отбележим впечатлението, което произвеждали агитаторите, които сам Ивайло разпратил из страната — те „разпространявали името на свинепаса, уж че му бил даден знак от бога за бъдещ управител. Едновременно с говоренето, те убеждавали... и всекидневно се присъединявали все повече хора“⁵⁵.

Прави впечатление известието на Пахимер за „убедителността“ на агитаторите. Тяхната убедителност не може да се отдаде само на вярата в свръхестественото начало; по всичко личи, че чудотворният елемент не изчерпвал всичко в аргументацията на Ивайловите агитатори. Недоизказаното от византийския историк, това са призивите за борба срещу феодалите и прокламираната идея за социална справедливост. По същество тези лозунги съвпадат с основните идеи на онази политическа теория, която по-горе нарекохме идеята за „народния“ цар. И тъкмо тя, по-точно класовите ѝ цели, успели в късо време да увлекат целия народ.

⁵⁵ P a c h y m e r e s, op. cit. p. 430.

Обикновено се твърди, че Ивайло не разполагал с време необходимо за извършването на онези промени, които чертаели първоначалните планове на въстаниците: някак си е прието да се мисли, че тези реформи трябвало да се очакват едва след крайния успех на въстанието.⁵⁶ В същност в тези твърдения няма логика — защото не толкова с прокламирането, колкото с реализирането на своята социална и политическа програма Ивайло можел да привлече народа на своя страна. При това с положителност можем да твърдим, че една голяма част от социалната програма на Ивайло била реализирана още на този етап, т. е. още при обявяването му за „народен“ цар. В подкрепа на това ще приведем свидетелството на Пахимер, който съобщава, че областите на държавата последователно се присъединявали към Ивайло, защото били „напълно убедени, че ще бъдат по-добре под неговата власт“⁵⁷. Как трябва да разбираме думите на византийския историк? Естествено в смисъл, че Ивайло започнал на практика да осъществява онези промени, които очаквал от него въстаналият народ. Присъединяването на тези области подсказва, че населението много добре разбирало преимуществата на Ивайловата власт.

Последният и заедно с това качествено нов момент в еволюцията на Ивайловата личност трябва да свържем с характеристиката „легитимния цар Ивайло“. За този период можем да говорим след брака на Ивайло с царица Мария.⁵⁸ През него Ивайло значително се отдалечава от своя „народен“ първообраз. В този смисъл можем да твърдим, че се забелязва известно разминаване между поведението на „легитимния“ цар Ивайло и желанията на обикновения народ. Кой знае защо, когато се говори за тези събития, обикновено се премълчават „клетвените обещания“, разменени между Ивайло и царица Мария. А те са били от такова естество, че Ивайло е трябвало да пожертвува част от своите принципи. Доколкото това е предизвикало разочарованието на привържениците му, личи от факта, че твърде скоро Ивайло „намразил нежностите на жена си и започнал да живее по варварски и често я биел“⁵⁹. В разказа на Пахимер е предадена само външната страна на драмата, която Ивайло преживял след влизането си в Търново: там той попаднал в едно ново обкръжение, което съществено се различавало от предишните му съмишленици. А що се отнася до „варварския“ живот, към който Ивайло се обърнал за помощ — в това трябва да видим опит за скъсване с онези условности и задължения, които му диктувала новата позиция на „легити-

⁵⁶ П. Петров, пос. съч., с. 253. История на България, I, с. 212.

⁵⁷ Pachymeres, op. cit. p. 434.

⁵⁸ Бракът с царица Мария се отнася към пролетта на 1278 г. Сравни П. Петров, пос. съч., с. 232.

⁵⁹ Pachymeres, op. cit. p. 444—445.

мен“ цар. Впрочем новото обкръжение дотолкова променило Ивайло, че сега го виждаме да действувa с маниерите и похватите на истински царедворец. Започнал „хитро да привлича хората към себе си“⁶⁰ — сега поведението му е коренно различно от онова, което знаем за началните му действия, когато народът на тълпи се стичал около него. Че в това ново обкръжение преобладавали представители на столичната аристокрация, няма съмнение. Първо, защото с подобни маниери той трудно би могъл да кореспондира със старите си привърженици. И, второ, сам Пахимер изрично бележи, че Ивайло „започнал да привлича към себе си българските първенци“⁶¹. Впрочем в тези на пръв поглед непонятни действия на Ивайло има известна логика и те трябва да бъдат разбрани с оглед новото му положение, т. е. новата му позиция на „легитимен“ владетел действително налагала подобен подход спрямо хората, които стояли в неговото обкръжение.

Като преценяваме тези действия на Ивайло в подобна светлина, разбира се, сме далеч от мисълта да твърдим, че той бил окончателно загубен за онази кауза, която го довела до престола или пък да го виним в предателство спрямо народните интереси. Или пък, че народът, разочарован от „измяната“, напълно го изоставил. Развитието на събитията показва, че и след това народните маси останали един политически и военен резерв, на който Ивайло винаги можел да разчита. Друг е обаче въпросът, дали Ивайло вече бил в състояние да вдигне селячеството така единодушно, както при похода си срещу столицата. Във връзка с това не бива да пропускаме един важен факт, засвидетелствуван в изворите. В последвалите сражения с византийските армии (те брояли съответно 10 000 и 5000 войни) Ивайло излязъл с далеч по-малобройна войска.⁶² Това ново съотношение на силите е показателно — то свидетелствува, че като „легитимен цар“ Ивайло разполагал не с предишната си селска армия, а само с онази част от своите привърженици, които му останали верни докрай. Можем следователно да приемем, че числеността на неговите войски през 1279 г. представлявала верен показател за рязко стеснената социална база, на която се опирал „легитимният“ цар Ивайло.

Психологическа мотивираност можем да търсим и в последвалите събития — по-точно бягството при татарите. Тази постъпка на народния вожд е била предмет на противоречива оценка: от твърдението, че тя трябва да се разглежда като предателство спрямо собствения му народ,⁶³ до становището, че всичко трябва да се отдаде на неблагоприятното стечение на

⁶⁰ Pachymeres, op. cit. p. 445.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Ibidem, p. 466.

⁶³ Сравни П. Ников, пос. съч., с. 577.

обстоятелствата.⁶⁴ Независимо от крайността на застъпваните становища бягството при татарите се преценява като изненадваща и неочаквана постъпка.

В същност пристигането на Ивайло в стана на Ногай е резултат не толкова от крайния неуспех на въстанието, колкото резултат от предварителното уреждане на взаимоотношенията между него и Златната орда. Пахимер подробно описва обстановката, която се създава след влизането на Ивайло в Търново. Изправен пред война на няколко фронта, Ивайло начертал стратегическите си цели съобразно следния план: да води обратна война срещу ромеите, докато се справи с татарската опасност. Затова при своя поход срещу България Михаил Глава води битки не със самия Ивайло, а с неговите военачалници. Отсъствието на Ивайло в тези сражения трябва да се обясни с факта, че в същото време той бил зает с отблъскването на татарите на север. Скоро в Търново пристигнала вестта, че Ивайло е разбит от татарите. Този неуспех можем да приемем като закономерен, тъй като сега срещу Ивайло стояли елитните войски на Златната орда. Както правилно се досещаше П. Ников, разбитите по-рано татарски фаланги били скитащи дружини⁶⁵, които на своя глава предприемали набези на българска територия. През 1278 г. нещата се променили. Ивайло имал пред себе си значителни татарски сили, които не бил в състояние да разбие. Що се отнася до слуховете, които достигнали в Търново, в тях не трябва да дирим само предумисъл, т. е. че противниците му умишлено разпространявали вестта за поражението му. Ако ставаше дума за подобно нещо, Пахимер непременно би го отбелязал.

Интересното е, че след разбиването на Ивайло от татарите, изворите не споменават за враждебни действия между двете страни. Нещо повече, през лятото на същата година Ивайло се почувствувал достатъчно свободен, за да съсредоточи силите си срещу византийците. А за това преди всичко трябвало да разполага със сигурен северен тил. Мълчанието на византийските историци, от една страна, и бездействието на татарите, от друга, подсказват единствената възможност — още при своя поход от 1278 г. Ивайло ще е успял да уреди отношенията си с Ногай — и то не толкова със сила, колкото с цената на преговори и известни отстъпки. Това се налагало пред вид неблагоприятното развитие на събитията. Най-вероятното, което може да се допусне, е че Ивайло признал върховенството на Ногай, т. е. станал татарски васал. В това, разбира се, няма нищо необикновено. Достатъчно е да припомним, че от времето на цар Колман Асен (1241—1246) българските владетели поели васални

⁶⁴ Сравни П. Петров, пос. съч., с. 251.

⁶⁵ П. Ников, пос. съч., с. 577.

задължения към татарите.⁶⁶ Така че Ивайло само продължил съществуването на едни задължения, които България била поела 40 години преди това. Едва след уреждането на татарския проблем Ивайло могъл да обърне внимание на южния фронт и в непродължителен срок разгромил византийските армии. Във връзка с поетите задължения спрямо татарите се налага още веднъж да подчертаем, че и в този случай Ивайло действувал от позицията на „легитимния“ цар, а не в качеството на „народен“ владетел. Достатъчно е само да припомним как изглеждат началните му действия срещу татарите и колко те се различават от последвалите по-късно събития.

Що се отнася до бягството при Ногай, в това не бива да се търси някакво предателство или престъпление — подобни крайни оценки биха били несправедливи. Ако тази му постъпка се съобрази с казаното по-горе, нещата изглеждат напълно естествени и логични: в съответствие със съществуващата през средните векове практика васалът (в случая Ивайло) потърсил помощта и закрилата от своя сюзерен. Следователно бягството при татарите произтича от една предварителна договореност, а не бива да се преценява като някакъв акт на отчаянието. От този момент Ногай се превърнал в истински разпоредител със съдбата на търновския престол. Последвалите по-късно събития са широко известни и не се нуждаят от коментар.

Последният, трети период в еволюцията на Ивайловата личност или както го нарекохме времето на „легитимния цар“ е безсъмнено най-драматичен. Тази оценка се отнася както до развитието на селската война, така и до личната човешка драма на Ивайло. Но този трагизъм не бива да се отдава на обстоятелствата, каквито и да са те. Трагизмът на Ивайло, а и на ръководената от него селска война, са предварително предопределени от невъзможността да се реализират на практика политическите и социалните идеали на XIII столетие.

⁶⁶ За това сравни В. Златарски, История, III, с. 425. По всяко личи, че и Иван Асен III посл същите задължения спрямо Ногай.

ВОССТАНИЕ ИВАЙЛО — ИССЛЕДОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ

Йордан Андреев

Резюме

В начале статьи коротко рассматриваются историографические исследования по данной проблеме. Указываются недостатки и достоинства буржуазной историографии и то, что она не сумела объяснить классовый характер событий. После этого, отмечены достижения марксистской историографии и в первую очередь тот факт, что ей удалось раскрыть классовый характер восстания. Далее автор ставит вопросы, которые, на его взгляд, не получили окончательного разрешения.

Во-первых, очаг восстания надо искать не в Добрудже, а в районе Восточной Стара-планины, точное в Провадийских горах. Во-вторых, личность Ивайло в современной историографии представлена статично, без учета того факта, что он не только сам изменяет исторические обстоятельства, но и испытывает на себе их влияние. В эволюции личности Ивайло можно наметить три этапа. Первый этап надо связать с „бунтовщиком Ивайло“ — личность выразившая протест всего народа. Второй этап определяется характеристикой „народного царя Ивайло“. Ивайло считается народным царем (по мнению автора) с самого начала восстания до занятия Тырново. Третий этап — это уже период „законного царя“, когда он занимает столицу и женится на царице Марии. В этот период Ивайло не так близок народу и ведет себя как настоящий царедворец.

В конце статьи выражено мнение автора, что бегство Ивайло к хану Ногаю надо связать не с отчаянием или предательством, а с тем обстоятельством, что задолго до этого Ивайло находился в васальной зависимости от могучего татарского владетеля.

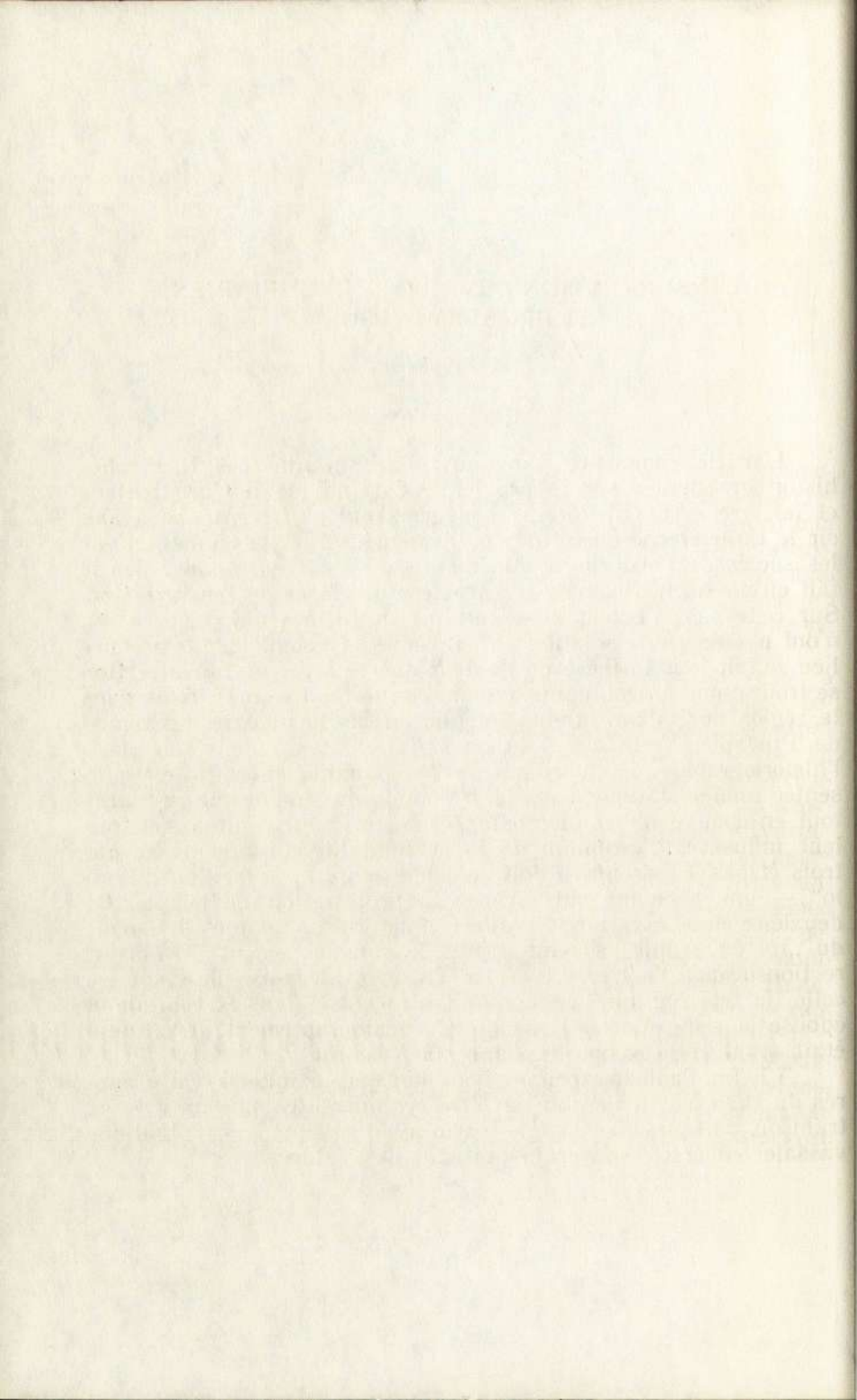
L'INSURRECTION D'IVAÏLO — RECHERCHES ET PROBLEMATIQUE

Yordan Andréev

R é s u m é

L'article commence par une revue succincte des recherches historiographiques sur le problème. On indique les acquisitions et les erreurs des historiens bourgeois qui n'arrivent pas à saisir le caractère de classe des événements. Ensuite on met en vue les succès de l'historiographie marxiste — et en premier lieu le fait qu'elle a pu découvrir le caractère de classe de l'insurrection. Sur cette base l'auteur pose certains problèmes qui, d'après lui, n'ont pas reçu une solution satisfaisante et complète. En premier lieu se fait jour la thèse de l'auteur que le foyer de l'insurrection se trouve non en Dobroudja (comme on le croit à tort), mais dans la région du Balkan oriental et plus précisément dans les monts de Provadia. Vient après la constatation de l'auteur que dans l'historiographie d'aujourd'hui la personnalité d'Ivaïlo est présentée comme statique, sans tenir compte du simple fait qu'Ivaïlo, tout en changeant les circonstances historiques, subit à son tour leur influence. L'évolution de la personnalité d'Ivaïlo passe par trois étapes. La première doit se rapporter à la „rébellion d'Ivaïlo“ — une personne qui incarne la protestation du peuple. La deuxième étape caractérise Ivaïlo comme „roi du peuple“. L'époque du „roi du peuple“ s'étend depuis le commencement de l'insurrection jusqu'à l'entrée d'Ivaïlo à Tirnovo. La troisième étape est celle du „roi légitime“ — lorsqu'Ivaïlo entre dans la capitale et épouse la reine Maria. Il s'éloigne considérablement de ce qu'il était avant et se comporte comme un vrai roi.

A la fin, l'auteur exprime l'opinion que la fuite d'Ivaïlo auprès du khan Nogaï ne doit pas être considérée comme un acte de trahison, puisque, bien avant, Ivaïlo avait accepté des obligations vassales envers le souverain puissant des Tatares.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XVII, кн. 3

Исторически факултет

1979—1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XVII, livre 3

Faculté d'histoire

1979—1980

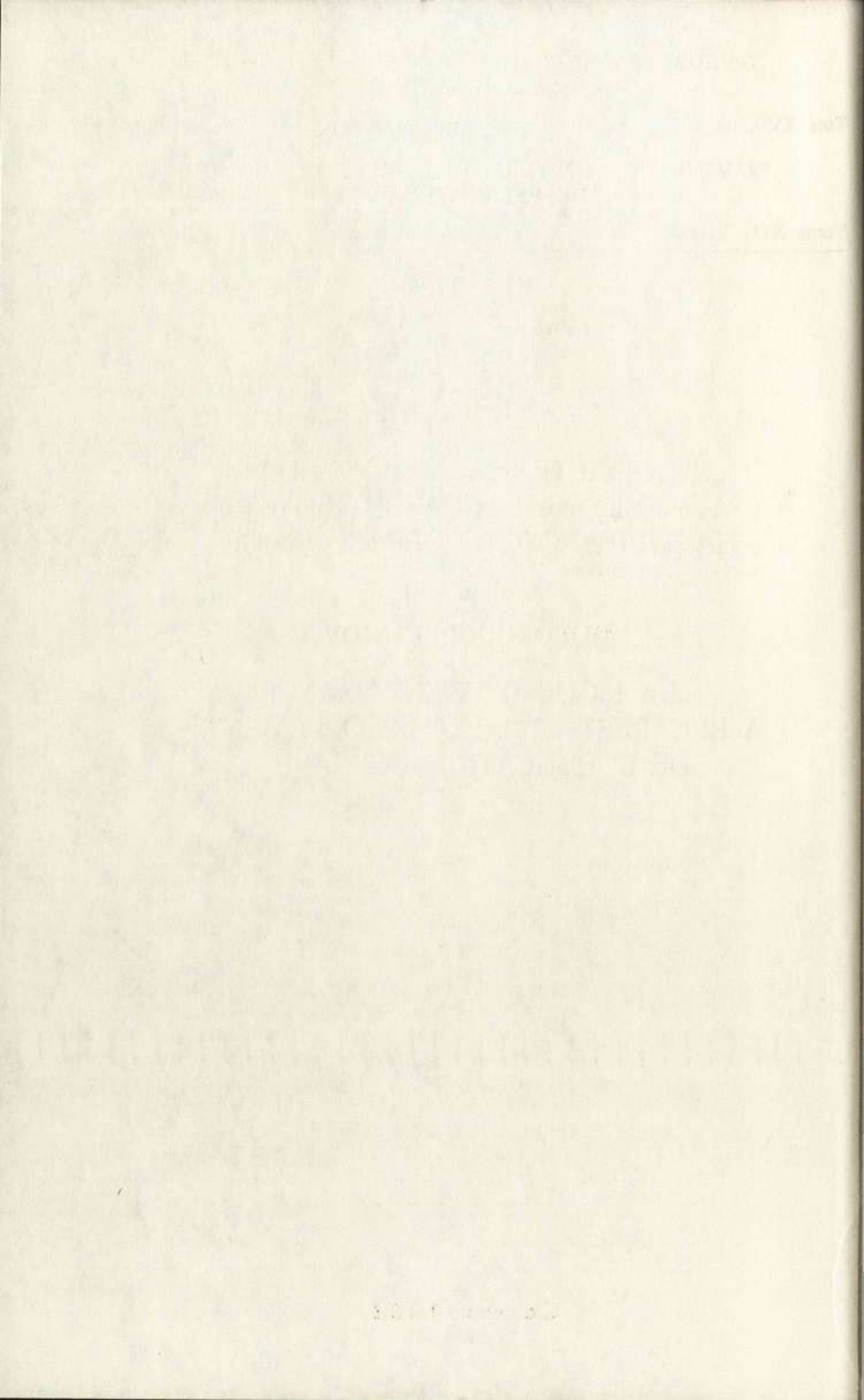
ГЕОРГИ ПЛЕТНЬОВ

„ДОБРОДЕТЕЛНАТА ДРУЖИНА“
В БУКУРЕЩ И РАЗВИТИЕТО
НА БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

GUEORGUI PLETNIOV

„LA LIGUE DE BIENFAISANCE“
A BUCAREST ET LE DEVELOPPEMENT
DE L' EDUCATION BULGARE

София, 1981

През епохата на Възраждането младата българска буржоазия поема в свои ръце ръководството и осъществяването на протичащите в нашите земи нови процеси. С особена последователност тя влага своите сили и средства за развитието на националното просветно движение, защото самата тя изпитва остра необходимост от подготвени в просветно отношение кадри за икономиката и осъществяването на културната революция на българския народ. Нейното икономическо развитие и връзките ѝ с чуждите пазари ѝ позволяват да се запознае с идеите на европейското просвещение, да се убеди в голямата разлика, която съществува между образованието на напредналите и модерни европейски държави и изостаналостта на българската просвета, в която господствува все още старата килийна система. От друга страна, историческата необходимост налага пред българската буржоазия, със своя възрожденски дух да вложи част от своите капитали за осъществяването на просветната и културна революция, да подготви кадри за останалите възрожденски процеси и задачи, които стоят за неотложно разрешение пред младата българска нация.

При осъществяване на идеята за развитието на българското образователно дело на нова, по-модерна основа особено място има българската емиграционна буржоазия и създадените от нея центрове и организации. От редовете на тази буржоазия излизат такива радетели на новобългарската просвета като д-р Петър Берон, Васил Априлов, Христо и Евлоги Георгиеви и редица други, които, обхванати от присъщият за тези години възрожденски патриотизъм и готовност да помогнат на своите братя на юг от Дунава, отделят значителни финансови средства за изграждането на училища и тяхното издържане, за подготовката на добри и способни учители, които да разрешат основните задачи на националната просвета.

Мястото и ролята на българската емиграционна буржоазия в развитието на образователното дело през втората четвърт на XIX век до голяма степен е изяснено от българската историопис. Засегнати и развити са проблемите за изграждане основите на новобългарската просвета, както и носителите на бъдещото ѝ развитие.¹ Не е останала настрана от погледа на българските

¹ Д. Косев, Просветното движение в България през първата половина на XIX в., Исторически преглед, г. II, 1945—46, кн. 2; Ст. Маслев, В. Априлов в Брашов, Исторически преглед, г. XVIII, 1962, кн. 2; М. Гечев, Историческото значение на „Рибния буквар“, Народна просвета, 1955, кн. I и редица други.

историци и дейността на българската буржоазия в просветното движение и след Кримската война. Особено внимание бе обърнато на дейността на българските колонии в Русия, както и на политиката на руското правителство в областта на българското образователно дело.²

През 1862 г. в Букурещ върху основите на създадената по време на Кримската война „Епитропия“ се създава „Добродетелна дружина“ като организация на едрата русофилски настроена емиграционна българска буржоазия. Политическата дейност на тази организация е разгледана добре в българската историческа наука. Усилията на изследователите бяха насочени предимно към изясняване на тази дейност, към очертаване мястото и позициите на „старите“ в българското национално-революционно движение, докато отношението на тази част от българската буржоазия, живееща и работеща във Влашко, към проблемите на националната просвета оставаше неизследвано.³

От 60-те години на XIX в. в касите на „Добродетелната дружина“ са внесени значителни средства от завещанията на редица нейни членове или от други богати български търговци. С една част от тези средства тази организация започва да подпомага развитието на българското образователно дело. Цялата тази дейност и нейното изследване наложи написването на настоящата работа.

* * *

Избухването на Кримската война създаде редица благоприятни предпоставки за активизиране политическата дейност на емиграционната българска буржоазия. С оглед плановете и действията на руската армия, с плановете на руската политика на Балканите сред тази буржоазия се създаде първоосновата на „Добродетелната дружина“ в лицето на „Епитропията“. Още в началната си дейност тази организация си постави за цел да подпомага Русия в нейната освободителна мисия за християнските народи, живеещи в пределите на Турция, но поради пряката намеса на западноевропейските сили войната за-

² Н. Генчев, Одеското българско настоятелство, Год. Соф. университет, Философско-исторически факултет, т. LXIV, ч. I, кн. II, С., 1972 и Българската национална просвета и Русия след Кримската война, Год. Соф. университет, Философско-исторически факултет, т. LXVI, кн. III, С., 1974 г.

³ М. Димитров, Комитетът на „старите“, България 1000 г. С., 1930; А. Л. Бурмов, Кога и от кого е основана „Добродетелната дружина“, Избр. произведения, т. II, С., 1974; П. Коледаров, Към предисторията на Добродетелната дружина, Известия на института по история, т. 16—17, С., 1966 г.; Кр. Шарова, Втората българска легия в Белград, Сб. В памет на акад. М. Димитров, С., 1974 и др.

върши с поражение на Русия и това не можеше да не доведе до известно затихване и прекратяване дейността на „Епитропията“. В своите първи политически стъпки тази емигрантска организация успява да обедини русофилски настроените кръгове на едрата емиграционна българска буржоазия.⁴

В началото на 60-те години на XIX в. българската емиграция отново се активизира в своята политическа дейност. В сръбската столица Георги Раковски работи за изграждането на българо-сръбски съюз и за вдигане на въстание в България. Неговите планове намират подкрепата на някои емигрантски центрове във Влашко. При така създадалата се обстановка основателите на „Епитропията“ почувствуваха необходимостта от възстановяване на своята организация. През лятото на 1861 г. тази идея назрява и придобива все по-реален израз, което проличава от писмото на Сава Филаретов до Н. Геров от август с. г.: „Шуря ти с други българи в Букурещ са загласили да правят общество с цел да се отвори там Българско училище, Типография и да имат българска газета. Чудновато, че Хр. Георгиу, Бакалоглу и Чокан не са подписани. Това общество е пратило и тука (Санкт Петербург — Г. П.) печатни пригласителни писма за пособие до С. Палаузов, кой им отговори, че догдето нямат официално дозволение от Влашкото Правителство, кое не любя развитието на другите народности, то да не започнат нищо.“⁵

През декември 1861 г. букурещките българи се съобразяват с направените им препоръки. Излъчена е делегация в състав: Иван Бакалоглу, Хр. Георгиев и Дим. х. Василев, която от името на българските търговци в Букурещ се обръща към Министерството на вътрешните работи с искане да се разреши създаването на Българска добродетелна дружина.⁶ На 12 януари 1862 г. влашкото министерство изпраща препис от разрешението си до полицията, с което я уведомява за признаването на новосъздадената организация, която е задължена в кратък срок чрез Иван Бакалоглу да представи за одобрение изработения устав.⁷

На 13 януари 1862 г. в Букурещ се провежда учредителното събрание, на което се избира ръководството на новосъздадената организация под председателството на Димитър х. Василев и е приет устав.⁸ В този организационен и програмен документ учредителите си поставят изключително благотворителни цели, но това не им пречи по-късно да разгърнат широка по-

⁴ М. Димитров, пос. съч., с. 745.

⁵ Из архива на Н. Геров, т. II, С., 1914, с. 587.

⁶ Народна библиотека „Кирил и Методий“ — Български исторически архив, (По-нататък НБКМ, БИА) II В 9279, л. 1.

⁷ НБКМ, БИА, II В 9279, л. 2.

⁸ М. Димитров, пос. съч., с. 757.

литическа дейност от позициите на своите класови разбирания и винаги да се съобразяват с политиката на руския царизъм. Тази дейност е достатъчно добре изследвана от историческата наука и затова тя ще остане настрана от нашето внимание в настоящата статия.

Още в първите дни от своето съществуване „Добродетелната дружина“ подхваща една широко благотворителна дейност, която се изразява във финансово подпомагане на бедни български емигранти, на многодетни семейства. Наред с това тя определя и по-нататъшния си курс по линията на българската просвета и нейното развитие, с благородната задача да бъде полезна на своя народ. Тази линия на поведение се определя от дълбокото убеждение, че е необходимо да се направи още твърде много, за да може българската просвета да достигне постиженията на напредналите европейски страни, като се овладее техният опит и успехите в образователното дело. Това убеждение принуждава „Добродетелната дружина“, след като натрупва необходимите средства, да поеме инициативата да изпраща български младежи в Австрия, Германия, Франция и Русия, в чиито учебни заведения те да продължат своето образование и след това вярно да служат на родината си.

От друга страна, „Добродетелната дружина“ се съобразява с волята на редицата крупни български търговци, които в завещанията си оставят на нейно разположение капитали, от чиито лихви да се отпускат стипендии на младежи, които да се учат в чужбина, тъй като в тези години родното училище не може да задоволи техните потребности от по-високо образование. Началото в това отношение е поставено от Михаил Кефалов, който през 1855 г. оставя под попечителството на руското генерално консулство в Букурещ около 10 000 гроша за изграждането на училище и болница в Търново.⁹ Неговият пример е последван от други родолюбиви българи, като Козма Тричков, Кирил Нектариев, Силвестър Пенюв, Панарет Рашев, Христо и Евлоги Георгиеви и др. Наред със завещаните парични средства в касата на „Добродетелната дружина“ се натрупват средства и от пожертвувания на български емигранти в името на „ползу роду своему“. Така например масонската ложа в Букурещ подарява за най-добрите български ученици парични средства и книги,¹⁰ а през 1876 г. търговската фирма на Марко и Юрдан Вълчеви от Манчестер изпраща 50 английски лири.¹¹ От своя страна влашкото правителство се отзовава на молбата на „Добродетелната дружина“ за оказване на парична помощ, като в първите няколко години то ежегодно внася в касата ѝ

⁹ С. Велев, Документи из архивата на Българската добродетелна дружина в Букурещ, Уч. преглед, г. XII, 1907, с. 243—244.

¹⁰ НБКМ, БИА, II В 9283, л. 172.

¹¹ НБКМ, БИА, II В 9290, л. 133.

по десет хиляди гроша. Натрупаните по този начин капитали ръководството на „Добродетелната дружина“ влага в закупуването на облигации и ценни книжа на влашкото правителство, както и различни лихвоносни операции, което води до постоянно увеличаване на тези фондове и открива възможност те да се насочат за развитието на българската просвета.

В първите години на своята просветна дейност „Добродетелната дружина“ отделя по-голямо внимание на подготовката на висококвалифицирани учители, които да се подготвят в учебните заведения на Западна Европа и Русия. В осъществяването на тази задача тя намира пълна подкрепа и доверие на руското генерално консулство в Букурещ, което още през 1863 г. предлага да бъдат препоръчани младежи от България, които да постъпят в Николаевските и Одески учебни заведения.¹²

Независимо че още от 1863 г. „Добродетелната дружина“ получава предложение да изпраща български младежи да се учат в чужди учебни заведения, една по-определена политика в тази насока тя предприема няколко години по-късно. Това закъснение може да се обясни с твърдите разбирания на ръководството на дружината, че завещаните средства трябва така да нараснат, че да бъдат способни да дават достатъчно приходи, от които да се отделят парични средства за издръжката на тези млади българи.

За осъществяване на тази политика „Добродетелната дружина“ изработва статут, в който са посочени основните условия, на които трябва да отговарят кандидатите за чуждите учебни заведения. На първо място този статут се съобразява с волята на дарителите на капитали и тяхните условия по въпроса за селищата, от които да се набират тези кандидати. Показателни в това отношение са писмата, които „Добродетелната дружина“ изпраща до българските общини в Сливен, Враца, Ниш и Разлог, чрез които тя търси възможност да подбере добри и достойни кандидати, които да бъдат изпратени на нейно разположение в Букурещ.¹³ В отговора на сливенската община са отбелязани условията и процедурата при набирането на кандидата. С помощта на училищното настоятелство сливенската община подбира трима от най-добрите ученици на местното училище и чрез жребий определя Петър Иванов, който според нея напълно отговаря на определените условия и качества: добър по характер, с добро поведение, здравословно добре, син на благородна фамилия от средна ръка, бащата еснаф и т. н.¹⁴

Другото важно условие, на което ръководството на дружината твърдо държи, е кандидатът да подпише договор, с

¹² С. Велев, пос. съч., с. 331.

¹³ Пак там, с. 271.

¹⁴ НБКМ, БИА, II В 9280, л. 61.

който се задължава след завършване на образованието си да работи като учител в България толкова години, колкото е издържан от своите попечители в Букурещ.¹⁵ По този начин „Добродетелната дружина“ се стреми да осигури за един период от пет-шест години нейните стипендианти да работят като педагози и с това да дадат своя принос за просперитета на образователното дело.

Наред с тези важни условия от стипендиантите се изисква всяка година да представят пред ръководството на „Добродетелната дружина“ документи от съответните училищни ръководства за техния успех и поведение, с което да докажат, че притежават необходимите качества, както и необходимостта в бъдеще да бъдат субсидирани. С тези документи те трябвало да оправдават гласуваното им доверие.¹⁶

При набирането на кандидати за чуждите учебни заведения дружината изисква от българските общини представените младежи да не надвишават 15-годишна възраст и в нейната практика в това отношение има съвсем незначителни изключения. От тези съображения тя отхвърля предложението на Пиротската община, чиито ръководители, след като научават, че от Ниш се изисква младеж, за да продължи образованието си в чужбина, сами предлагат един 19-годишен младеж, но тяхната молба остава без последствия.¹⁷

При подбиране на своите кандидати „Добродетелната дружина“ наред с исканите характеристики от българските общини се опира и на лица, в чиято добросъвестност е убедена. В това отношение тя намира сигурен сътрудник в лицето на руския консул в Пловдив Найдено Геров, който напълно споделя политическата и просветна концепция на едрата емигрантска буржоазия. Поради тези причини с Н. Геров се поддържа оживена кореспонденция по набирането на кандидати, а също и по доставянето на средства за поддържането на училищата в Пловдив, Карлово и Казанлък. Определената посредническа роля на Н. Геров изпълнява добре най-вече при подбирането на български младежи от Македония. Това се дължи на особения интерес, с който „Добродетелната дружина“ следи борбите на българското население в Македония в защита на националната просвета. Като изхожда от всички трудности и препятствия, идващи от гръцката и сръбска културна и духовна експанзия в тези български земи и схваща необходимостта от подготовката на добри и квалифицирани учителски кадри, които да съумеят да се противопоставят на попълноновенията на гръцката и сръбска буржоазия, „Добродетелната дружина“ остава

15 НБКМ, БИА, II В 9289, л. 139.

16 НБКМ, БИА, II В 9389, л. 112.

17 Из архивата на Н. Геров, т. I, С., 1911, с. 132.

вярна на задачите, стоящи пред българската буржоазия в това отношение.

През 1872 г., когато се налага да се намери кандидат от Разлог, Н. Геров се заема с посредническа мисия между общината в това селище и букурещките дейци. В разменената кореспонденция „Добродетелната дружина“ изрично настоява младежът да бъде от този край на българските земи, с желанието да бъде изпратен да се учи във Виена. Изпращането на този кандидат се забавя и това принуждава дружината да настоява пред Н. Геров: „Настоете, за да се намери от Разлог добро момче, и испратете го каде конца февруария за тука до Българската добродетелна дружина, за да може да се испрати по начало марта за Виена.“¹⁸ Кандидатът, който да отговаря на поставените условия, трудно бил намерен, затова едва през юли 1873 г. общината в Банско успява да изпрати в Букурещ своя представител Георги Иванов.¹⁹ Този кандидат, по всяка вероятност не е имал необходимата подготовка, което кара „Добродетелната дружина“ вместо във Виена да го изпрати в Болградската гимназия. От януари 1874 г. до юни 1880 г. Георги Иванов се учи в Болград, след което се обръща към своите попечители в Букурещ с молба да му бъде отпусната стипендия, за да продължи образованието си в Юридическия факултет на Московския университет.²⁰

От 1872 г. „Добродетелната дружина“ започва ежегодно да изпраща свои стипендианти в европейските учебни заведения, като наред с насочването им към педагогическите институти тя изпраща и ориентира младежи към овладяването на такива професии, които имат и ще имат важно място в обществения, стопанския и политическия живот на българския народ. През същата година за Чехия (тогава в пределите на Австрия) заминават Тодор Мицов от Враца и Петър Данчев от Сливен. След завършване на гимназията в Кьонигрец (днес Храдец Кралове — Г. П.) първият от тях записва философия в Пражкия университет, а вторият право, което завършва след това във Виена.²¹

За периода 1872—1881 г. „Добродетелната дружина“ издържа девет млади българи с постоянна стипендия до приключването на тяхното висше образование и единадесет с временна стипендия. При набирането на тези млади българи дружината се ръководи от един постоянен стремеж да осигури едно по-добро географско разпределение, както и от желанието на дарителите за народна просвета. Изпратените в чуждите учебни заведения младежи се разпределят по следния начин: от Се-

¹⁸ Пак там, с. 132.

¹⁹ Пак там, с. 132.

²⁰ НБКМ, БИА, II В 9291, л. 134.

²¹ НБКМ, БИА, II В 9291, л. 134.

верна България десет души, от Тракия шест, от Македония двама, от Бесарабия един и от неизяснено селище един. Разпределението по градове е: три стипендии за Сливен, по две за Враца, Лясковец и Ст. Загора, по една за Ниш, Банско. Що се отнася до полученото професионално образование, то може да се направи следното разпределение: гимназиално образование получават шест души, Философско-исторически факултет завършват четири души, Юридически факултет трима, Естествени науки трима, Политехника двама, Медицински факултет един, Педагогическо училище един. От тези данни е ясно очертан стремежът към една по-разгърната специализация на издържаните от дружината младежи с което да се отговори на нуждите, на живота в българското възрожденско общество.

Независимо че издръжката на 20 младежи с постоянна и временна стипендия не отговаря на още по-големите възможности на „Добродетелната дружина“, тази дейност получава голяма популярност в българските земи. Към ръководството на дружината се отправят постоянно молби от различни български общини, чрез които се иска отпускане на средства, за да могат и други български младежи да продължат своето образование. Архивата на тази организация притежава и молби от страна на нейните стипендианти, които ни говорят, че не винаги те получават редовно определената издръжка. Това добре проличава от молбата на един от първите стипендианти Васил Д. Стоянов, който през 1867 г. изпраща от Прага писмо до Н. Геров, в което се оплаква, че от Букурещ не спазват поетото обещание. От писмото проличава, че той заминал да се учи по завещанието на Мустаков, като му било обещано да го издържат в продължение на четири години, но след изтичането на първите две издръжката е спряна. Това положение го принуждава да изпрати своя молба до д-р Г. Атанасович, до М. Бенли, а сега да моли и Н. Геров за съдействие.²²

За оказване на финансова помощ към „Добродетелната дружина“ се обръща и българският екзарх Антим, който предлага на ръководството да поеме издръжката на двама ученика в Николаевския пансион. На тази молба дружината се отзовава и настанява единия кандидат в Николаев, а другия в Габровското училище.²³ На следващата 1874 г. в Букурещ пристига Хр. Георгиев от Кукуш, който до този момент се учи в Цариградския лицей в продължение на шест години, издържан от българската община в Кукуш, но поради неизвестни причини отпуснатата помощ е спряна. Принуден от обстоятелствата, той се обръща към „Добродетелната дружина“ с искане да му се окаже необходимата помощ, за да продължи образованието

²² Из архивата на Н. Геров, т. II, с. 280.

²³ НБКМ, БИА, II В 9283, л. 86 и 115.

си.²⁴ Настоятелството на дружината решава да му помогне, но за да се застрахова от евентуална измама, намира за необходимо да събере сведения за този младеж. За тази цел то се обръща към Екзархията в Цариград с молба да изпрати необходимите сведения. В получения отговор се посочва, че споменатото лице Хр. Георгиев е роднина на Райко Жинзифов. При този случай Екзархията не пропуска удобния случай да поиска отпускането на издръжка за нейните двама кандидата — Ив. Златаров от Габрово и В. Тодоров от Пловдив.²⁵

Наред с издръжката на определените стипендианти „Добродетелната дружина“ предоставя и редица еднократни помощи на български младежи, които се учат на собствени разходи в чужбина. С особена сила тази дейност се отнася за 1876 г. Революционните събития в България, както и затварянето на турската граница, лишава мнозина от българските младежи в чужбина от финансовата подкрепа на родителите им и това ги принуждава да търсят помощта на букурещките българи. На молбата на Ал. Козаров, който изучава природни науки във Виенския университет, дружината отпуска на два пъти по 20 наполеона.²⁶ Верни на своя патриотичен дълг, една част от българските студенти в Европа напускат учебните заведения, за да се включат в освободителната борба на своя народ. Студентът-медик от Лайпциг Никола Нейчев, родом от Панагюрище при известието за избухналото в България въстание напуска аудиторията и потегля за въстаналата си родина, но когато достига до Сърбия, въстанието е вече разгромено. Това го принуждава да се включи като доброволец в избухналата Сръбско-турска война, а след нейното приключване да потърси помощта на „Добродетелната дружина“ с искане на средства, които да му позволят да продължи образованието си.²⁷

След завършване на образованието си всички стипендианти, без изключение, се обръщат към ръководството на дружината с искане на допълнителни средства, които са им необходими за закупуване на книги и пособия за бъдещата им работа по специалността. На тези молби не е отказвано, защото „Добродетелната дружина“ отчита необходимостта от тези пособия, гарантиращи успеха на бъдещата им работа. Така постъпва изпратеният в Лион Хр. Йорданов, който получава допълнително 400 франка за закупуване на микроскоп и литература по технология на производството и боядисването на коприна.²⁸

При изследване дейността на „Добродетелната дружина“, свързана с изпращането и издръжката на български младежи

²⁴ НБКМ, БИА, II В 9283, л. 161.

²⁵ НБКМ, БИА, II В 9283, л. 189.

²⁶ НБКМ, БИА, II В 9284, л. 171.

²⁷ НБКМ, БИА, II В 9284, л. 89.

²⁸ НБКМ, БИА, II В 9279, л. 77.

в европейските учебни заведения, могат да бъдат направени интересни наблюдения и изводи. На първо място, известно е, че в своята политическа ориентация едрата емиграционна буржоазия е проруски настроена и винаги се съобразява с руската политика в дадения момент. В тази си дейност „Добродетелната дружина“ конкурира „Одеското българско настоятелство“, а в дадени моменти със своите действия е по-предпочитана от руската дипломация.²⁹ Тази линия ѝ позволява да пропагандира руската култура, да разпространява руската книжнина и учебни пособия. Тази външнополитическа ориентация и дейност предполагат, че при изпращането на българските младежи да следват в чуждестранните учебни заведения дружината ще ги насочва към руските, но действителността опровергава това предположение. От наличните данни се вижда, че от 32 българци, които получават помощ от „тукашните москофили“, както ги нарича Хр. Ботев, само 13 души се учат в Русия, от които 10 в Николаевската гимназия и трима в Московския университет. Останалите 19 младежи се разпределят по следния начин: 8 души в учебните заведения на западните славяни (Прага и Загреб), 9 души в Париж, Виена, Торино и Мюнхен, и трима в гимназията в София след освобождението.

Очевидно е, че „Добродетелната дружина“ ориентира своите възпитаници към западно- и средноевропейските учебни заведения, ръководена от разбирането, че те са по-развити и помодерни от руските, което би позволило на тези младежи да имат по-голям принос за развитието на българската просвета и наука. Нейните ръководители остават верни на своя търговски прагматизъм и нюх, с което разкъсват установените традиции да се готвят предимно учители и свещеници в Русия и насочват своите стипендианти към усвояване на нови специалности.³⁰ Този курс съвсем не означава, че „Добродетелната дружина“ се е отказала от ония привилегии и възможности, които руската дипломация ѝ предоставя при подбора и изпращането на млади българи да се учат в Русия. През 1870 г. руското правителство напомня на букурещките българи за дадените им права по повод изпращането на двама нейни кандидати Ан. Матвеев и Дим. Атанасов, на които е отказано да получат руска стипендия и в случая тяхното заминаване е излишно, защото и двамата били надхвърлили определената възраст.³¹

През 70-те години на XIX в. Южнославянският пансион в Николаев, ръководен от Т. Минков, се превръща в опорен пункт на „Добродетелната дружина“ за изпращане на нейни кандидати да се учат в Русия. При проследяване на запазената кореспонденция между Тод, Минков и букурещкото настоятелст-

²⁹ Н. Генчев, Българската национална просвета и Русия..., с. 311.

³⁰ Пак там, с. 311.

³¹ НКМ, БИА, II В 9283, л. 150.

во остава убеждението, че управителят на пансиона се намира в известна зависимост от ръководителите на тази организация и го виждаме, че остава верен изпълнител на тяхните разпоредби.

Тези взаимоотношения с Т. Минков с особена сила проличават след Руско-турската война от 1877—78 г. и създадената международна обстановка, на която „Добродетелната дружина“ реагира много бързо, за да може правилно да ориентира своята просветна политика. След несправедливото разпокъсване на Сан-Стефанска България и връщането на Македония и голяма част от Тракия отново под турско владичество условията за развитието на просветата на тамошните българи се реставрират, таква каквито те бяха през Възраждането. Асимилацията и потисничеството се превръщат в ежедневие за българите от тези земи. Това състояние принуждава „Добродетелната дружина“ още по-съзнателно да продължи да подпомага издръжката на младежи от Македония в руските учебни заведения. През септември 1878 г. тя изпраща в Южнославянския пансион в Николаев своя стипендиант Николай Мискинов от гр. Велес, който завършва тамошната гимназия през 1882 г. По този повод Т. Минков докладва на попечителите му в Букурещ и предлага на освободеното място и стипендия да бъде приет Ат. Макавев. В своя отговор ръководителите на „Добродетелната дружина“ категорично напомнят и отново утвърждават своя принцип за подбиране на кандидати за отпуснатите от нея стипендии. „При това — пише касиерът на дружината Николонуло — считаме за нужно да Ви явя, че Дружината от как е наченала да поддържа свои възпитаници, е решила, че поне единият от тях ще бъде Македонец и той се задължава, че като свърши науките, ще се завърне в отечеството си да учителствува.“³²

От следващото писмо се вижда, че Т. Минков се съобразява с този принцип и прави ново предложение, да се отпусне стипендия на Илия Стойнев от с. Влахи, Мелнишко окръжие. Това предложение той обосновава със съответната характеристика на кандидата, който постъпил в подготовителния клас на Николаевската гимназия и е син на беден българин с принос в борбата на българите от Македония, за което е пострадал от турците.³³

Наред с финансирането и контрола върху успеха и поведението на своите възпитаници „Добродетелната дружина“ полага грижи за настаняването им на работа, за да могат да изпълнят своите задължения към попечителите и родината. Това добре проличава от нейното писмо до Григор Начович от 1882 г., с което го моли да окаже съдействие на Н. Мискинов и да го ориентира къде да работи в Македония, с оглед да бъде назна-

³² НБКМ, БИА, II В 9293, л. 50.

³³ НБКМ, БИА, II В 9293, л. 77.

чен в такова селище, където да допринесе най-голяма полза за възпитанието на българските деца.³⁴

В своята просветна политика „Добродетелната дружина“ обръща по-голямо внимание за развитието на образователното дело в ония български области, които се превръщат в арена на съперничеството на останалите балкански буржоазии в борбата им за асимилиране на местното българско население. Това разбиране я принуждава да защитава приетия принцип — единият от кандидатите за чуждите учебни заведения да бъде от Македония и енергично да откликва на всеки призив за помощ. През 1871 г. към българското читалище в Цариград се създава „Македонска дружина“. Нейното изграждане определено може да се свърже с фермана от 1870 г. за създаването на Българската екзархия и определянето на Македония като спорна област между българската и гръцката църква. Нейното население трябва чрез истиями (допитване) да определи към коя църква да принадлежи.

Наред с това създаването на българската „Македонска дружина“ се явява като отговор на новите методи и действия на гръцката пропаганда. След създаването на Екзархията и нейната успешна работа сред българите в Македония, гръцката буржоазия се убеждава, че не може да се разчита само на Патриаршията и нейните органи за осъществяване на нейните замисли спрямо Македония. През 1871 г. гръцката буржоазия създава в Цариград „Македонска дружина“, която да събира финансови средства от своите членове за по-ефективна пропаганда, за поддържане на гръцките църкви и училища в Македония, за финансиране на гръкоманите в тази област и т. н.³⁵ В отговор на това българите в Цариград също създават „Македонска дружина“, която има за цел „да запазва по възможност заплашваната от гръцките нашествия българщина в Македония. . . за отърванието от ламята на Елинизма милион енокръвни наши братя в Македонско“³⁶.

През първите две години от своето съществуване българската „Македонска дружина“ получава средства за своята дейност от българското читалище в Цариград, но скоро се лишава от тях и това безспорно ѝ пречи да изпълни предначертаната цел. Това важно за нейната дейност обстоятелство принуждава ръководителите на дружината С. Бобчев, Ив. Моравенов и Ив. Гайдаров да се обърнат на 12 октомври 1873 г. към букурещките българи, респективно към „Добродетелната дружина“, с молба да им се окаже финасова помощ. В своето писмо те посочват, че наред с гръцката пропаганда, сред маке-

³⁴ НБКМ, БИА, II В 9293, л. 50.

³⁵ Н. Генчев, Проблеми на просветното движение в Македония през Възраждането, Сб. „Свобода и отечество“, С., 1972, с. 98.

³⁶ НБКМ, БИА, II В 9283, л. 76.

донските българи действа и сръбската. Сърбите отварят училища, настаняват свои учители, които получават от държавата заплати, с което се стремят да постигнат своите убийствени цели.³⁷ Липсва документ, от който да се съди дали „Добродетелната дружина“ се е отзовала на този призив, но като се изхожда от задачите и дейността на българите в Цариград, вероятно такива средства са били предоставени.

Основания за такива предположения ни дават и връзките на „Добродетелната дружина“ с Екзархията, които отношения са на базата да се подпомага съвместно развитието на просветата в Македония. През 1880 г. Екзархията се обръща към Панарет Рашев — ръководител на „Добродетелната дружина“ с писмо, в което изтъква засилващата се елинизаторска политика в Македония и необходимостта от средства за тамошните българи, с които те да успеят успешно да се противопоставят на тази политика. За целта на букурещките българи е предложено да съставят благотворителни общества за подпомагане на българите в Македония. „Впрочем, способа за събирането на пожертвования аз предоставям напълно на благоусмотрението на Ваше Високопреосвещенство; ограничавам се да Ви забележа само, че необходимо и нужно е да се види плода на предлаганите жертви не по-късно от началото на идущата учебна година, за да могат с време да се земат потребните мерки за нареждането на училищата.“³⁸ Като се вземе пред вид голямото доверие, което съществува между двете организации, допускаме, че и в този момент „Добродетелната дружина“ се е отзовала на този призив за помощ. С тази си политика дружината има определен принос в защита на българщината в Македония.

През 60-те и 70-те години на миналия век „Добродетелната дружина“ съдейства за разпространението на необходимата книжнина за българските училища и читалища, като обръща особено внимание на руската книга. За целта тя се стреми да превърне създаденото от нея читалище в Букурещ в културен център на българската емиграция, което да съдейства за разширяване на своето политическо влияние и дава насоки в развитието на национално-освободителното движение. За увеличаване на книжния фонд на това читалище дружината се обръща за помощ към руското консулство в Букурещ и към славянските комитети в Русия. На този призив се отзовава Петербургския славянски комитет, който на 21 юли 1870 г. чрез руския консул Офенберг изпраща на читалището исканата литература. Ръководството на дружината още в същия ден изказва своята голяма благодарност за получените 25 книги.³⁹ От

³⁷ НБКМ, БИА, II В 9283, л. 76.

³⁸ С. Велев, пос. съч., с. 279.

³⁹ С. Велев, пос. съч., с. 263.

тези проруски разбирания и позиции, представители на „Добродетелната дружина“ оказват съдействие на „Одеското българско настоятелство“ при транзитното прехвърляне на руската книжнина и църковни потреби за българските училища и църкви. Особена роля в този културен обмен играе кантората „Евлоги Георгиев“ в Галац.⁴⁰

Подкрепата, която оказва „Добродетелната дружина“ за развитието на образованието и културата в българските земи, става причина някои учители да потърсят нейното съдействие за издаване на написаните от тях учебници и учебни помагала. След направените постъпки от лясковския учител Моско Попов, дружината се съгласява да му отпусне 100 австрийски жълтици, с които да издаде „Географически словарь на Европейска Турция“, но при условие, че авторът ще подари по един екземпляр на всички български училища като знак на благодарност за оказаната от учителите помощ при събиране на статистическите сведения, които той ще използва. След отпечатването на словаря М. Попов се задължавал още да подари от книгата на всяко читалище в България.⁴¹

В изпълнение заветите на дарителите на българската просвета, а също така в името на просперитета на българското училище, „Добродетелната дружина“ заделя ежегодно суми за издръжката на учебните заведения във Враца, Сливен, Казанлък, Пловдив, Шумен и Търново. Същевременно ръководството на дружината откликва на всеки призив за помощ от страна на българските общини. При известието за големия пожар в Струмица и изгарянето на местното българско училище в Букурещ е открит фондът за подпомагане на пострадалите българи. Двадесет и шест члена на дружината се отзовават на този призив и на 21 ануари 1870 г. внасят 88 турски лири на името на Струмишката община, като в същото време призовават останалите българи във Влашко да дадат своята помощ.⁴² Все по тази линия на оказване на еднократна помощ през следващата година Свищовската община изпраща до Букурещ благодарствено писмо за предоставените 75 тур. лири за местното училище.⁴³

Развитието на образователното дело в българските земи при съществуващите трудни условия на турското владичество, при липсата на необходимата протекция и политика от страна на държавата, както и нарастващите нужди на просветната мрежа през втората половина на XIX в. поставят решително въпроса за подготовка на нови учителски кадри, които със своите знания да отговорят на настъпилите нови условия в

⁴⁰ Из архива на Н. Геров, т. II, с. 393.

⁴¹ Отечество, г. I, бр. 25, 16. I. 1870.

⁴² Отечество, г. I, бр. 27, 23. I. 1870.

⁴³ Отечество, г. II, бр. 98, 17. III. 1871.

учебното дело. Възпитаниците на руските учебни заведения, както и тези, изпратени от „Добродетелната дружина“, не могат да разрешат този въпрос и задоволят глада от висококвалифицирани учители. Историческата необходимост налага идеята за изграждане на централно българско училище, което да поеме функциите на институт за подготовка на педагогически кадри и се превърне в ковачница на преподаватели, с което това училище да се превърне във важен фактор за по-нататъшния напредък на българската просвета.

През 1855 г. българският търговец Михаил Кефалов остава под попечителството на руското консулство в Букурещ своя капитал, от лихвите на който да се пристъпи към изграждането на така необходимото централно училище. В своето писмо до Търновската община, Кефалов очертава причините, които са го накарали да избере Търново за място на това училище. Според него Търново е стар и многолюден град в средата на България, с разумни и учени хора, които ще съдействуват за осъществяване на неговата идея, за да се допринесе с това най-голяма полза за развитието на просветата в България.⁴⁴ Изборът на Търново от М. Кефалов не е случаен. Очевидно е, че той изхожда не само от обществено-икономическото развитие на града, но и от традициите, от историческото минало и гледа на Търново като древна столица на България, в която трябва и в настоящо време да се съсредоточат централните органи на българската просвета, култура и църква.

За да се осъществи завета на М. Кефалов и пристъпи към изграждането на централно училище, на 18 юли 1859 г. в Букурещ се свиква учредително събрание, на което се избира Ефория, която да ръководи завещаните капитали и следи за изпълнението на поставената цел. В нейните редове влизат д-р Г. Атанасович, д-р Протич, Христофор Мустаков, Аврам Георгиев и Г. Василияди. На събранието се приема и устав, чрез който Ефорията се задължава да събира средства, които да ѝ позволят да натрупа необходимия капитал и пристъпи към изграждането на централното училище в Търново. Непосредствено след учредителното събрание Ефорията се обръща към Търновската община с предложение да определи състав на една Епитропия в състав от пет души, която да се намира в пълно подчинение на букурещките дейци.⁴⁵

Още в началото на своята дейност Ефорията разполага с ограничени възможности, тъй като в завещанието си М. Кефалов оставя на нейно разположение 10 000 гроша, от които само 2000 са за централното училище.⁴⁶ Тези ограничени средства оп-

⁴⁴ Към историята на училищното дело в Търново, Уч. преглед, г. IX, 1904, кн. III, с. 240.

⁴⁵ С. Велев, пос. съч., с. 335—336.

⁴⁶ Хр. Георгиев, Учебното дело в Тетевен до Освобождението, Уч. преглед, г. VI, 1901, с. 463.

ределят до голяма степен и по-нататъшната политика и действия на Ефорията и стоящата след 1862 г. над нея „Добродетелна дружина“. Примерът на М. Кефалов се оказва заразителен и последван от други родолюбиви българи, които дават своя принос за осъществяване на идеята за централното училище. През 1865 г. д-р Н. Пиколо завещава на училището в родния си град 12 000 франка,⁴⁷ а две години по-късно, на 18 февруари 1867 г. Козма Тричков завещава 500 австрийски жълтици.⁴⁸ За укрепване на този фонд и набиране на нови средства Ефорията се обръща за помощ към влашкото правителство, което на свое заседание от 23 октомври 1859 г. решава да отпусне 10 000 гроша.⁴⁹ За решаване на този важен проблем Ефорията счела за необходимо да призове търновските граждани и община да вземат мерки за набиране на средства за централното училище, с което да подкрепят патриотичната инициатива на българската емиграция.

В отговор на това предложение Търновската община упълномощава д-р Васил Берон да замине в Букурещ и уведоми Ефорията, че местните граждани трудно ще развържат своите кесии, докато не се уверят, че в техния град действително ще започне строителство на такова заведение. Независимо от съществуващото недоверие общината обещава до пролетта на 1860 г. да събере около 100 жълтици.⁵⁰ Този все пак негативен отговор на търновци се дължи на съществуващите остри противоречия и борби между оформилите се партии в общината при решаването на българския църковен въпрос. Привържениците на сваления митрополит Неофит не могли лесно да се примирят с поражението си, а след идването на новия гръцки владика Григорий застават на негова страна и заедно се обединяват срещу всяко решение на т. нар. „народна партия“ в общината. От средата на гръкоманите, както посочва д-р В. Берон, се излъчват ония „злосторници“, които разпространяват сред гражданите версията, че събраните от Ефорията в Букурещ средства ще се използват за други цели и затова не желаят да помагат на изграждането на централното училище.

Независимо от този отговор на Търновската община Ефорията сметнала за необходимо да се обърне и към търновския митрополит Григорий като ръководител и представител на християнското население пред турската власт в Търново. В своето писмо тя го приканва да поиска от Високата порта финансова помощ за изграждането на училището, а в своите проповеди да приканва населението да помогне с пари, труд и материали.⁵¹

47 Сборник „Д-р Н. Пиколо“, С., 1968, с. 225.

48 Общински вестник В. Търново, г. IV, бр. 18, 1. III. 1928.

49 С. Велев, пос. съч., с. 244.

50 Пак там, с. 247.

51 Пак там, с. 245.

Съществуващите противоречия в Търновската община, нейното лошо организационно състояние и не на последно място нежеланието на някои богати българи да подкрепят идеята за централното училище дават своето отражение върху училищното дело в града. Още повече, че Ефорията не отделя средства от своите капитали, а редовните и случайни приходи се оказват недостатъчни за издръжката на учителите и близо 100 ученика. През 1863 г. т. нар. централно училище се оказва затворено и учебните занятия прекратени. Финансовото състояние на училищната каса в Търново се влошава и от нежеланието на местните еснафи да оказват в бъдеще помощ, докато в общината господствуват гръкоманите.⁵²

За упадъка на централното училище в Търново свой дял има и Ефорията в Букурещ, която не отпуска ежегодно предвидените по завещанието на М. Кефалов средства. Причините за това положение на училището се крият в съществуващите недоразумения и възникналите противоречия между Букурещ и Търновската община, която не е желала да се намира в подчинено положение и да зависи в своите решения от Ефорията. Според търновци от Букурещ можели да оказват единствено контрол по изпълнение на завещанието, а основните въпроси да се решават от Епитропията и общината. При такова развитие на отношенията Ефорията в Букурещ взема решение да работи отделно от общината в Търново до тогава, докато не се съберат достатъчно средства за строителството на централно училище.⁵³

След изгонването на гръкоманите и някои омразни чорбаджии от Търновската община вниманието на нейното ръководство и на еснафските организации се насочва към отварянето и напредъка на централното училище.⁵⁴ Те набелязват сериозни мерки за набиране на необходимите финансови средства, което довежда и до подобряване на отношенията на Търновската община с Ефорията в Букурещ. През 1866 г. се поставя началото на втория етап в развитието на тези отношения, етап на пооживена кореспонденция, с помощта на която „Добродетелната дружина“ настоява за един по-обтоен отчет на състоянието на търновското училище и съществуващите възможности за неговия прогрес. В отговор на това искане училищното настоятелство в Търново на 7 януари 1867 г. изпраща своя отчет, в който обръща преди всичко внимание на приходите и разходите на училището и неговия пасивен баланс с надежда да получи необходимата помощ от Букурещ.⁵⁵

⁵² Архив външна политика России, ф. Посольство в Константинопол, 1863, д. 2550, л. 56.

⁵³ Дунавски лебед, г. I, бр. 29, 11. IV. 1861.

⁵⁴ Г. Плетньов, Ролята и мястото на чорбаджиите от Търновско в просветното движение през Възраждането, Тр. ВТУ, т. X, кн. 2, 1973, с. 68.

⁵⁵ С. Велев, пос. съч., с. 250.

Изпратеният отчет и желанието на Търновската община да се пристъпи към изпълнение завещанието на М. Кефалов и останалите дарители принуждават Ефорията да внесе на обсъждане тези въпроси пред общото събрание на „Добродетелната дружина“, което се свиква на 18 февруари 1867 г. На него отново надделява становището, че натрупаните досега средства са недостатъчни и не позволяват да се пристъпи към едно разгърнато строителство на училището в Търново и за да се избегнат всякави по-нататъшни противоречия между Ефорията и Търновската община, всички налични средства преминават под управлението на „Добродетелната дружина“⁵⁶.

Независимо от това решение търновци остават с надеждата, че ще успеят да убедят букурещките дейци в необходимостта да се отпуснат необходимите парични средства, за да може централното училище да се развие и даде своя принос за развитието на просветното дело. За целта те изпращат своя представител Георги Кабакчиев в Букурещ, който да убеди ръководството на дружината в правотата на исканията на Търновската община и, на второ място, да получи от руското консулство лихвите на завещаните от д-р Н. Пиколо капитали.⁵⁷ В края на 1867 г. в Букурещ е проведено събрание на Ефорията, на което е направен отчет, от който се вижда, че в нейните каси са натрупани 71 784 гроша при извършени разходи от 3404 гроша, като в тази сума влизат и 1600-те гроша, които са били предадени на Г. Кабакчиев.⁵⁸ И на това събрание Ефорията още веднъж потвърждава своето становище, че е необходимо да се наберат достатъчно средства и едва тогава може да се пристъпи към изграждане на централно училище в Търново. Тази твърдост довежда до безрезултатно завършване на преговорите с Търновската община. Възниква въпросът — защо ръководството на „Добродетелната дружина“ след едно затишие от пет-шест години се активизира и само потърси контакти с общината в Търново, за да завършат те с провал и отново отношенията между двете страни да се прекъснат?

Отговорът се крие в новата заплаха, която се надвесва над българската просвета и която има за резултат обединяването на почти всички национални сили. През 1864 г. в новоучредения Дунавски вилает се поставя началото на просветната реформа на Мидхат паша, която има непосредствена задача да ликвидира българските училища. От Букурещ ръководството на „Добродетелната дружина“ следи с интерес действията на турския реформатор с оглед да се вземат своевременни и конкретни мерки, които да обезсилят намеренията на турската власт. Писмото на Хр. Георгиев до Н. Геров от 25 ноември 1867 г. е едно пот-

⁵⁶ Пак там, с. 253—254.

⁵⁷ Пак там, с. 340.

⁵⁸ Народност, г. I, бр. 23, 23. III. 1868.

вържение на тази политика: „Според Вестниците български, управителят на Дунавския вилает се види, че ще изпълни намерението си да затвори българските училища и ги размеси с турските, на такъв случай друг цар няма, освен да ся отвори един пансион в Букурещ; с интернат за 100 момчета без плата да се учат.“⁵⁹ За така проектираният интернат обаче председателят на „Добродетелната дружина“ се нуждае най-малко от 2000 австрийски жълтици, които по всяка вероятност се надява да измоли от Русия. От тези съображения и заплахи дружината потърсва контакти с Търновската община с цел да се вземат мерки срещу опасността, надвиснала над българските училища.

Неотстъпчивостта на „Добродетелната дружина“ по въпроса за натрупаните средства за централното училище става причина отново тя да загуби доверието на Търновската община и гражданите му, които настояват средствата, завещани от Никола Пиколо, да бъдат внесени на по-сигурно място. От своя страна общината в Търново прави нов опит да се урегулират отношенията между Букурещ и Търново, като за целта във влашката столица е изпратен нов делегат в лицето на Н. Михайловски, чиято мисия също завършва неуспешно. По повод на тази мисия в-к „Народност“ отбелязва, че в Букурещ е пристигнал Н. Михайловски във връзка с капиталите на търновското училище. Той се срещнал с ръководителите на „Добродетелната дружина“, на които не направил добро впечатление, защото се показал като голям поклонник на турската политика.⁶⁰ Очевидно е, че дейците на „Добродетелната дружина“ са знаели за неговото участие в подготовката на реформата на Мидхат паша и не са му гласували доверие и се стига до ново влошаване на отношенията между дружината и Търновската община.

Контактите се възстановяват през 1871 г., когато „Добродетелната дружина“, под чието влияние и ръководство се намира Ефорията, счита за необходимо да измени и преработи устава на училището, с което да бъдат отразени настъпилите промени в събраните средства, а също така и в нейната политика по въпроса за централното училище. Тези изменения са необходими и ще позволят на ръководството на дружината по-добре да оправдава и защитава своята политика. На 16 януари 1871 г. общото събрание на „Добродетелната дружина“ одобрява предложения вариант на устава, в който се поставят редица задачи, които имат значение за бъдещото развитие на учебното дело. За разлика от първия устав сега се предвижда отличните ученици на централното училище да се изпращат за сметка на Ефорията да се учат в европейски учебни заведе-

⁵⁹ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 275.

⁶⁰ Народност, г. I, бр. 21, 10. III. 1868.

ния, едно решение, което от следващата година започва стриктно да се изпълнява.

На това събрание се взема решение в ръководството на Ефорията и Епитропията в Търново да влязат изключително хора любородни, почтени, които не ще пожалят сили и средства за осъществяване на това патриотично дело. Те се задължават да следят отпуснатите средства да отиват строго по своето предназначение и да се представя ежегодно строг отчет пред „Добродетелната дружина“.⁶¹ След събранието новоизбраното ръководство на Ефорията начело с Михаил Колони изпраща протокол за взетите решения и устава за сведение на Търновската община.⁶²

Старите противоречия и натрупалите се наслоения на недоверие между Търновската община и „Добродетелната дружина“ дават отражение върху възобновените отношения през 1871—72 г. Още повече, че в Букурещ се проявява известен стремеж да се игнорира досегашният партньор в лицето на Търновската община при решаване на въпросите за централното училище и да се търсят контакти със създадения епархийски съвет под ръководството на Иларион Макариополски. Този курс на „Добродетелната дружина“ съвпада с желанието на българското духовенство, отхвърлило господството на Цариградската Патриаршия, да играе по-голяма и по възможност ръководна роля в обществения живот на града и епархията, с което да утвърждава все повече своя авторитет. По-късно с помощта на Екзархията тези отношения укрепват и се развиват.⁶³

Натрупването на по-големи капитали в касата на „Добродетелната дружина“, нейното активизиране при изпращането на български младежи в чужди учебни заведения и нарастващата критика на революционния печат за задържане на народни средства съвпадат с желанието на едрата емиграционна буржоазия да играе хегемонизираща роля в развитието на българската просвета. Този стремеж е причината тя да поиска от руското генерално консулство в Букурещ да предостави на нейно разположение капиталите и приходите от завещанието на М. Кефалов, с което да принуди Търновската община да контактува единствено с нея и се съобразява с нейните решения.

През юни 1872 г. отново са направени практически стъпки към осъществяване идеята на М. Кефалов за изграждане на централно училище в Търново. За постигане на тази цел „Добродетелната дружина“ счела за необходимо да потърси съдействието на Екзархията в Цариград и лично на Екзарх Антим I.

⁶¹ С. Велев, пос. съч., с. 255—256.

⁶² Отечество, г. II, бр. 73, 22. I. 1871; НБКМ, БИА, II В 9280, л. 4.

⁶³ С. Велев, пос. съч., с. 343.

В писмото до ръководителя на българската църква ръководните дейци на дружината декларираат своите големи грижи в продължение на 11 години да събират средства за строителството на училище и болница в Търново и благодарение на тези грижи доходите от завещаните капитали в края 1871 г. стигат до 15 000 франка за болницата и 5000 за училището.⁶⁴

В отговор на тази молба българската Екзархия извършва необходимата консултация с Високата порта и посочва условията, поставени от турското правителство. Исканият от „Добродетелната дружина“ ферман не може да се издаде на частно лице или на Ефорията, действаща в чужбина, още повече, че нейните членове не са османски поданици. Това положение накарва Антим I да настоява в Букурещ да дадат своето съгласие ферманът да се издаде на името на Търновската община.⁶⁵ Тези предложения стават причина търновският епархиален съвет да се активизира и предложи свои идеи.⁶⁶ Новонаправените постъпки и предложения са отхвърлени, което накарва търновци да изпратят в Букурещ д-р В. Берон и Д. Станчов, които да убедят букурещките дейци в справедливостта на направените предложения и не на последно място да спечелят доверието на „Добродетелната дружина“.⁶⁷

Въпреки съществуващото все още недоверие спрямо Търновската община и нейните предложения „Добродетелната дружина“ продължава да събира средства за изграждането на двете заведения в Търново. Тези добри намерения и високоблагородната им цел накарва през 1875 г. търновския търговец х. Славчо х. Паскалев да внесе в нейните каси сумата от 79 тур. лири.⁶⁸ Независимо от новите вноски и постоянното увеличаване на капиталите на централното училище и болница в Търново „Добродетелната дружина“ не успява до Освобождението на България да осъществи заветите на дарителите на народната просвета.

За неизпълнение на тези завети основната причина се крие в дълбоко вкорененото убеждение на ръководителите на „Добродетелната дружина“, че завещаните капитали и лихвите от тях трябва да нараснат така, че да се превърнат в дееспособен фактор за осъществяване на поставената цел. Въпреки нуждите на образователното дело от съществуването на централно училище, което да подготви национални педагогически кадри независимо от усилията на Търновската община и епархиалния съвет, те остават без последствие. „Добродетелната дружина“ се оказва твърда в своето консервативно разбиране и не можа

64 Пак там, с. 343.

65 Пак там, с. 345.

66 Пак там, с. 344.

67 Пак там, с. 346.

68 НБКМ, БИА, II В 9297, л. 196.

да оперира с наличните капитали така, че още през Възраждането да бъдат положени основите на това училище в Търново. Още повече, че нейните дейци можеха да направят това, което извършиха след Освобождението в името на българското образователно дело.

След ликвидирането на турското владичество, Търновската община постави още по-настойтелно въпроса за предоставянето ѝ на необходимите средства за изграждане на планираното училище. В тези искания тя се основава на това, че сега липсват всички ония препятствия, които идваха от страна на турската официална власт и са налице условия да се изпълни заветът на дарителите на училището. На тези упорити настоявания „Добродетелната дружина“ отговаря със съгласие да отпусне част от приходите на Ефорията, а другата част отново да вложи в стопански операции за бъдещото увеличение на тези капитали. Определена е и годишната сума от 5000 лв., която тя може да предостави на Търновската община, що се отнася до покриване на останалите разходи тя призовава търновското население към по-голяма благотворителност.⁶⁹

Отпуснатата сума не разрешава основния въпрос, който интересува Търновската община — изграждането на централното училище, и тя е принудена с още по-голяма настоятелност да иска необходимите суми от Ефорията. В края на 1878 г. тя е принудена да иска подробна информация за състоянието на средствата и лихвите от тях и поставя решително въпроса, кога най-после тези средства ще се предоставят на Търново, още повече, че е взето решение училището „Кирил и Методий“ да прерасне в реална гимназия и събраните в Букурещ средства са крайно необходими на общината.⁷⁰

В своя отговор, подписан от д-р Протич, Евлоги Георгиев и д-р Г. Атанасович, „Добродетелната дружина“ уведомява Търновската община, че средствата, събрани от лихвите на заведените капитали, са 10 370 фр., което не им позволява да изпълнят член 12 от статута на Ефорията.⁷¹ Упоритите искания на търновци все пак принуждават „Добродетелната дружина“ да натовари една комисия, която да извърши ревизия и на общо събрание на организацията, проведено на 16 юни 1880 г. да отчете капиталите на Ефорията за 1879 г. Натрупаните средства се оказват в размер на 123 322 лв., от които в наличност само 1216 лв., докато останалите били в акции от различни предприятия и банки.⁷²

Неотстъпчивостта на ръководителите на „Добродетелната дружина“ не отчайва търновци и те продължават да настояват

⁶⁹ С. Велев, пос. съч., с. 350.

⁷⁰ Пак там, с. 349.

⁷¹ Пак там, с. 253.

⁷² НБКМ, БИА, II В 9289, л. 56.

за предоставяне на завещаните за народната просвета средства. През 1880 г., за да направят капиталите на училището по-дееспособни, те правят предложение средствата, определени за болницата, да се прехвърлят към фонда за изграждането на висше училище в Търново, тъй като българската държава е построила необходимото за града медицинско заведение.⁷³ С новоиздигнатата идея за изграждане на висше учебно заведение в старата столица Търновската община се постаравала да отговори на нуждите на младата българска държава от добре подготвени кадри за всички области на икономиката и обществения живот. За тази цел тя се обръща и към Панарет Рашев с молба да отдели предвидените за Петропавловската семинария средства за висшето училище, тъй като в него се предвижда да има и Богословски отдел.⁷⁴

При така създадите се обстоятелства, както и при наличието на държавен апарат, който може да следи за правилното изразходване на средствата, определени по устава, „Добродетелната дружина“ постепенно започва да изпраща на Търновската община годишни вноски. За годините 1882, 1883 и 1884 са отпуснати съответно 7055, 6138 и 4405 франка, като в същото време общият капитал нараства на 195 465 фр.⁷⁵

През 1883 г. в ръководните среди на „Добродетелната дружина“ назрява идеята за ликвидиране на Ефорията и нейните капитали да се предоставят на българското правителство. Това намерение довежда до ново влошаване на отношенията с Търновската община. Още повече, че нараства недоверието на букурещките дейци поради неотчетени средства от общината.⁷⁶ Тези нарастващи противоречия за сетен път убеждават ръководителите на дружината в необходимостта да се предадат събраните до този момент средства в разпореждане на Министерството на народното просвещение. Вярна на това си решение, още преди окончателното ликвидиране на Ефорията „Добродетелната дружина“ започва да привежда тези средства на българската държава.⁷⁷

След като разбира за намеренията на „Добродетелната дружина“ Търновската община прави последен опит да запази натрупаните капитали за изграждането на учебно заведение в града. За целта тя предлага да се изгради Ефория в Търново, която най-рационално да използва тези средства.⁷⁸ Направеното предложение не променя решението на дейците в Букурещ и на общо събрание от 7 март 1886 г. се протоколира —

⁷³ С. Велев, пос. съч., с. 364.

⁷⁴ Пак там, с. 364.

⁷⁵ НБКМ, БИА, II В 9292, л. 18.

⁷⁶ С. Велев, пос. съч., с. 359.

⁷⁷ НБКМ, БИА, II В 9279, л. 28.

⁷⁸ НБКМ, БИА, II В 9279, л. 27—28.

капиталите на бившата Ефория в размер на 229 300 фр. да се предадат на българското правителство, а останалите недвижими имоти да останат и в бъдеще под тяхно управление.⁷⁹ След четири дни Ев. Георгиев привежда на Българска народна банка — клон Русе, тази сума, с което окончателно се ликвидира с Ефорията на централното училище и болница в Търново, създадена през 1859 г.⁸⁰

Взаимоотношенията между „Добродетелната дружина“ и Търновската община, както и нежеланието на дейците от Букурещ да предоставят натрупаните средства не представляват никакво изключение. Подобни и твърде сложни са тези отношения и с българската община във Враца по изпълнение завещанието на Козма Тричков. Тази сложност идва от факта, че едната част от това завещание, която се отнася до изпращането на врачански младежи да се учат в чужбина, дружината изпълнява стриктно, като изпраща Т. Мицов да се учи в Австрия, а през 1879 г. уважава молбата на П. Ангелов да замине на освободеното от Мицов място.⁸¹ Що се отнася до другата част, а именно да се отделят средства за издръжката на врачанското училище, тя постъпва така, както с търновското училище. По тази причина врачанската община се вижда принудена след Освобождението да използва авторитета на видинския губернатор Л. Тухолка и да го помоли да се обърне към „Добродетелната дружина“ по повод завещанието на К. Тричков. В изпратеното от Л. Тухолка обръщение се посочва, че от 18 февруари 1867 г. до 1878 г. общината във Враца е получила само 300 жълтици и се иска сведение за състоянието на капиталите, определени за Враца.⁸²

Изложението на видинския губернатор Л. Тухолка не дава желаните резултати, което принуждава Врачанската община на следващата година да потърси съдействието на Министерството на просвещението. В своето искане общината във Враца уведомява правителството, че от 1872 г. тя не получава никакви приходи от завещанието на К. Тричков. В отговор на тази молба били предприети мерки чрез българския дипломатически агент в Букурещ, който уведомява „Добродетелната дружина“ за исканите сведения и средства от Врачанската община.⁸³ Така направените постъпки остават без резултат и едва пред 1885 г. съхранените средства са предадени на БНБ, откъдето общината получава ежегодно определените за училището средства.⁸⁴

Още със своето създаване „Добродетелната дружина“ си

⁷⁹ С. Велев, пос. съч., с. 497.

⁸⁰ НБКМ, БИА, II В 9279, л. 29.

⁸¹ НБКМ, БИА, II В 9288, л. 125.

⁸² НБКМ, БИА, II В 9286, л. 35.

⁸³ НБКМ, БИА, II В 9282, л. 37.

⁸⁴ НБКМ, БИА, II В 9282, л. 54.

поставя високоблагородна задача в областта на българската просвета и прави всичко възможно за съсредоточаването на народните средства, идващи от даренията на богатите българи, за да ги превърне във фактор за просперитета на образователното дело. В това отношение тя успява да съсредоточи под своя опека големи за времето средства, чиято цел е да подпомага българския народ в просветното му развитие. В стремежа си тези средства да се увеличат и да бъдат способни да решават поставените задачи „Добродетелната дружина“ предпочита да ги вложи в най-различни стопански и финансови операции, без те да намерят най-рационално приложение през годините на Възраждането. През цялото свое съществуване тя много старателно събира средствата, представени за народната просвета, но що се отнася до тяхното реализиране, тя проявява мудност и нерешителност, което може да се оправдае единствено от нейното разбиране, че те трябва да имат такъв размер, който ще им позволи най-рационално приложение.

Съсредоточаването на огромни народни средства в касата на „Добродетелната дружина“, без те да се използват в името на народната просвета, става причина революционният печат да реагира остро и постоянно да отправя нападки срещу политиката да се задържат народните средства и да не се използват по своето предназначение. Още през 1869 г. в-к „Народност“ поставя началото на тази критика и обвинява „Добродетелната дружина“, че не полага грижи за училищата, че отказва да подпомага българската емиграция в нейните политически начинания. Тази критика е оправдана, защото реално са изминали десет години от първите завещани средства за развитието на българското образователно дело, а конкретни практически действия от страна на дружината липсват.⁸⁵

Срещу политиката на „Добродетелната дружина“ в областта на просветата още по-рязко реагира и отправя остри нападки Любен Каравелов на страниците на в-к „Свобода“, а по-късно и на „Независимост“ и много често това става в сътрудничество с Хр. Ботев. Дватама обосновано отхвърлят измислиците на председателя на „Добродетелната дружина“ Хр. Георгиев, че „младите“ искат да му вземат парите, които той натрупал по пътя на търговията. Каравелов достойно отхвърля тези обвинения и упреква Хр. Георгиев, че злоупотребява с народните средства и за решаване на конфликта прави конкретни предложения на едрата емиграционна буржоазия:

- „1) Капиталът народен, който се намира у Хр. Георгиева, да се даде в някой банк;
- 2) младите българи искат от Христа Георгиева сметка за количеството народни пари, които се намират у него. Разбира се, че ония сметки, които бяха обнародвани в „Отечество“ не могат да

⁸⁵ Народност, г. II, бр. 24, 11. V. 1869.

удовлетворяват никого;

3) младите българи искат да знаят на що и на какво се употребява и последната народна пара.⁸⁶

Обвиненията, че „Добродетелната дружина“ употребява тези средства не по предназначение, а ги използва за търговски операции на своите членове при изгодна лихва, се потвърждават и от редица други косвени сведения, които трябва да се прецизират, защото ги намираме на страниците на революционния печат. В своите спомени Д. Ценович според нас твърде тенденциозно на основата на различията в политическите концепции на едрата емиграционна буржоазия и радикалното течение сред нея съобщава, че с идването си в Букурещ новият руски консул Зиновиев се запознава с обвиненията за злоупотреби на народните средства от страна на ръководителя на „Добродетелната дружина“ и поисква от Хр. Георгиев „да направи баланса на всички завещани капитали и да вложи сумата на тези капитали в банка за хранение под лихва. Не щеш ли, че след тази покана Хр. Георгиев, ударен от апоплексия, умря на три дена.“⁸⁷ Очевидно, мозъчният кръвоизлив е следствие не на това, че Хр. Георгиев не може да направи искания баланс и евентуално да внесе исканите средства във влашка или руска банка. Допустимо е да се е притеснил от факта, че част от обвиненията на революционния печат ще се окажат прави, а това ще го злепостави пред емиграцията в Русия.

В потвърждение правотата на обвиненията на радикалното течение сред емиграцията, че завещаните капитали се блокират и не се използват за народни цели, идва и решението на влашкото правителство да спре субсидиите за изграждане на централното училище в Търново. При създаването на Ефорията то се съгласява да отпусне ежегодно по 10 000 гроша помощ, но няколко години по-късно се отказва от това финансиране, тъй като реално такова училище нито се строеше, нито съществуваше, а до този момент правителството беше внесло 50 000 гроша.⁸⁸

В стремежа да уязви „Добродетелната дружина“ революционният печат публикува и други материали, с които да потвърди своята правота. За целта в-к „Свобода“ публикува донеска от Търново, в която се съобщава, че на пристигналите в Букурещ представители на Търновската община ръководството на „Добродетелната дружина“ отказва да отпусне средства и отговаря, че капиталите на Ефорията се увеличават, а що се отнася до училището, то такова е отворено в Букурещ. По тех-

⁸⁶ Свобода, г. I, бр. 52, 10. XII. 1870.

⁸⁷ А. Л. Бурмов, Спомени на Д. Ценович, Изв. на БИД, т. XXI, С., 1945, с. 135.

⁸⁸ Хр. Ботев, Събр. съчинения, т. I, С., 1971, с. 588.

ните разбирания първо трябва да укрепне това училище, след което ще се помисли за търновското.⁸⁹

Критиката на революционния печат спрямо просветната политика на „Добродетелната дружина“ се отнася не само до нежеланието ѝ да поддържа българските училища, но и до малките размери на нейните стипендии и несвоевременното им изпращане. По повод на това в-к „Независимост“ отправя питане до Настоятелството, дали е изпратило определения ученик да се учи в Австрия, и къде са капиталите на Ив. Селимински и Силвестър Пенюв.⁹⁰ По тези обвинения „Добродетелната дружина“ натоварва своя деловодител Юр. Димитров да даде отговор, с който да се опровергаят отправените обвинения. „Истина е — пише Димитров, — че Добродетелната дружина издържа 7 младежи в Германия и Австрия, но досега никой от тях не се е лишил от нужните средства.“⁹¹ Отправените упреци на „младите“ имат известно основание, защото в архива на „Добродетелната дружина“ съществуват редица писма, в които нейните стипендианти се оплакват от ненавременното изпращане на средствата, от малкия им размер, който не им позволява да задоволят постоянно нарастващите им нужди.

Революционният печат отправя критика и към директора на Южнославянския пансион в Николаев Т. Минков за режима, наложен в пансиона. Тези нападки принуждават Минков да се оплаче пред ръководството на „Добродетелната дружина“ от отпечатания „пасквил“ срещу него, още повече, че не желаел да се лиши от доверието на своите попечители. За целта Минков им изпраща атестация за добрата му служба.⁹²

Обвиненията към „Добродетелната дружина“, че използва народните средства за свои цели се продължават и по-късно от в-к „Български глас“. В статията „Млади и стари“ вестникът посочва, че старата политика на задържане и използване за лични нужди на народните средства продължава. „Ако се не лъжа, преди 6 години Търновската община испроводи двама свои представители до букурещката Добродетелна дружина да искат парите, които са назначени за училището, защото търновци искат да си устроят според завещанието на покойниците, една пълна гимназия, за да могат да улеснят ония ученици, които желаят да свършат гимназиални науки, а нямат средства да отидат в странство.“⁹³ Вестникът пояснява, че средствата не били дадени, защото щели да се повредят търговските дела на членовете на „Добродетелната дружина“. През 1876 г. търновци отново поискват средствата, но отново им е отка-

⁸⁹ Свобода, г. II, бр. 44, 15. IV. 1872.

⁹⁰ Независимост, г. III, бр. 36, 26. V. 1873.

⁹¹ Независимост, г. III, бр. 37, 2. VI. 1873.

⁹² НБКМ, БИА, II В 9283, л. 48.

⁹³ Български глас, г. I, бр. 49, 21. V. 1877.

зано, което дава основание на редакторите на вестника да поставят категорично въпроса, „че тия капитали са дадени в полза на народното добро, та аз мисля, че днес е настанало онава време, за което е уж тази дружина съставена“⁹⁴.

Очевидно е, че не всички обвинения на радикалното течение сред българската емиграция се опират на истината и в тяхната основа лежат различията в политическата програма на тези две течения, както и невъзможността да се постигне единодействие при решаването на общонационалните въпроси. Членовете на „Добродетелната дружина“ не са присвоили нито един лев от народната пара и с голяма добросъвестност се отнасяли към нея, но поради своите разбирания за начина, по който тя трябва да се употреби и липсата на оная решителна стъпка за решаване на проблемите на българската просвета, те си спечелват критиката и обвиненията на революционния печат.

* * *

До ликвидирането на турското владичество приносят на „Добродетелната дружина“ в развитието на българската просвета се изразява изключително в изпращането на способни млади българи да следват в европейските учебни заведения, както и в ония еднократни помощи, които отпуска на училищата в Търново, Враца, Казанлък, Карлово, Пловдив и др. На второ място в развитието на българското образователно дело тя има свое място в поддържането на българското училище и читалище в Букурещ, обслужващи една голяма част от българската емиграция. Но при решаването на такива важни въпроси, като изграждането на централното българско училище, което да отговори на нарастващите нужди на българската просвета от добри и висококвалифицирани педагогически кадри, дейците на едрата емигрантска буржоазия в Букурещ остават назад в общия подем и в продължение на две десетилетия не могат да дадат съществен принос при оползотворяването на предадените ѝ народни средства.

След Освобождението при настъпилите дълбоки промени в икономическия, политическия и обществен живот на страната ръководителите на „Добродетелната дружина“ пристъпват към ликвидиране на събраните капитали и след направените подробни отчети ги предават в ръцете на младата българска държава, с което дават своя най-значителен принос за развитието на българската просвета. Това, което те не можаха да направят през Възраждането, го сториха в свободна България, когато широко разтвориха своите каси и с присъщата им възрожденска благотворителност предадоха личните си богатства за развитието на образователното дело.

⁹⁴ Български глас, г. I, бр. 16, 3. VIII. 1876.

В резултат на техните дарения се стигна до изграждането на Търновската гимназия в Свищов, до създаване на фонда „П. Кермекчиев“, от който се набират средства за изпращане на българи да следват в европейските университети и институти, за да се стигне до дарението на Ев. Георгиев, който в името на своята свободна родина даде всичките си средства за изграждане на Висшето училище в София, за гимназията в Солун, за училището в Карлово и т. н.

Своята дейност в областта на българската просвета „Добродетелната дружина“ осъществява според разбиранията и политиката на едрата емиграционна буржоазия. И всичко онова, което тя направи след Освобождението, можеше да има още по-голям ефект и значение за българското образователно дело, ако то бе направено през годините на Възраждането, когато това дело се нуждаеше от средства, за да може да преодолява многобройните препятствия и се развива. В тези години възможностите на „Добродетелната дружина“ бяха много големи, но тя не успя да ги реализира и получи справедливата критика на революционното течение. Независимо от това „Добродетелната дружина“ има свое място и значение в развитието на българската просвета.

„ДОБРОДЕТЕЛЬНАЯ ДРУЖИНА“ В БУХАРЕСТЕ И РАЗВИТИЕ БОЛГАРСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Георгий Плетнев

Резюме

В развитии болгарского образования в эпоху Возрождения определенную роль играет болгарская буржуазия, находившаяся в эмиграции, и созданные ею организации.

С самого начала своего существования в 1862 г. „Добродетельная дружина“ ставит себе целью наряду с реализацией своей политической программы, заботиться о выполнении завещаний многих болгар-патриотов. В кассе этой организации накапливается значительное количество денег, которые израсходуются на содержание болгарских юношей, учававших за границей. В этом плане болгарская буржуазия уделяет особое внимание Македонии, учитывая сложную обстановку, существующую в этой болгарской области, с одной стороны, и домогательства сербской и греческой буржуазии, с другой.

Вместе с тем „Добродетельная дружина“, хотя и не очень решительно, стремится осуществить идею М. Кефалова — открыть центральную школу в Тырнове, очень необходимую для развития образования. Консерватизм и отсутствие гибкости в использовании средств, завещанных болгарскому образованию вызывают острое недовольство революционной печати, которая критикует „старых“ и даже обвиняет их в злоупотреблении этими средствами.

Несмотря на отсутствие гибкой политики в годы Возрождения, „Добродетельная дружина“ внесла существенный вклад в развитие образования.

„LA LIGUE DE BIENFAISANCE“ A BUCARECT ET LE DEVELOPPEMENT DE L'EDUCATION BULGARE

Guéorgui Pletniou

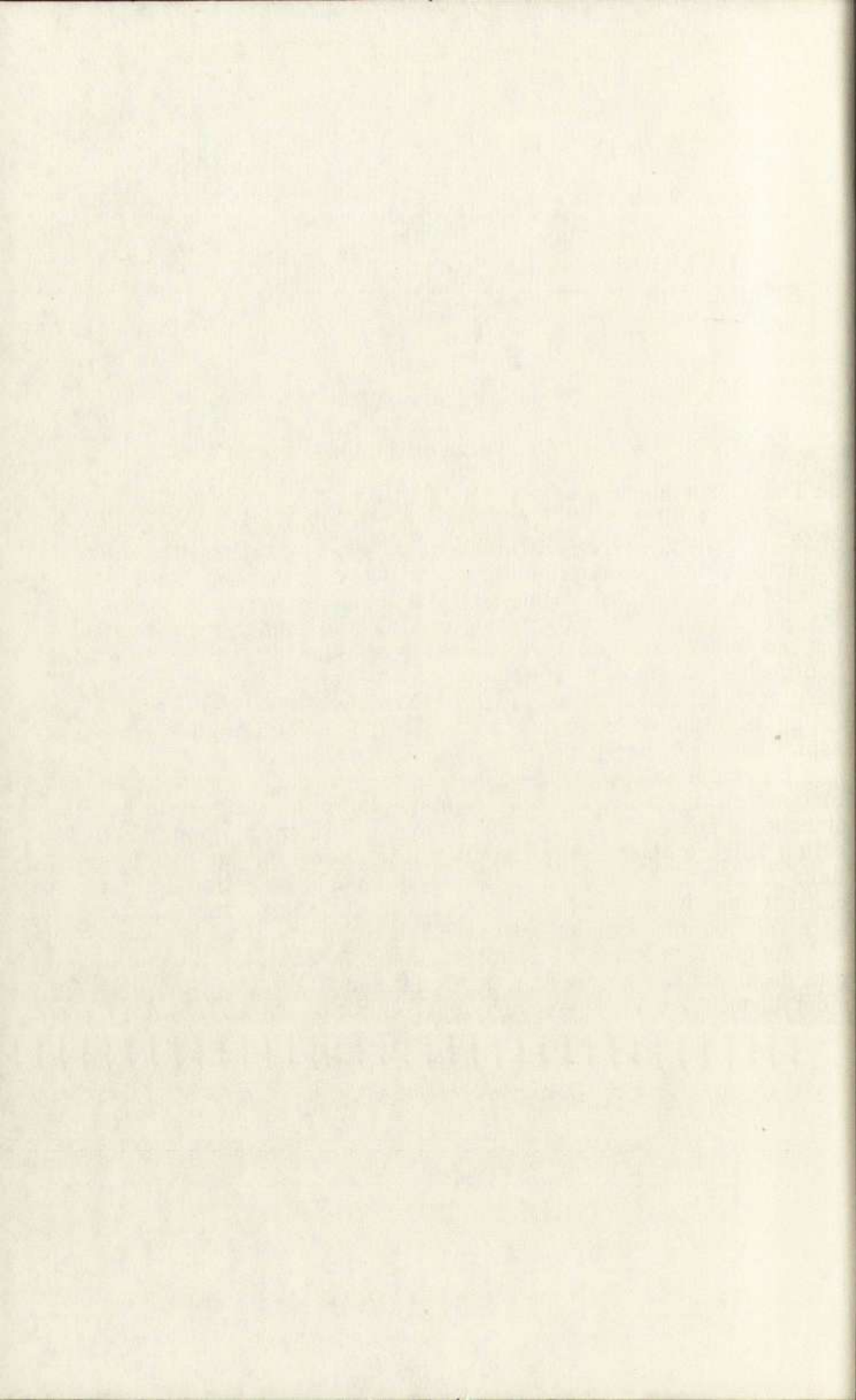
Résumé

La bourgeoisie bulgare en émigration et les organisations qu'elle avait créées ont un rôle important pour le développement de l'éducation bulgare pendant la Renaissance.

Dès sa fondation en 1862, la „Ligue de bienfaisance“ se propose de réaliser, parallèlement avec son programme politique, les testaments d'un grand nombre de patriotes bulgares. Dans les caisses de cette organisation s'entassent des sommes considérables qui sont utilisées pour payer les frais des jeunes gens bulgares qui font leurs études dans des établissements étrangers. La bourgeoisie bulgare en émigration réserve une attention particulière aux jeunes étudiants de la Macédoine, prenant en considération la situation compliquée dans cette région bulgare et les aspirations de la bourgeoisie en Serbie et en Grèce.

En outre, la „Ligue de bienfaisance“ tâche, quoique moins instamment, de réaliser l'idée de M. Képhalov qui prévoit la construction d'une école centrale à Tirnovo, indispensable pour l'éducation bulgare. Mais son conservatisme et le manque de souplesse dans la dépense des sommes léguées pour l'éducation bulgare causent une vive réaction contre les „vieux“ de la part de la presse révolutionnaire qui les accuse d'avoir abusé de ces moynens.

Malgré le manque de souplesse dans la politique de la „Ligue de bienfaisance“ pendant la Renaissance elle contribue considérablement au développement de l'éducation en Bulgarie.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИИ“

Том XVII, кн. 3

Исторически факултет

1979—1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XVII, livre 3

Faculté d'histoire

1979—1980

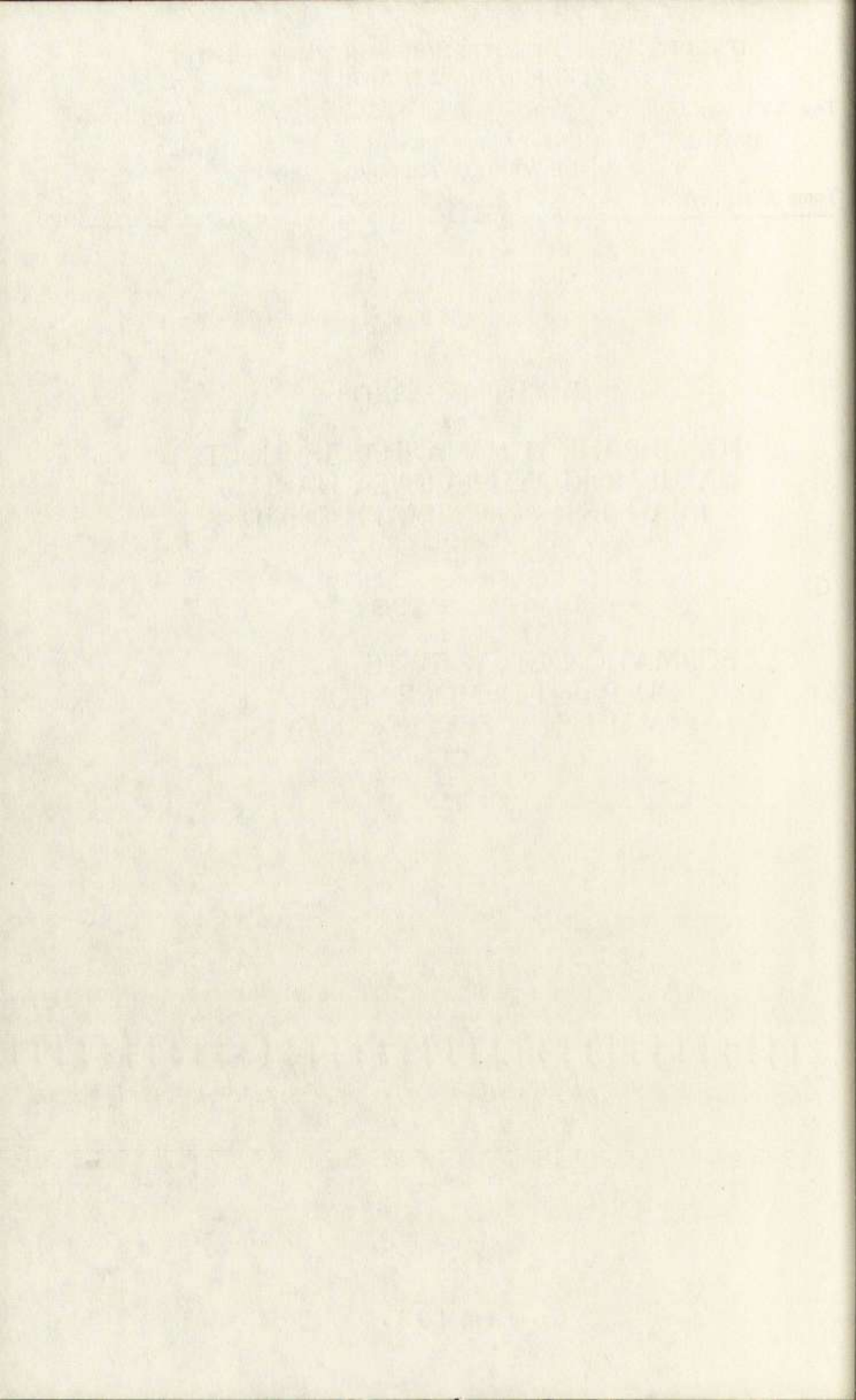
ДИМИТЪР САЗДОВ

ФОРМИРАНЕ И НАЧАЛНА ДЕЙНОСТ
НА ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ
(МАЙ 1894 — ФЕВРУАРИ 1896)

DIMITAR SAZDOV

FORMATION ET ACTIVITE INITIALE
DU PARTI DEMOCRATIQUE
(MAI 1894 — FEVRIER 1896)

София, 1981

Оформила се още в Учредителното събрание, като представител на дребната и средна буржоазия, Либералната партия в продължение на 7—8 години претърпява съществени разцепления и прегрупирвания. Очертават се няколко политически групировки като резултат от икономическото развитие и последвалото го класово разслоение на българското буржоазно общество. След падането на Стамболовия режим (май 1894 год.) от тези групи, от бившите консерватори и съединистите от Източна Румелия се оформят трайни буржоазни партии със свои устави и програми. Свалянето на правителството на Стефан Стамболов означава възобновяване на буржоазно-демократичните свободи в България и дава възможност да се извърши прелом в състава и дейността на политическите партии у нас. „Всичко, що беше принудено да се крие и мълчи — пише Тома Васильов, — излезе на яве и заговори.“¹

Проблемата за формирането и дейността на буржоазните политически партии у нас е все още задача на българската историческа наука. Разработването на възловите въпроси от отечествената история през периода на капитализма задължително изисква специално и задълбочено изследване на особеностите на развитието и определяне мястото на основните класи на общественно-политическата арена. Естествено, че най-напред вниманието е привлечено от българския пролетариат и неговите славни революционни борби. Едновременно с това за една всестранна оценка на историческия подвиг на работническата класа у нас е необходимо детайлно разглеждане на политическите сили и внимателно проучване на оная класа, която най-ожесточено воюваше срещу издигнатите „барикади“ на пролетариата. Въпросът за структурата, състава, организацията и дейността на управляващата класа — буржоазията, има определено значение за разкриване на историческото развитие на България през периода на капитализма.

Въпреки изразения интерес на изследователите както в довоенната (до Втората световна война), така и в следвоенната историография² проблемата за буржоазните партии все още

¹ Т. Васильов, Живот и спомени, С., 1938, с. 147.

² Д. Качамаков, Политическите партии (Социален етюд), С., 1899; Евг. П., Политическите партии в разните етапи на социалното и политическото развитие на България, ч. I, Политическите режими и партиите в управление, С., 1931; К. Доцев, Преглед върху миналото и настоящето на политическите партии в България, С., 1910; П. Зарев, Политическите партии в България непосредствено след Освобождението, Исторически преглед,

остава открита. По-голямата част от досегашните изследвания разглеждат преди всичко историческите проблеми, като мимоходом засягат въпроса за формирането, развитието и дейността на буржоазните партии у нас.³ Не може обаче да се покаже точно политическата структура на българското буржоазно общество, без да се разгледа формирането, да се анализира съставът, програмите и конкретната дейност на буржоазните партии у нас.

Настоящото изследване е опит да се изясни формирането и началната дейност на Либералната партия на П. Каравелов (приела през септември 1896 година името Демократическа партия) през периода май 1894 — февруари 1896 г. И тъй като още в този начален период на създаване и организиране Демократическата партия взема активно отношение по въпросите на вътрешната и външна политика на правителството на К. Стойлов и княз Фердинанд, се наложи да се отдели значително място на дейността ѝ в политическия живот на страната. Съвсем естествено е, че в ограничените рамки на една студия на всички въпроси, свързани с формирането, организирането и дейността на партията, не може да се даде изчерпателен отговор. Затова вниманието на автора е насочено главно към основните моменти от изграждането на партията и позицията ѝ спрямо най-важните въпроси на вътрешната и външна политика на правителството на Народната партия. Хронологическите рамки на проучването обхващат периода на укрепване и стабилизиране на позициите на управляващата Народна партия, който съвпада с етапа на признаване и утвърждаване на княз Фердинанд на престола.

Трябва да се отбележи, че изследването на историята на Демократическата партия в края на XIX век е затруднено от оскъдицата на изворов материал. В съществуващия фонд на Демократическата партия липсва фактически материал за дейността и състоянието на партията през посочения период. Бедни откъм данни за този ранен период от съществуването на партията са и запазените лични фондове на П. Каравелов, Н. Цанов, М. Такев и други видни нейни членове. Това обстоятелство ни принуди да потърсим сведения в други източници, в българската и руската преса, спомени, в архива на другите буржоазни партии и пр. Използуваме също наличната литература

1945, с. 299—310; Я. Йоцов, Класи и партии у нас до 1923 г., Исторически преглед, 1947—1948, кн. 2, с. 177—193; В. Николова, Народнолибералната партия 1894—1903 г. Развитие и дейност, кандидатска дисертация, С., 1976 г. и др.

³ Напр.: Я. Йоцов, Към характеристиката на „народняшкото“ управление (1894—1899), Исторически преглед, год. VIII, 1951, кн. 2; А. Пантев, Кр. Шарова, Ел. Стателова, Р. Попов, Цв. Тодорова, Външната политика на България и опозиционните партии (1900—1914), Известия на Института за история, т. 23, С., 1974 г. и др.

от буржоазни публицисти и от марксистски-историци, която засяга в един или друг аспект разглежданите въпроси. При написването на настоящото изследване изхождаме от основните методологически указания и преценки, съдържащи се в произведенията на основателя на Българската работническа социал-демократическа партия Димитър Благоев.

* * *

В Учредителното събрание от 1879 година, натоварено да изработи основния закон на новата държава, се проявява едно крайно патриотично течение, което по-късно се оформя като Либерална партия. Като негови ръководители и вдъхновители изпъкват П. Каравелов, Др. Цанков и П. Р. Славейков. Около тях се групират всички бивши революционери, учители и други активни участници в обществения живот преди Освобождението.⁴

В хода на обсъждане и приемане на основните положения в Конституцията се разкриват възгледите на либералите за държавното устройство и управление на България. С идеите, които отстояват в Учредителното събрание относно същността и характера на Основния закон, те се очертават като дребнобуржоазни демократи.⁵ В широкото участие на народа в управлението на страната те виждат единствено възможния път за отстояване на неговите интереси, за ограничаване на експлоатацията на богатата чорбаджийска върхушка и подчинението на княза от парламента. С цялата си дейност в Учредителното събрание либералите се стремят да създадат такава конституция, която в случай на нужда „да ограда обществените и държавни работи от капризите на бюрокрацията“⁶. П. Каравелов и привържениците му критикуват капитализма, но от позицията на разбиранията на дребнобуржоазните мислители. С прилагане програмата на дребната буржоазия те разчитат да предотвратят дълбоките класови противоречия в буржоазното общество. Този стремеж, да предпазят капиталистическото общество от закономерните явления, които го съпътству-

⁴ Н. Станев, Най-нова история на България, кн. 1, С., 1924, с. 11; П. А. Матвеев, България и Восточна Румелия после Берлинского конгреса, Исторический вестник, май, 1886, с. 575.

⁵ В редовете на либералите още в Учредителното събрание се оформят две групировки: „едната — умерена, пише Илчо Димитров, склонна на по-големи отстъпки от демократичния принцип, нейн ръководител бе Драган Цанков, и другата, начело с Петко Каравелов и Петко Р. Славейков, която се обявяваше за последователно прокарване на принципа на народоуправлението“. Ил. Димитров, Князът, конституцията и народът, С., 1972, с. 24—25.

⁶ Новое время, № 1342, 22. XI. 1879; Н. Кулябко-Корецкий, Стамболов и Каравелов, Русское богатство, № 4 (април), СПб., 1903, с. 27.

ват, както пише и Горан Д. Тодоров, е безспорна илюзия.⁷

В областта на външната политика, в програмите на очерта-лите се в Учредителното събрание две партии (консервативна и либерална) като основна задача стои въпросът за национално-то обединение на страната. Либералната партия обявява за своя първа външнополитическа задача разрешаването на националния въпрос. „Името на нейния орган — „Целокупна България“, символизира общонародния стремеж.“⁸

В своята външнополитическа ориентация Либералната партия защитава интересите на русофилски настроените среди на младата българска буржоазия.⁹ За това съдействува и политиката на царска Русия, която има предимно политически интереси спрямо България, не се явява конкурент за българската буржоазия на вътрешния пазар, което кара либералите да разчитат преди всичко на помощта на Русия, да се съобразяват с нейната балканска политика при осъществяването на националното обединение. Когато са на власт, либералите отчитат, че Княжеството трябва да играе първостепенна роля при националното обединение, което определя и техния стремеж да съдействуват за издигането му като обединителен център.¹⁰

След настъпилите разцепления и прегрупирвания, през 1883—1884 год. и 1886—1887 год. сред буржоазията, идеите и програмата на старата Либерална партия най-последователно се отстояват от групата, оглавявана от П. Каравелов.

С идването на Фердинанд и установяването на Стамболовия режим политическият живот в страната се изменя. Завземането на властта от едрата търговско-промишлена буржоазия обрича съществуването на партиите, които изразяват интересите на дребната, средна и едра буржоазия с проруска ориентация. Политическите групи на Цанков и Каравелов са силно разстроени. Въпреки своята слабост те влизат в непримирима борба против княза и правителството. Цанковисти и каравелисти разглеждат Фердинанд като представител на западните интереси. Те се противопоставят на неговата проавстрийска политика, която той прикрива с интересите на търговско-промишлената буржоазия у нас. По време на Стамболовото управление те принципно отричат законността на избора на княза и отказват да поддържат контакти с правителството.¹¹ Нещо повече,

⁷ Г. Д. Тодоров, Временното руско управление в България през 1877—1879, С., 1953, с. 238.

⁸ Ел. Стателова, Дипломатията на Княжество България, 1879—1886, С., 1979, с. 142.

⁹ К. Д. Списаревски, Прогресивно-либералната партия и Драган Цанков, С., 1919, с. 28.

¹⁰ Целокупна България, бр. 1, 20. VI. 1879; Ил. Димитров, Въпросът за съединението в политиката на Княжество България (1879—1884), История и география, 1965, кн. 6, с. 9.

¹¹ Русские ведомости, бр. 27 от 27. I. 1903; Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества, № 6, март, 1903, с. 7.

през целия период на Стамболовото управление каравелистите се намират в опозиция и водят борба срещу антинародната дейност на правителството. Със своето отношение и действия привържениците на Каравелов плашат правителството. На 15 март 1891 година на ул. „Левски“, пред къщата на П. Каравелов е убит министърът Христо Белчев. Това е повод за Ст. Стамболов да привлече под отговорност неудобните му политически дейци от опозицията, не само в София, но и в цяла България. Особено „опасни“ за правителството се оказват П. Каравелов и неговите привърженици — Коста Арсениев, Трайчо Китанчев, Илия Георгов. След инсценирането на процес те са осъдени и вкарани в затвора.¹² Тази стъпка на правителството „съвсем разнебити — пише Д. Благоев, — Каравеловата либерална партия“.¹³ Влизането в затвора на видните партийни лидери и продължилите преследвания на останалата част от каравелистката група довеждат до прекратяване на политическата дейност на онази част от буржоазията, чиито интереси те изразяват.

Затворен в „Черната джамия“ П. Каравелов поддържа връзка с политическите си привърженици, намиращи се вътре и вън от затвора. Оттук той заедно с Ал. Константинов, Ив. П. Славейков, К. Арсениев и Д-р Калинков замислят основаването на новата Демократическа партия.¹⁴ На 5 август 1894 година на самата „Черна джамия“, * П. Каравелов и неговите привърженици начертават общите (програми — б. а.) начала на Демократическата партия.¹⁵ В тях са залегнали „началата на конституцията и принципите на демократизма“. Взет е пред вид придобитият опит в годините след Освобождението. Обсъждането и приемането на „програмните“ начала на партията става в къщата на П. Каравелов, при дейното участие на неговата жена Екатерина Каравелова и по-видните привърженици на Демократическата партия.¹⁶ Избрано е и ръководство на партията в лицето на т. нар. „седмочисленици“: П. Каравелов, Ал. Константинов, Ив. Славов, Г. Калинков, К. Арсениев, Хр. Горанов и К. Димов. На 18 август същата година започва да из-

¹² Делото по заговора за убийството на Н. В. Княза и министър-председателя Стамболов и убийството на М-р Белчев — София, Г. Цукев, 1892 г.; Ек. Каравелова, За Петко Каравелов, сп. „Родина“, С., 1941, год. III, март, кн. III, с. 79; Славянское обозрение, СПб., 1894, (сборник статей по славяноведению), с. 348.

¹³ Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България, съч., т. 11, С., 1955, с. 241.

¹⁴ Юбилеен сборник Екатерина Каравелова, 1878—1928, С., 1929, с. 25.

* След падането на Стамболовото правителство П. Каравелов е посещаван в затвора редовно от своите съмишленици. Тук те обсъждат редица въпроси, свързани с формирането на партията и политическата ѝ дейност.

¹⁵ Юбилеен сборник..., с. 96; П. Пеев, Петко Каравелов, С., 1946, с. 202.

¹⁶ Пак там, с. 202; вж. и Юбилеен сборник..., с. 105.

лиза и органа на партията в „Знаме“. Около партийния орган се групират старите съмишленици на П. Каравелов, последвани от многобройни нови идейни последователи.¹⁷ В редакцията на вестника влизат — К. Арсениев, Ив. П. Славейков, Ил. Георгов и Ал. Константинов.¹⁸ „Знаме“ става изразител на общодемократически тежнения и искания на голяма част от българския народ. По страниците на вестника идеолозите на партията развиват тезата за идеала на демокрацията. Разбира се, демократизмът на „Знаме“ се състои от най-общи фрази“, които те издигат като демократични принципи, борба за демокрация, тържество на народния суверенитет, народна воля и пр. Издигнатата демократична платформа от „Знаме“ е притегателен център за ония обществени среди, които ненавиждат стамболовистките методи на управление и се обявяват против нарушенията на буржоазния демократизъм от Народната партия.¹⁹

На 26 юли 1894 г. в гр. Видин започва да излиза вестник „Народен лист“ като орган на Демократическата група, оглавявана от Найчо Цанов. А в началото на 1895 г. се появява и друг провинциален вестник на демократите, в. „Глас“, издаван под редакцията на М. Такев в гр. Пазарджик.²⁰ На периодичния печат каравелистите определят важна роля за изграждането и попълването редовете на партията.

Изграждането на партията, започнало след падането на Ст. Стамболов, продължава през следващите няколко години. В основни линии организирането на партията е извършено през 1895 г.²¹ Цялостното ѝ оформяне завършва през есента на 1896 г., с приемане името Демократическа партия. Формирането на

¹⁷ Пак там, с. 96.

¹⁸ По време на Стамболовото управление Ал. Константинов сътрудничи в литературно-общественото списание „Библиотека Свети Климент“, което излиза под редакцията на П. Каравелов. Още по това време между Ал. Константинов и П. Каравелов се установяват тесни връзки. След 18 май 1894 г., когато политическите партии наново получават възможност да се организират, Ал. Константинов се ориентира към Демократическата партия на П. Каравелов. Неговият пръв биограф обяснява това главно с обаянието от личността на партийния лидер. (П. П. Славейков, Алеко Константинов, Спомени и бележки, вж. Алеко Константинов, Съчинения, кн. I, С., 1901, с. 58—59; вж. и Литературен архив, т. VII. Константин Величков, С., 1979, с. 266—267.) Ние се солидаризираме с мнението на Ал. Ничев, че за това е особено важен фактът, че Каравелистката партия, единствена сред партиите, родени от старата Либерална партия, запазва за по-дълго време своята близост до нея и до онези нейни принципи, които я свързват с най-широките слоеве на нашето общество. Така, приобщавайки се към каравелистите, Ал. Константинов вижда в тях приемници на старите либерали, на които горещо съчувствува още от младини. Ал. Ничев, Алеко Константинов (1863—1897), С., 1964, с. 37.

¹⁹ Вл. Топенчаров, Българската журналистика, 1885—1903, С., 1963, с. 278.

²⁰ Пак там, с. 280.

²¹ Народен лист, бр. 27 от 29. I. 1902; Петко Каравелов, С., 1929, с. 25.

партията става на принципа на създадените традиции до този период. Всички най-важни решения се вземат в кръга на нейните най-изтъкнати политически водачи. Създаването на Демократическата партия при новите условия представлява възраждане на Либералната партия, основана още през 1879 г. от П. Р. Славейков, П. Каравелов и Др. Цанков. Както през 1879 г. така и сега демократите отдават голямо значение на Търновската конституция. За основни принципи на партията те считат принципите, прокарани в Конституцията. Нейното стриктно спазване се издига в основен политически идеен принцип, тъй като съдържанието ѝ отговаря напълно на техните разбирания за демократично устройство на държавата.²² Голямо влияние затова оказва П. Каравелов, който е един от активните участници при нейното изработване²³ и по-сетнешен непримирим борец за възстановяването ѝ, след преврата от 1881 г.

Новосъздадената демократическа партия трябвало да удовлетвори стремежите и желанията на възродилото се в края на Стамболовото управление буржоазно-демократично течение.²⁴ Много от новите членове на партията (особено от провинцията) виждат в тази партия авангарда, който трябвало да извоюва участието на трудещите се маси в управлението на страната. Дейността на Демократическата партия обаче се свежда до продължаване на прекъснатата през 1887 г. „деятелност“ на П. Каравелов и бившите му привърженици.²⁵ По силата на тези обстоятелства в крайна сметка за шеф на партията е избран П. Каравелов. Той се обявява против свикването на конгреси и съставянето на „програми, писани така, като че ли трябва да важат за векове.“²⁶ По примера на Англия, Каравелов смята, че партията трябва да излиза само с конкретни „платформи“, свързани с политическия момент.²⁷

В първите години след създаването си, Демократическата партия няма публикувана програма. Това не е характерно явление в живота на буржоазните политически партии в България от този период. Старите буржоазни партии на либерали и консерватори имат свои отпечатани програми още от нача-

²² Народна библиотека „Кирил и Методий“ — Български исторически архив (по-нататък — НБКМ—БИА), ф. 14, а. е. 117, л. 35; Знаме, бр. 1 от 18 авг. 1894.

²³ Д. С а з д о в, Петко Каравелов в навечерието и по време на Учредителното събрание, Търновските законодатели, Юбилеен сборник, С., 1980, с. 88—105.

²⁴ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 117, л. 35; Народен лист — притурка, бр. 16 от 27 юли 1902.

²⁵ Летописи, бр. 22, год. I, 15 септ. 1900, с. 425; Народен лист — притурката, бр. 16 от 27 юли 1902.

²⁶ Научен архив на Българската академия на науките (по-нататък — НА на БАН), сб. IV, оп. 1, а. е. 72, л. 158.

²⁷ Пак там; В. Коларов, Под режима на демокрацията, Избр. произведения, т. I, С., 1954, с. 161, 162.

лото на своето съществуване.²⁸ Възникналите обаче от тях нови партии почти до средата на 90-те години не притежават свои публикувани програми. Ролята на програмни документи изпълняват обикновено програмите на печатните органи на партиите, отделни статии или някои писма на техните лидери. Така за програма на Демократическата партия в този начален период служат принципите, издигнати от Каравелов в писмото до избирателите от Разградска околия от 12 октомври 1895 год., отправено към тях след неговия избор.²⁹

В периода на Стамболовото управление либералите-каравелисти се обявяват против Фердинанд, но това не означава, че те отричат съществуването на монархическия институт в страната. Когато на престола е Ал. Батенберг, либералите го приемат като законен монарх, който е избран от Великото народно събрание по волята на Русия. Неговата роля в управлението на страната обаче те виждат според очертанията на основния държавен закон.³⁰ Във връзка с това ген. П. Паренсов пише: „Застанали строго върху почвата на конституцията, те са готови да направят за княза всички отстъпки, стига с тях те да не се поставят в противоречие с принципите на своята партия.“³¹ Позицията им спрямо новия княз Фердинанд означава по-скоро несъгласие с незаконното му избиране и възможността от прозападна ориентация на България. Демократите продължават да смятат прерогативите на короната за ненакърними, но в рамките на онова, което „се диктува от нашата Конституция“³².

В Демократическата партия влизат главно бивши съмишленици на либералите от крилото на П. Каравелов. Като опозиционна партия тя привлича вниманието на голям брой дребни и средни собственици, които се надяват след идването ѝ на власт да си подобрят положението. В продължение на няколко години партията нараства и придобива определено значение в политическия живот на страната.

Демократическата партия в разглеждания период е дребнобуржоазна партия. Социалният състав на партията се формира от дребни собственици занаятчии. Наред с тях влизат: адвокати, учители, дребни търговци, някои лихвари и пр.³³ Пар-

²⁸ НА на БАН, ф. 43, оп. 1, а. е. 36, л. 1; Устав на Народната консервативна партия. Целта и началата на партията, С., 1883; На 28 януари 1882 г. видни дейци на Либералната партия съставят, подписват и публикуват първата програма, вж. К. Д. Списаревски, цит. съч., с. 24.

²⁹ Работнически вестник, бр. 3 от 15 септ. 1900; Петко Каравелов, С., 1925, с. 25.

³⁰ Ел. Стателова, цит. съч., с. 185—186.

³¹ П. Паренсов, Из миналото, С., 1908, с. 135.

³² Знаме, Кюстендил, год. I, 14 февр. 1906, бр. 3.

³³ Централен държавен исторически архив (по-нататък ЦДИА), ф. 600, оп. 1, а. е. 1053, л. 47; НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 45, л. 2; Знаме, Кюстендил, бр. 1, год. I, 28. I. 1906; Работнически вестник, бр. 2, от 8 септ. 1900.

тията се ползува със значително влияние сред селските маси. Решаваща роля в нея играят дребнобуржоазните интелектуалци. „Към партията, пише Т. Васильов, се присъединиха много общественици, които намираха, че за България най-пригоден е демократическият режим“³⁴. За оформяне на идейните ѝ разбирания оказва влияние преди всичко социално-класовият състав на партията. С идеализиране на дребната частна собственост лидерите на партията се стремят да спечелят дребните собственици, от каквито се състои масата на тогавашното буржоазно общество в страната. А чрез издигане идеята за „народовластие“ се стремят да привлечат „всички български граждани“³⁵. Още в този ранен период сред Демократическата партия се заражда едно по-ляво течение с по-крайни политически възгледи. Но неговата слабост и несъществената разлика във възгледите, в началния период от развитието му, не позволява то да наложи идеите си относно програмата и дейността на партията.³⁶

С някои от политическите си концепции Демократическата партия в този период подкрепя позициите на РСДП, а по основното съдържание на идеологията и програмата си се отличава съществено от нея.

До 1903 година водач на Демократическата партия остава П. Каравелов, а като негови най-близки енергични помощници изпъкват: Н. Цанов, Ив. П. Славейков, Ив. Белнинов, К. Арсениев, Тр. Китанчев, Ал. Константинов, Ил. Георгов и други, които образуват ръководното ядро на партията.

Още в периода на своето формиране и изграждане Демократическата партия активно участва в политическия живот на страната. Със своята дейност сред народа, чрез своя печат, с участието в дебатите на Народното събрание и други, тя оказва, макар и ограничено влияние, върху политическото развитие на страната. Но тъй като Демократическата партия е една от най-популярните буржоазни партии, Стоиловият кабинет е принуден да се съобразява с нейната позиция по вътрешната и външната политика на страната.

* * *

След идването на Стамболовия режим княз Фердинанд възлага на д-р К. Стоилов да образува правителство, което трябвало да групира около себе си всички противостамболовистки течения. К. Стоилов приема властта не като представител на някаква отделна партия, а като олицетворение на ця-

³⁴ Т. Васильов, Спомени за лица и събития през XIX—XX век, С., 1934, с. 170.

³⁵ Работнически вестник, бр. 2, от 8 септ. 1900.

³⁶ Цв. Минков, Найчо Цанов, С., 1947, с. 21; Т. Васильов, Спомени за лица и събития..., с. 170.

лото опозиционно течение по онова време.³⁷ В създадената през лятото на 1894 г. нова Народна партия, чието предназначение е да поддържа правителството, влизат остатъците от старата Консервативна партия, съединистите от Източна Румелия, част от цанковистите, и някои радослависти.³⁸ „В нея влезли най-много богатите, охолните, независимите (материално — б. а.) елементи от българското общество“³⁹. Тя се оформя като партия на „умерените, на заможните, на консерваторите“⁴⁰. Независимо от това, че приемат със задоволство рухването на Стамболовата диктатура, последователите на П. Каравелов са единствената политическа група, която не се увлича и изобщо не участва със свои членове в новосформираната партия.⁴¹ С тази си позиция демократите още в началото на Стоиловото управление се очертават като една от главните опозиционни партии в страната.

Излизането на Каравелов от затвора би засилило ролята на Демократическата партия в политическия живот на страната. Страхувайки се от влиятелния и авторитетен партиен лидер, правителството на Стоилов не го освобождава. В страната не е допуснат и другият влиятелен представител на русофилското течение в България — Др. Цанков. А при подмяната на стамболовия административен апарат новото правителство забранява да бъдат назначавани представители от опозиционните течения.⁴² Тези мерки се налагат от възможността каравелистите и цанковистите сериозно да застрашат позициите на кабинета в предстоящите избори. При това те се ползват с моралната подкрепа на руската общественост. Поради участието в кабинета на министри като К. Стоилов, Гр. Начович и полк. Рачо Петров меродавните кръгове в Русия са склонни да видят и в него бъдещи „западници“, които не милеят за националните интереси на страната.⁴³

Страхувайки се от възможни „размирици“ на опозицията,

³⁷ НБКМ—БИА, ф. 15, оп. 3, а. е. 1939, л. 143; М. Маджаров, От самовластие към свобода и законност, С., 1936, с. 40, 41; Ив. К. Кепов, История на Княжество България, С., 1933, с. 156, 157.

³⁸ Д. Благоев, Приносът, съч., т. 11, С., 1960, с. 240, 241.

³⁹ Ив. К. Кепов, цит. съч., с. 156, 157.

⁴⁰ Константин Кацаров, 60 години живяна история, Montreaux (Suisse), 1970, с. 28.

⁴¹ Т. Васильов, Живот и спомени, с. 148; Евг. П., цит. съч., с. 15; В. Т. Велчев, Страници от новата ни политическа история, С., 1924, с. 11, 12, 28.

⁴² НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2547, л. 5—8; Олевик („Настояще“ — естонски вестник излизаш в гр. Тарту), № 45, 8. XI. 1894, с. 961. Писмо от Пловдив на Юхан Валяотс. Цитирано по С. Исаков, „Писма от България“ и техният автор, Векове, 1979, кн. 5, с. 41; С.-Петербургские ведомости, 21. II. 1901; Гр. Василев, Народияшкият режим, Народияшката партия и нейните дела (сборник статии), С., 1908, с. 52, 53.

⁴³ Новое время, № 6548, 23. V. (4. VI.) 1894; № 6549, 24. V. (5. VI.) 1894.

К. Стоилов като министър-председател и министър на вътрешните работи още на 21 май 1894 година издава специално „Окръжно“, с което се разпорежда да бъдат преследвани „всички лица, които са направили за свой занаят размирничеството“⁴⁴.

Задържането на Каравелов в затвора, а също и на останалите политически дейци, предизвиква силно негодувание сред техните съмишленици. На 20 май 1894 година в гр. Хасково е устроен митинг, на който се настоява за освобождаването на Тр. Китанчев от затвора.⁴⁵ На 4 юли с. г. видните демократи Ил. Георгов, Г. Орешаков, К. Арсениев и Ил. Цанов организират митинг в гр. София. Научавайки за това, Гр. Начович дава специални разпореждания с цел да се принизи неговото значение. Въпреки мерките на правителството, митингът е проведен с голям успех. Приема се резолюция, адресирана лично до министър-председателя К. Стоилов. С нея се иска най-настойчиво освобождаването на П. Каравелов и другите политически затворници. Тя предлага на бъдещото Народно събрание да даде под съд бившия министър председател Ст. Стамболов.⁴⁶ Подобен митинг е свикан и в гр. Русе.⁴⁷

Отзвукът на „каравелисткия“ митинг в гр. София е огромен. Той раздвижва цялата русофилска общественост в страната. Характерен в това отношение е писменият протест на 800-те разградски жители, изпратен лично до министър-председателя против задържането на П. Каравелов.⁴⁸ Поради разразилите се вълнения в страната някои провинциални ръководители на Народната партия са принудени да обещаят, че ще настояват пред правителството за освобождаването на всички политически затворници и емигранти, а други предлагат на правителството да вземе мерки „да отклони (подобен — б. а.) род манифестации“⁴⁹.

В стремежа си да привлече вниманието на Великите сили (най-вече на Русия), да покаже настъпилата промяна в политическия живот на страната и не на последно място разразилото се движение сред българската общественост (главно русофилска) за освобождаване на политическите „престъпници“ К. Стоилов подготвя доклад за помилване на ония политиче-

⁴⁴ Държавен вестник, бр. 106 от 21 май 1894.

⁴⁵ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 756, л. 7.

⁴⁶ Пак там, л. 14, 15; НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 100, л. 1—2; а. е. 422, л. 13.

⁴⁷ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 756, л. 13.

⁴⁸ Народен лист, бр. 12 от 10 септ. 1894; Характеризирайки лидерите на буржоазните партии, в своите „Писма от България“ до естонския вестник „Олевик“ в г. Тарту, Ю. Валяотс със съчувствие говори единствено за П. Каравелов, ръководител на Демократическата партия, вж. С. И с а к о в, цит. съч., с. 44.

⁴⁹ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 3051, л. 10—16; а. е. 422, л. 13; ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 888, л. 1.

ски затворници, които са подали молба до княз Фердинанд.⁵⁰

На 1 август 1894 г. по настояване на правителството на К. Стоилов Фердинанд издава указ за разтурването на VII-то Обикновено народно събрание, избрано по време на Стамболовото управление.⁵¹ С това и последната крепост на стамболовизма, продължила да съществува след падането на правителството, е премахната. За 11 септември 1894 г. кабинетът насрочва новите парламентарни избори. Във връзка с това всички буржоазни партии (с изключение на стамболовистката)* започват да развиват активна дейност. Като се стреми да парализира дейността на двете най-опасни опозиционни групи — каравелистката и цанковистката, правителството продължава да държи П. Каравелов в затвора⁵² и взема всички предпазни мерки против завръщането на Др. Цанков в страната.⁵³ А местните административни власти в провинцията изкуствено обвиняват по-бедните граждани и ги привличат под следствие, с което целят да ги сплашат във връзка с изборите.⁵⁴

Макар и в процес на формиране, Демократическата партия се включва в започналата предизборна агитация. Едновременно с това в своя орган в. „Знаме“ тя официално изразява опасенията си от провеждането на „чисто административни избори“⁵⁵.

Непосредствено преди изборите на 1 септември 1894 г. (независимо, че е в затвора) П. Каравелов излага в партийния орган предизборната платформа на партията. По вътрешната политика обещанията на демократите се свеждат главно до „нареждането на финансите и реформи във военното дело“⁵⁶. С реформирането на войската те целят да съкратят разходите (чрез намаление срока на обучение) и да създадат силна армия, тъй като България се намира на важен „кръстопът на народите“ и „ние, продължава партийният лидер, претендираме за Македония.“⁵⁷ Специалното внимание към войската се дъл-

⁵⁰ Новое время, № 6619, 3 (15). VIII. 1894.

⁵¹ Държавен вестник, бр. 163, 1 авг. 1894.

* Народнолибералната партия отказва да вземе участие в тези избори. Подробно за причините вж.: В. Николова, Дис., с. 70.

⁵² На 2. VIII. 1894 г. правителството освобождава всички осъдени по делото — Белчев. С Каравелов то започва да води специални преговори (за тях ще стане дума по-нататък) за подписване на декларация, с която той трябва да признае Фердинанд и новото правителство. Каравелов отказва да направи това и остава в затвора. Вж. Сливен, бр. 37 от 27. VIII. 1894; Централен военен архив (по-нататък ЦВА) — В. Търново, ф. 1, оп. I, а. е. 76, л. 11.

⁵³ НБКМ—БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 121, л. 3; Знаме, бр. 1 от 18 авг. 1894.

⁵⁴ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2455, л. 1, 2.

⁵⁵ Знаме, бр. 1 от 18 авг. 1894.

⁵⁶ Пак там, бр. 5 от 1 септ. 1894; вж. и Русское богатство, април, СПб., 1903, № 4, с. 33.

⁵⁷ Пак там.

жи на все още нерешения въпрос за завършване на националното обединение. Борбата на каравелистите за реформирането на войската продължава и след изборите. В това си начинание те получават подкрепата и на цанковистите.⁵⁸ По въпроса за административното устройство на държавата каравелистите смятат за грешка въвеждането на централизация по френски образец, която „убива всякаква инициатива у населението“. Те се обявяват за нейното децентрализиране, на принципа на английското самоуправление, което според тях ще доведе до „национално културно развитие“ на страната.⁵⁹ В широкото участие на народа в управлението демократите виждат единствено възможния път за отстояване на неговите интереси. Самоуправлението е стар принцип на либералите, отстояван от тях още в Учредителното събрание. Налице е една приемственост във възгледите на демократите и старата Либерална партия. С това те изразяват тежнението на дребнобуржоазната маса. Тези лаконични и най-общо обещания целят да привлекат по-голямата част от избирателите. Дребнобуржоазната ограниченост на партията не ѝ дава възможност да излезе с една пълна и ясна политическа програма. Чувствува се и слабата организация в редовете на партията. Много от нейните лидери не са наясно с тактиката на партията в предстоящите избори. Само десетина дни преди изборите Ив. П. Славейков заявява: „... ние ще работим самостоятелно или ще пасуваме, това ще зависи от решението на нашия шеф...“⁶⁰.

В изборите за VIII-то Обикновено народно събрание на 11 септември 1894 г. правителството на К. Стоилов вместо грубия терор на полицията прилага нов метод — този на „моралното влияние“⁶¹. По такъв начин Народната партия цели да парира действията на опозицията по време на изборите.*

Лишени от своя водач, слабо организирани и ограничени от намесата на властта, демократите успяват да получат само осем депутатски мандата.⁶² Заслужава да бъде отбелязана по-

⁵⁸ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 74, л. 5.

⁵⁹ Знаме, бр. 5, от 1 септ. 1894.

⁶⁰ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 761, л. 9, 10.

⁶¹ Цв. Минков, цит. съч., с. 31; С. Исаков, цит. съч., с. 44.

* Приложеният метод на „Моралното влияние“ дава своите резултати. От 646,000 избиратели в княжеството, в изборите взели участие само 200,000, т. е. около 31% от всички избиратели. В различните окръзи процентът на участие е твърде различен. Докато в Борисовград са гласували половината от всички избиратели, в гр. Кула — повече от 53%, в Брезник даже около 70%, то в Болбунар са имали възможност да изпълнят своето гражданско задължение само 15%, в Преслав — 14%, в Котел избираният кандидат получил само 443 гласа или 12% от цялото число на фигуриращите в списъка избиратели и т. н., вж. И-в, Из Болгарии, Русское богатство, № 9, 1900, септември, с. 175—176.

⁶² Останалите депутатски места се разпределят, както следва: съединисти — 40, цанковисти — 40, радослависти — 37, консерватори — 26, социалисти — 4, всичко 155 — вж. Свобода, бр. 1478 от 13 септ. 1894; Спи-

бедата в гр. Габрово. Тук групата на каравелистите се ползува с огромен авторитет сред населението.* Това ѝ дава възможност да завоюва важни позиции още през лятото на 1894 г. Тогава общинският съвет в Габрово е разтурен (от правителството на К. Стоилов) и е назначена „тричленка“ от каравелисти с председател Атанас Кехлибаров, касиер (бирник) — Тодор Постомпиров**, и член — Илия Д. Видинлиев.⁶³ Това дава възможност да осигурят през септември свободни избори, които изпращат в камарата двама каравелисти — Христо Топузанов и Христо Конкилев.⁶⁴ Значителни успехи постигнали каравелистите и при провеждането на общинските избори през октомври 1894 г. Тогава за кмет на гр. Габрово е избран — Хр. Конкилев, а за помощник кмет — неговият съмишленик Д. Видинлиев.⁶⁵

В VIII-то Обикновено народно събрание каравелистката група е оглавена от Тр. Китанчев и К. Арсениев.⁶⁶ Надеждата на някои от тях, че Народното събрание ще намери сили да касира незаконните избори, на което те разчитат да увеличат своите представители, ги кара да развиват трескава дейност, съ-

сък на народните представители за VIII-то Обикновено народно събрание, вж. Държавен вестник, бр. 203 от 22 септ. 1894.

* Дори и през Стамболовия режим каравелистите запазват своите позиции в гр. Габрово. По време на изборите за V Обикновено народно събрание, проведени на 27 септ. 1887 г., за народни представители в Габрово са избрани Цанко Р. Цанков, Иван Червенаков и Цанко Добрев — търговци, членове на каравеловата партия. (вж. ЦДИА, ф. 173, оп. 1, а. е. 198, л. 9—10; а. е. 310, л. 5—7, 52—58; а. е. 558, л. 1—22). А от 3 януари 1891 г. до март 1893 г. Габровската община се управлява от либералите — каравелисти. За кмет е избран Йонко Цонев, за помощник кмет Минчо Петров (каравелисти) (вж. ОДА — Габрово, ф. 5к, оп. 2, а. е. 51, л. 1). Каравелистката община просъществува до 23 март 1893 г., когато правителството на Стамболов с указ 152 разтуря съвета и назначава временна комисия. Вж. Руси Стефанов, Управление на Габровската община, Габрово, 1976 с. 24.

** Т. Постомпиров по това време е член на БРСДП и работи като чиновник в общината. Руси Стефанов предполага, че лицето Т. Постомпиров се дублира с представителя на БРСДП или е допусната грешка от протоколчика, което според нас е малко вероятно. Втората теза на Стефанов е, че по силата на своето служебно положение той е изпълнявал задачи в „тричленката“, поради което протоколчикът го провъзгласява за член. Вж. Р. Стефанов, цит. съч., с. 25—26. Според нас, като имаме в пред вид положителното отношение на каравеловата партия (в този период) по редица въпроси от вътрешната и външна политика и не на последно място борбата ѝ за премахването на Кобургската династия, тя, каравелистката партия се ползува от подкрепата на БРСДП по някои въпроси, разглеждани в парламента и по места. Поради това участието на Т. Постомпиров в „тричленката“ не бива да се приема като изненада.

⁶³ ОДА—Габрово, ф. 5к, оп. 2, а. е. 54, л. 36.

⁶⁴ ЦДИА, ф. 173, оп. 1, а. е. 556, л. 1—37.

⁶⁵ ОДА—Габрово, ф. 5к, оп. 2, а. е. 54, л. 46—65.

⁶⁶ Ив. Панайотов, Русия, Великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1888—1896), С., 1941, с. 214; В. Т. Велчев, цит. съч., с. 86.

бирайки изобличителни материали.⁶⁷ Според Ю. Валяотс „най-смелите разобличители на правителството в парламента са каравелистите Китанчев и Арсениев и социалистът Габровски, които извънредно рязко критикуват политиката на К. Стоилов“⁶⁸. Дейността на новата камара обаче не оправдава доверието на обикновения избирател и тази тяхна надежда остава една празна илюзия.

След изборите демократите насочват своите сили главно към изграждането на партията. Но те не остават равнодушни към възникващите политически и икономически проблеми у нас. Във връзка с изтичане срока на търговската конвенция между България и Австро-Унгария (на 8 октомври 1894 г.) и нейното подновяване, те съветват правителството да предяви по-големи претенции, дори и да се стигне до митническа война. Като правят равносметка на търговския баланс между България, от една страна, и Австро-Унгария, Франция и Англия, от друга, те стигат до извода, че в търговията си с Дунавската монархия България губи, поради големия внос на фабрични стоки и силно ограничения износ. „По-добре е да направим отстъпка на Франция, пишат те, от която извличаме на година по 10 млн. лева, а ѝ се отплащаме с 4 млн. лева, или на Англия, с която имаме почти същото даване — вземане, за да получим в замяна от тези държави други отстъпки.“⁶⁹ Съобразявайки се с икономическите интереси на страната, имайки пред вид и мнението на опозицията, правителството на Стоилов успява да наложи на Австро-Унгария по-висока митническа тарифа, като вносното мито във временната търговска спогодба е повишено от 8,5% на 10,5%.⁷⁰

Със своята отрицателна позиция към политиката на Австро-Унгария спрямо България и с враждебното си отношение към княз Фердинанд демократите са считани за едни от най-опасните противници на правителството. Когато в Народното събрание се избира комисия по съставяне на отговора на тронното слово, от буржоазните опозиционни партии са пренебрегнати единствено каравелистите. А председателят на камарата допуска до трибуната „ред второстепенни народни представители и тогава... каравелистите“⁷¹. Особено остра полемика се води във връзка с избора на демократическия народен представител от

⁶⁷ Ал. Ничев, цит. съч., с. 37; Ив. Панайотов, цит. съч., с. 214.

⁶⁸ С. Исаков, цит. съч., с. 45.

⁶⁹ Народен лист, бр. 19 от 30 окт. 1894.

⁷⁰ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2524, л. 3; Цв. Тодорова, Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили, С., 1960, с. 14—21; Р. Попов, За митническия конфликт между България и Австро-Унгария през 1894—1895 г., Исторически преглед, 1975, кн. 4, с. 57—59; Икономиката на България до социалистическата революция, т. I, С., 1969, с. 352.

⁷¹ Новое время, № 6714, 6 (18). XI. 1894; № 6717, 9 (21). XI. 1894.

гр. Лом К. Арсениев. След двудневни спорове въпреки волята на значителна част от камарата К. Арсениев е касиран. Каравелистите се обявяват и против касирането на Белослатинския избор от 11 и 18 септември, където са избрани Др. Цанков и Хр. Симидов. Но правителственото болшинство не признава и тези избори.⁷² Това, пишат в своите печатни органи каравелисти и цанковисти, бе един „позорен акт на новата стамболовщина“⁷³. Силно недоволствуват демократите и от премахването на избираемостта на чиновниците в учрежденията. Трайчо Китанчев протестира в камарата и иска възстановяването на този демократичен принцип.⁷⁴ Не без основание каравелистите виждат в тази промяна опит на правителството да създаде дисциплинирана, бюрократическа армия в страната, чрез която да изпълнява „безболезнено“ своята програма и осигурява победата си в изборите.

Наред с предложенията за възстановяване на унищожените демократични свободи на българския народ демократите внасят и предложения за премахване и на други реакционни закони, въведени от бившото правителство, какъвто е законът за разбойничеството, за интерниранията и екстерниранията.⁷⁵

На 28 ноември 1894 г. правителството внася за обсъждане в Народното събрание „Законопроект за отменяне реакционния закон за печата“, приет от Стамболовото правителство през декември 1887 г. и допълнен през декември 1893 г. Но към Законопроекта Стоиловите министри прибавят забележка, която дава право на Министерския съвет да забранява внасянето на „книги, вестници и списания с престъпно съдържание“⁷⁶. Демократите в лицето на Тр. Китанчев приветствуват внесения законопроект, но се обявяват против вмъкнатата забележка, тъй като тя на практика дава възможност да се вършат злоупотребя. Той припомня предложението на старата Либерална партия внесено в Учредителното събрание от 1879 г., „да няма специален закон за печата, защото основният закон — Конституцията, напълно гарантира свободата на печата“⁷⁷.

С дейността си по време на заседанията в VIII-то Обикновено народно събрание представителите на Демократическата партия се стремят да отстояват залегналите в Търновската конституция буржоазно-демократични принципи. Но почти всичките им опити да изменят или повлияят на правителственото болшинство завършват с неуспех. Завоювала сериозни позиции в управлението на страната, едрата буржоазия се противопоставя на

⁷² Стенографски дневници на VIII-то ОНС, XXIII зас. от 22 ноемв. 1894, кн. I, с. 538, 545.

⁷³ Новое время, № 6722, 14 (26). XI. 1894.

⁷⁴ Стенографски дневници на VIII-то ОНС, I РС, кн. 2, с. 270.

⁷⁵ Пак там, с. 4.

⁷⁶ Пак там, XXVIII зас., 28. XI. 1894, I РС, с. 696—698.

⁷⁷ Пак там.

прогресивните виждания на дребната буржоазия и нейните представители относно устройството и развитието на страната.

По време на заседанията на Народното събрание сред управляващите среди настъпват сериозни разногласия и противоречия.⁷⁸ Поради това през първата половина на декември 1894 г. са освободени от кабинета на Стоилов либералите — Д. Тончев, В. Радославов, П. Пешев и заменени с М. Маджаров и Д. Минчович — син.⁷⁹ Това укрепва позициите на русофилите — съединисти в правителството. Като стабилизира по този начин позициите си в кабинета, К. Стоилов внася в Народното събрание законопроект за амнистия на „всички политически престъпления за времето от 24 декември 1883 г. до 15 декември 1894 г.“⁸⁰ Удовлетворено е частично искането на русофилските среди в Народното събрание за всеобща амнистия.⁸¹ В резултат на закона за амнистията на политическите емигранти през декември 1894 г. в България се завръща Др. Цанков, а П. Каравелов е освободен от затвора. Правителството си дава ясна сметка, че с освобождаването на Каравелов Демократическата партия ще се укрепи, поради което намира за уместно „да се приготви за една опасна борба с него“⁸².

Наистина след излизането на стария либералски водач от затвора в партията настъпва оживление. Започва нов, по-интензивен етап в процеса на нейното изграждане. Излязъл на свобода, партийният лидер веднага влиза във връзка с политическите си съмишленици в цялата страна. Чрез писма и телеграми Каравелов дава наставления и инструкции от името на партията. С всички средства демократите се стремят да разобличат вътрешната политика на управляващите, да се превърнат в „герои или мъченици“⁸³. Особено остро е критикувана данъчната политика, най-уязвимото място на всяко буржоазно правителство.

В началото на 1895 г. между България и Австро-Унгария се водят преговори по т. нар. акцизен въпрос. Във връзка с това в цялата страна започват вълнения, свикват се митинги, събрания и пр. с активното участие на демократите. Те излизат с резолюции, в които предупреждават правителството да не се

⁷⁸ Новое время, № 6697, 20. X. (1. XI.) 1894.

⁷⁹ Формален повод за министерската криза е недоволството на радославистите от касирането на техния политически съмишленик Ил. Вълчев от Народното събрание (вж. В. Т. Велчев, Страници от новата ни..., с. 99—102). В действителност причините за тази криза са по-дълбоки. Те се крият преди всичко във външнополитическите различия между радослависти и народняци. Подр. вж. Ив. Панайотов, цит. съч., с. 229—230; Р. Попов, Австро-Унгария и България след падането на Стамболовия режим (1894—1896), Външната политика на България, С., 1978, с. 118—119.

⁸⁰ Стенографски дневници на VIII-то ОНС, I РС, кн. 2, с. 555.

⁸¹ Мир, бр. 39 от 20. XII. 1894 г., бр. 44 от 3. I. 1895.

⁸² Пак там.

⁸³ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1053, л. 37, 47, 50.

подава на австроунгарския натиск. Със своите статии и коментари печатът на демократите (в „Знаме“ и в „Народен лист“, Видин) и на Социалдемократическата партия (в „Социалист“) подкрепя правителството при воденето на преговорите му с Австро-Унгария, докато проавстрийски настроените кръгове на стамболовисти и радослависти полагат всички грижи, за да ги провалят.⁸⁴ „В това отношение, пише Д. Благоев, прекрасен език са държали някои от нашите (...) вестници, главно видинският в. „Народен лист“ и органът на Социалдемократическата партия в. „Социалист“.“⁸⁵

В началото на 1895 г. Каравелов и Китанчев тръгват за гр. Русе. Пътуването им се превръща в едно триумфално шествие. Въпреки противодействието на правителствените власти „цялото население, пише по този повод в. „Ново време“, граждани и селяни навсякъде го посрещат с ентузиазъм и му устройват възторжени овации“⁸⁶. Особено радушно е посрещнат Каравелов в гр. Разград, където в проведените допълнителни избори на 22 януари той е избран за народен представител, при решаващото участие на селското население.⁸⁷ Посещението на Каравелов в Разград се оказва много полезно за попълване състава на Демократическата партия. Голяма част от съмишлениците на Радославов, главно от масата на селските и градски производители, след срещите си с Каравелов, преминали на страната на неговата партия.⁸⁸

Активна дейност във връзка с тези избори развиват демократите и във Видинско, където издигат кандидатурата на Коста Арсениев. Независимо от „стамболовистките“ действия на местните власти, селското и голяма част от градското население заявяват, че ще изберат представителя на демократите.⁸⁹

Обиколките на Каравелов из страната продължават и през лятото на 1895 г. С тях демократите целят да разширят и укрепят позициите на партията в страната. Най-резултатно е посещението във Видински окръг.⁹⁰ Симпатиите към демократическия лидер в този край датират още от времето на Освободителната Руско-турска война. Тук в периода на Временното руско управление Каравелов като вицегубернатор ръководи изграждането на местната административна власт и допринася

⁸⁴ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2818, л. 7; Мир, бр. 46 от 10 януари 1895; бр. 52 от 24. I. 1895; бр. 85 от 15. VI. 1895; Новое время, № 6783, 16 (28). I. 1895.

⁸⁵ Д. Благоев, съч., т. 3, 1955, с. 317.

⁸⁶ Новое время, № 6782, 15 (27). I. 1895; вж. и НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2793, л. 1—2; а. е. 3191, л. 3.

⁸⁷ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1094, л. 132.

⁸⁸ Пак там, л. 112.

⁸⁹ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1093, л. 6; НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 45, л. 2; Д-р Д. Н. Попов, Коста Арсениев (1864—1897), С., 1934, с. 131, 132.

⁹⁰ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1091, л. 52—57.

за укрепването на северозападната граница на страната.⁹¹ След падането на Стамболовото правителство тук се създава най-здравата провинциална организация на Демократическата партия. Още през юни 1894 г. във Видин К. Арсениев полага „първата опозиционна“ стъпка в цялата страна с издадените няколко броя на „Демократически лист“ в отговор на толерирания от правителството „Софийски клуб“⁹². Тук водачите на партията Н. Цанов, Пашов, Златанов и Филипков, критикуват „всяко действие на правителството и осъждат всяко извършено от него дело като незаконно...“⁹³. Когато през лятото на 1895 г., във връзка с пристигането на Каравелов във Видин, демократите организират събрание, на което присъствуват всички привърженици на партията от града и околните села. Тук те вземат решение за съставяне на едно от първите „дружества“ на Демократическата партия в страната.⁹⁴ Подобно дружество (комитет) е основано малко по-рано и в гр. Лом. На демократите, ползуващи се с особеното доверие на партията, се възлага да основат подобни комитети и в другите градове на страната. П. Каравелов изпраща „писма — инструкции“ до видните съмишленици на партията от цялата страна, с които им се поставя задача да основат местни партийни организации.⁹⁵

Обиколките на Каравелов из страната допринасят много за изграждането на местни организации, дружества, комитети и други на партията в по-големите центрове на страната, тъй като до пролетта на 1895 г. в градове като Плевен, Ловеч, Русе, Добрич (Толбухин), Варна, Шумен и др., както и в почти цяла Южна България, тя все още няма създадени организации.⁹⁶

През 1895 г. Народната партия стабилизира своето положение в управлението на страната. Старият административен апарат е заменен изцяло с нов, съставен от верни на Стоиловото правителство хора. През есента на 1895 г. преговорите между българското правителство и Петербургската дипломация във връзка с помирението навлизат в по-сериозен етап. В заседанията си от зимата на 1894/1895 г. камарата на VIII-то ОНС премахва или изменя някои от най-реакционните закони, въведени по време на Стамболовото управление. Всичко това затруднява действията на буржоазната опозиция против Стоиловия кабинет. Цанковисти и радослависти започват да търсят пътища за обединение между отделните „фракции“, излезли от

⁹¹ Подробно вж. Д. Саздов, Политическата дейност на Петко Каравелов (1877—1878), Аспирантски сборник, кн. V, свитък 2, история, В. Търново, 1979, с. 73—85.

⁹² Д-р Д. Н. Попов, цит. съч., с. 116.

⁹³ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2550, л. 4—9; вж. и ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1093, л. 19—30.

⁹⁴ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1093, л. 9.

⁹⁵ Пак там, л. 10.

⁹⁶ Мир, бр. 91 от 29 април 1895.

старата Либерална партия. Цанковистите предлагат да се образува съглашение между всички буржоазни политически партии.⁹⁷ В „Предложението“ си от 1 август 1895 г. те искат цанковисти, каравелисти и радослависти „да влязат всички заедно в съглашение с членовете на Народната партия“.⁹⁸ За целта се предлага една програма, състояща се от три точки,* която да послужи за основа на бъдещото съглашение.⁹⁹ Компромисно съглашение между отделните буржоазни партии обаче „налага, пише в „Социалист“, известни отстъпки от програмите на съюзяващите се страни“¹⁰⁰. Докато радославистите са склонни да извършат това с оглед на по-бързото им идване на власт, то каравелистите са особено предпазливи към подобни компромиси и съюзи. Обединение между отделните либерални партии, заявяват те още в края на 1894 г., може да се извърши само въз основа на принципите, „осветени“ от Търновската конституция, което според тях е невъзможно, поради големите разногласия, съществуващи в техните среди.¹⁰¹

През есента на 1895 г. организационно Демократическата партия е вече укрепнала. В редица градове на страната са образувани местни партийни звена. Авторитетът и влиянието ѝ сред дребнобуржоазната градска и селска маса нараства. В редовете на партията са привлечени видни представители на буржоазната интелигенция. Всичко това обаче не означава, че Демократическата партия е завоювала позиции, които могат да ѝ осигурят вземането на политическата власт в страната. В това отношение нейните възможности са още твърде ограничени. Партията дори няма написана своя програма, нуждата от която се чувства осезателно. Това кара лидерът на Демократическата партия П. Каравелов да начертае основните принципи, възгледи и програмни обещания на партията в едно „Обръщение“ към своите избиратели от Разградска околия.¹⁰²

⁹⁷ От стамболовистите са поканени само онези, „които не са изгубвали своите чувства на признателност към Русия, нито на религиозната нравственост на българския народ“. НА на БАН, ф. 43 к, оп. 1, а. е. 41, л. 1.

⁹⁸ НА на БАН, ф. 43 к, оп. 1, а. е. 41, л. 1. „Предложението“ е направено от един плевенски цанковист, а публикувано по предложение на Др. Цанков.

* Текстът от програмата предлагана от цанковистите е следният: „I. Възстановяване на Търновската конституция, особено на чл. 38. II. Амнистиране без изключение на всички български офицери, зачислени в руската армия, и възстановяване на правата им. III. Изпращане от Народното събрание в Русия на една депутация, която да моли Русия да изпрати в България свой представител, поне на такова основание на каквото се намират и представителите на другите държави.“ Вж. НА на БАН, ф. 43 к, оп. 1, а. е. 41, л. 1. Основната част от изложението съдържа искания и поставя условия пред правителството за помирение с Русия.

⁹⁹ НА на БАН, ф. 43 к, оп. 1, а. е. 41, л. 1; в. Военни листи, бр. 4 от 19 август 1895.

¹⁰⁰ Социалист, бр. 8 от 28 ноемв. 1895.

¹⁰¹ Знаме, бр. 34 от 15 дек. 1894.

¹⁰² Пак там, бр. 13 и 14 от 12 окт. 1895.

В края на 1895 и началото на 1896 г. настъпват събития от външнополитически характер, които изцяло ангажират вниманието както на правителството, така и на опозиционните буржоазни партии. След близо десетгодишно неуредено международно положение правителството и Фердинанд са пред прага да получат признаването на княза от Русия, а това щяло да доведе до признаването му и от останалите Велики сили. В този критичен политически момент Демократическата партия поставя на по-задан план въпросите, свързани с вътрешнополитическото развитие на страната и насочва своето внимание към въпросите, свързани с помирието между България и Русия.

* * *

Оформилата се опозиция след падането на Стамболовия кабинет особено ярко се проявява при разрешаването на външнополитическите задачи на правителството, свързани с признаването на Фердинанд от страна на Великите сили като законен владетел и с укрепване позициите му в страната. След като вече Фердинанд е направил няколко неуспешни опита да получи признанието си чрез западните държави, той окончателно разбира, че това може да стане само при положение, че Русия даде своето съгласие.¹⁰³ Следователно пред българското правителство придобива особена важност въпросът за възстановяването на руско-българските политически отношения, прекъснати през ноември 1886 г.

По време на близо осемгодишното Стамболово управление политическите отношения между България и Русия достигат до пълен разрыв. Това улеснява австроунгарското и английското икономическо и политическо проникване в България.¹⁰⁴ С идването на Стоиловото правителство остро се поставя въпросът за външнополитическата ориентация на България и въпросът за разрешаването на „българската криза“. Нормализирането на отношенията с Освободителката, а с това и признаването на Фердинанд, стоят като важно предварително условие за всякакви външнополитически начинания на Стоиловия кабинет.¹⁰⁵ За нормализиране на руско-българските отношения обаче Фердинанд и новото правителство се стремят да получат подкрепата на цялата русофилска опозиция в България. Това цели обединението на всички политически сили, които да образуват

¹⁰³ А. К. Мартыненко, Русско-Болгарские отношения в 1894—1902 г., Киев, 1967, с. 11—12; В. А. Георгиев, Н. С. Княпина, М. Т. Панченкова, В. И. Шеремет, Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII — начало XX в., М., 1978, с. 279; Знаме, бр. 90 от 22 юли 1895.

¹⁰⁴ Вестник Европы, кн. 9, 1895, с. 835.

¹⁰⁵ А. Пантев, Англия и руско-българското помирение (1894—1896), България и европейските страни през XIX—XX век, С., 1975, с. 147.

здрав вътрешен фронт на по-голямата част от буржоазията като гаранция за успех при разрешаването на този проблем.

Рязко се разграничава позицията на Демократическата партия през различните етапи от преговорите за нормализиране на връзките между България и Русия в периода 1894—1895 г. Единствено свързващо звено между Демократическата партия и останалите русофилски „фракции“ остава идеята за помирение с Русия.¹⁰⁶ Когато Ст. Стамболов пада от власт, лидерът на Демократическата партия Каравелов се намира в затвора, по силата на присъда, издадена във връзка с убийството на Стамболовия министър Х. Белчев. Но дори и да се намирал на свобода, князът не би се решил да повика Каравелов на власт, тъй като през целия период на Стамболовото управление той и неговите привърженици, както и привържениците на Др. Цанков и съединистите от Източна Румелия, са в опозиция на правителството и не признават избора на княза за законен. На базата на тази дейност можело да се очаква, че една от първите задачи на евентуално правителство начело с П. Каравелов щяла да бъде отстраняването на княза от престола.¹⁰⁷

След падането на Стамболовия режим много от оформилите се политически групировки престават да говорят за нов княз.¹⁰⁸ Докато цанковистите се примиряват с Фердинанд още през 1893 г., то каравелистите запазват своята позиция по династическия въпрос и след идването на власт на правителството на К. Стойлов.¹⁰⁹ Демократите застават на крайно русофилски и антидинастически позиции, поради което тяхното приобщаване към политиката на правителството се оказва невъзможна. Така наред с представителите на русофобския лагер (най-вече стамболовистите) по въпроса за помирението с Русия, правителството на К. Стойлов и Фердинанд имат сериозни противници и в лицето на Демократическата партия. Разбира се, позицията на русофобите е принципно различна от тази на каравелистите. Докато Стамболов и привържениците му се обявяват по принцип против помирението с Русия, то демократите на Каравелов са за помирение, но насочено против Фердинанд.¹¹⁰

Лидерът на Демократическата партия Каравелов се оказва костелив орех за новото правителство. Съществуващата не-

¹⁰⁶ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 1063, л. 67.

¹⁰⁷ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1096, л. 2—3; М. Маджаров. От самовластие към свобода и законност, С., 1936, с. 18, 28, 29; Глас, Т. Пазарджик, год. I, бр. 5, II. II. 1895.

¹⁰⁸ Сред тях се откроява старият деятел на русофилската опозиция Др. Цанков. Вж. Вестник Европы, авг., 1895, с. 832.

¹⁰⁹ Новое время, № 5868, 1 юли 1892; Русское обозрение, 1894, септ., с. 457; Ив. Панайотов, цит. съч., с. 190.

¹¹⁰ НБКМ—БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 422, л. 13; ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 4, л. 2; Народни права, бр. 66 от 11. VI. 1895.

известност за бъдещото отношение на Русия спрямо династията кара Фердинанд да се страхува от русофили като Каравелов.¹¹¹ Преди да го пусне от затвора, правителството прави няколко опита да го накара да признае съществуващата династия в страната, тъй като насоките на новата външна политика са свързани с международното признаване на Фердинанд, а привличането на политическата група начело с П. Каравелов (макар и в затвора) е желателно за Фердинанд и Стоиловото правителство.¹¹²

Мнението на П. Каравелов по въпроса за помирението с Русия се оформя като позиция на Демократическата партия и се отстоява твърдо от неговите последователи, докато той се намира в „Черната джамия“. За демократите премахването на Фердинанд е първата крачка, която трябва да се направи с оглед възстановяването на политическите, икономическите и културните връзки между България и Русия.¹¹³ След май 1894 г., когато „русофилството“ в България става „удобна стълбица за завземането на властта“,¹¹⁴ привличането на каравелистите, не само във връзка с помирението с Русия, но и с оглед на вътрешнополитическите борби в предстоящите избори, е желателно за новото правителство. Това още повече кара Стоилов да търси път за спечелване на тази политическа група.¹¹⁵

Подобряване на отношението между България и Русия се желае и от петербургските управляващи кръгове. То се налага от необходимостта както да се спрат застрашаващите размери на чуждото западно влияние на Балканския полуостров, така и „да упражни влиянието си и да въздействува за запазване мира и спокойствието на Балканите, което бе от голямо значение за интересите на Русия“¹¹⁶, особено при заангажираността ѝ в Далечния изток и при новото раздвижване на Източния въпрос с арменските кланета в Сасун и събитията на о-в Крит. Чрез своите кореспонденти и други лица меродавните кръгове в Русия проучват общественото мнение в България. Те специално се интересуват от възгледите на буржоазната опозиция, свързани с политическия живот в страната, от отношението им към европейската политическа обстановка и конкретно по споразумението между Русия и България.¹¹⁷ Всичко това е изве-

¹¹¹ В. Т. Велчев, цит. съч., с. 77.

¹¹² Петко Каравелов, С., 1946, с. 25; Н. Митакон, Едно възможно сливане на партиите, С., 1898, с. 14—15.

¹¹³ ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 4, л. 2.

¹¹⁴ Пряпорец, бр. 88 от 12 март 1903.

¹¹⁵ Московские ведомости, № 133, 16. V. 1894; М. Маджаров, цит. съч., с. 78.

¹¹⁶ А. Папанчев, Едно престъпно царуване, Фердинанд I, Цар на българите, С., 1946, с. 39; вж. и Г. Стефанов, Международни отношения и външна политика на България, 1789/1970, С., 1977, с. 72—74.

¹¹⁷ НКМ—БИА, ф. 14, а. е. 303, л. 1; П. Паренсов, цит. съч., с.

стно на Стоилов,¹¹⁸ който с още по-разнообразни и гъвкави средства се стреми да спечели буржоазната опозиция по най-важните стъпки, предприемани от правителството. Ето защо той започва специални преговори с Каравелов във връзка с неговото освобождаване. Правителството се страхува да пусне този „опасен“ политически престъпник, без да е взело от него необходимите обещания-гарантии. През август 1894 г. К. Стоилов и Ив. Ев. Гешов съобщават на П. Каравелов чрез негови доверени лица, че може да бъде освободен срещу една писмена декларация, с която ще се задължи да не повдига династическия въпрос. Когато Каравелов отказва да подпише подобна декларация, К. Стоилов изпраща Ал. Константинов да иска от него разрешение за подписване на такава декларация от близките му приятели, между които да бъде и самият Ал. Константинов,¹¹⁹ или да даде съгласието си, че ще се представи на княза след освобождаването му.¹²⁰ Явни са стремежите на народняшкото правителство да подчини Демократическата партия за своите цели или в най-лошия случай да ѝ спечели омразата на двореца. Разбира се, П. Каравелов и неговите привърженици не дават своето съгласие и не подписват подобни декларации. Те настояват за пълна и безусловна амнистия.¹²¹ Тази позиция на Каравелов и съмишлениците му довежда до изостряне на отношенията между правителството и русофилската опозиция. Непосредствено преди изборите за народни представители от септември 1894 г., К. Стоилов предупреждава приятелите на Др. Цанков в София да не го кандидатират, а за Каравелов прави изявление, че и да бъде избран, неговият избор ще се касира.¹²²

Омразата на П. Каравелов и на политическите му привърженици към княза идва не толкова от незаконния му избор, колкото от неговата проавстрийска политика, водена от правителството на Ст. Стамболов, която те считат за вредна за интересите на България. „Аз не храня, казва П. Каравелов, никакви особени симпатии за австрийската политика на княза, защото австрийската политика всякога е против народа и само за короната. Австро-Унгария у нас се компрометира твър-

256—257; А. Амфитеатров, Страна раздора, Балканские впечатления, Петко Каравелов, СПб., 1903, с. 218.

¹¹⁸ Пак там.

¹¹⁹ НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 61, л. 45; Знаме, бр. 2 от 20 авг. 1894; Гр. Василев, Народняшкият режим. Народняшката партия и нейните дела (сб. статии), С., 1908, с. 52.

¹²⁰ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 761, л. 9.

¹²¹ Ив. Ник. Кашинцев, Петко Каравелов и его место в истории Болгарии, Вестник Европы, 1903, кн. 4, апрел, с. 812; Н. Кулябко-Корецкий, Стамбулов и Каравелов (личныя воспоминания), Русское богатство, апрел, № 4, СПб., 1903, с. 33.

¹²² В. Т. Велчев, цит. съч., с. 74—77.

де много с това, че поддържаше Стамболов...¹²³ П. Каравелов и неговите привърженици считат отдръпването на Фердинанд от Австро-Унгария след падането на Стамболовото правителство за „привидно и временно“, което ще продължи до укрепването му на престола.¹²⁴ Това е най-важната причина, която кара демократите и техния лидер да развият активна дейност, насочена против действията на правителството, свързани с укрепването и утвърждаването на династията на Сакс Кобурготите на българския престол.

Привържениците на Каравелов особено рязко се противопоставят на внесения в Народното събрание на 29 ноември 1894 г. законопроект „за престъпните деяния против особата на княза и членовете на семейството му“. Тр. Китанчев настоява този законопроект да бъде отхвърлен, тъй като „ние — заявява той — имаме достатъчно закони, които ограждат княза“¹²⁵.

Със своята антиавстрийска позиция в Народното събрание демократите застават на страната на оформилата се левица начело със социалистите, които се противопоставят на речта на К. Стоилов по въпросите на външната политика. Министър-председателят заявява, че във външната си политика правителството ще се стреми да развива еднакви отношения с всички държави, в това число и с Русия. Представителите на Социалдемократическата партия обаче много добре разбират, че отношенията не могат да бъдат еднакви, тъй като България е икономически обвързана с Австро-Унгария и Германия, и това, което говори К. Стоилов в речта си, казва Н. Габровски, цели „да оформи правителственото болшинство“¹²⁶.

След смъртта на император Александър III (голям противник на Фердинанд) се създава по-благоприятна почва за помирието между България и Русия.¹²⁷ Българското правителство активизира своята дейност в тази насока, но стъпките му са все още плахи и нерешителни. През ноември 1894 г. К. Стоилов разбира, че получените телеграми от новия руски цар и външния министър Гирс в отговор на изпратените съболезнования по случай смъртта на Александър III са просто учтивост и временно преустановява усилията си за помирение.¹²⁸ Това дава

¹²³ Знаме, бр. 6 от 6 септ. 1894.

¹²⁴ НБКМ—БИА, ф. 192, а. е. 3, л. 90; Петър Тодоров, Външна политика на България, С., 1933, с. 3; вж. и В. П. Султанов, Проникновение германского империализма в Болгарию в конце XIX в., Диссертация, М., 1966, с. 19, 25.

¹²⁵ Стенографски дневници на VIII-то ОНС, I РС, кн. I, с. 718.

¹²⁶ Пак там, с. 56, 64; вж. и Новое время, № 6714, 6 (18). XI. 1894.

¹²⁷ В. Перестолчин, Политика Фердинанда Болгарского относительно России, Русская старина, кн. XI, 1915, с. 178.

¹²⁸ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 117, л. 41; Дневник В. Н. Ламздорфа, Красный архив, исторический журнал, Москва—Ленинград, т. 3, (46), 1931, с. 9—10.

повод на демократите, които следят и внимателно отразяват във в. „Знаме“ и най-малкото събитие, свързано с отношенията между България и Русия,¹²⁹ да обвиняват и атакуват правителството за неговата пасивност. Те обвиняват Фердинанд и К. Стоилов, че от свое име изпращат съболезнованията до руския цар и Гирс, с което отнемат възможността на българския народ чрез Народното събрание да изрази своето отношение към Русия.¹³⁰ Русофилската преса разобличава грабителската политика на Австро-Унгария по отношение на България и призовава към нормализиране на отношенията с Русия.¹³¹ Изпратени са многобройни петиции до правителството във връзка със стоящия за разрешаване въпрос за премахване на наложената от Стамболовото правителство забрана да се получават в България руски вестници.¹³²

Като едно от най-важните условия за българо-руското помирение каравелистите считат амнистирането на емигрантите. В заседанията на 19 ноември 1894 г. в VIII-то Обикновено народно събрание Тр. Китанчев „един от най-твърдите и разумни“ представители на Демократическата партия¹³³ внася предложение за всеобща амнистия. Това предложение е подкрепено от 60 души народни представители, между които и всички депутати на Социалдемократическата партия.¹³⁴ Обща амнистия за емигрантите обаче правителството предвижда да даде само в случай, че проектираното от него помирение с Русия бъде извършено.¹³⁵ Фердинанд се опасява от завръщането на офицерите емигранти от Русия, тъй като те могат да извършат държавен преврат и да го свалят от престола. Тези опасения на Фердинанд се поддържат от австрийската и английска дипломация.¹³⁶ Ето защо предложението на демократите в Народното събрание за всеобща амнистия не се приема.

В действията си против Фердинанд демократите не винаги са единни и последователни. В предизборната агитация през есента на 1894 г. във Видин е публикувано „Възвание“, в което се говори, че ще се поддържа тронът и династията на Фердинанд.¹³⁷ Това възвание е подписано между другото и от един от видните представители на Демократическата партия Н. Цанов. През декември с. г., когато се поставя на гласуване законът, отнасящ се до престъпленията против княза и царстващата ди-

¹²⁹ Знаме, бр. 90 от 22 авг. 1895.

¹³⁰ Дневник В. Н. Ламздорфа... с. 8; Мир, бр. 18 от 1. XI. 1894.

¹³¹ ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а. е. 402, л. 20; А. К. Мартиненко, цит. съч., с. 32.

¹³² Новое время, № 6619, 3 (15). VIII. 1894.

¹³³ Знаме, бр. 44 от 3 март 1907.

¹³⁴ НА на БАН, ф. 41 к, а. е. 27, л. 147; Стенографски дневници на VIII-то ОНС, I РС, кн. 1, с. 525; кн. 2, с. 1, 4, 5.

¹³⁵ Новое время, № 6619, 3 (15). VIII. 1894.

¹³⁶ В. А. Георгиев и др., Восточный вопрос..., с. 280.

¹³⁷ Народен лист, Видин, бр. 11, 4. IX. 1894.

настия, въпреки отрицателното отношение на каравелистите към този закон, те не застават на страната на социалистите, които единствени се обявяват против, а се солидаризират с правителственото болшинство.¹³⁸

През декември 1894 г. в кабинета е извършена промяна.¹³⁹ Това дава възможност на К. Стоилов да стабилизира позициите си в кабинета и да продължава следвания проруски курс от правителството. Удовлетворено е частично искането на русофилските среди в Народното събрание за всеобща амнистия.¹⁴⁰ В резултат на закона за амнистията на политическите емигранти през декември 1894 г. в България се завръща Др. Цанков, а П. Каравелов е освободен от затвора. Тези действия на правителството обаче не удовлетворяват опозицията. Русофилите обвиняват правителството в колебливост, а русофобите — в прекален либерализъм с „враговете на княза и отечеството“.

В края на 1894 г. завършва поредният етап от перманентните, но колебливи, опити за помирение между България и Русия. Липсата на съгласуваност и доверие между двете страни все още не предоставя възможност въпросът да бъде решен. Той стои открит, а опозицията продължава своята остра полемика, критикувайки кабинета и княза за прекаленото му протакане.

След излизането на П. Каравелов от затвора действията на демократите във връзка с помириенето бележат нов по-значителен етап. Огромно влияние върху дейността на демократите оказва и позицията на руския периодичен печат от втората половина на 1894 г. В него съществува пълно единомислие по българския въпрос. „... Докато не се махне от България католическата династия, пише в „Московские ведомости“, примирението с Русия е невъзможно.“¹⁴¹ А някои руски кръгове прокарват идеята вместо нов княз да бъде избран „отговорен български президент. . . При тия условия и права, както в Съединените Американски щати.“¹⁴²

През януари 1895 г. Каравелов и Китанчев предприемат обиколка из страната. На митинги и срещи с народа те развиват дейност в полза на помириенето, като открито заявяват, че днешното правителство не е способно да уреди отношенията на България с Русия.¹⁴³ Отношението им към княза се запазва, тъй като те го смятат за главен виновник за все още неосъщественото помирение. Каравелистите продължават „да делят“ съдбата на българския народ от съдбата на българския

¹³⁸ Новое время, № 6739, 1 (13). XII. 1894.

¹³⁹ За тази промяна вж. по-горе на стр. 19.

¹⁴⁰ Мир, бр. 39 от 20 дек. 1894; бр. 44 от 3 януари 1895.

¹⁴¹ Русское обозрение, октябрь, т. 29, М., 1894, с. 856, 857.

¹⁴² Пак там, ноември, М., 1894, т. 30, с. 494.

¹⁴³ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1095, л. 10; НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 3526, л. 1; ф. 220, а. е. 67, л. 1; Мир, бр. 55 от 31 януари 1895.

княз.¹⁴⁴ „За мен династията не значи нищо, заявява П. Каравелов, аз се държа с народа, князове в Европа са много, а народите малко...“¹⁴⁵ „... Докато князът не си отиде или изпъди, работите у нас няма да се уредят...“¹⁴⁶

С дейността си демократите не оказват едни от най-големите врагове на династията. Немалко сили те употребяват, за да попречат на Фердинанд да бъде признат от Великите сили. През 1895 г. П. Каравелов лично изпраща чрез В. Кънчов писмо до руския драгоманин в Цариградското агентство А. Каракановски (българин на руска служба), насочено срещу държавния глава.¹⁴⁷

От друга страна, каравелистите, преследвайки най-искрено помирението, търсят да установят контакти с руски дейци, участвували в политическия живот на страната непосредствено след Освобождението, с оглед по-бързото и правилно разрешаване на този въпрос. Характерно в това отношение е писмото на П. Каравелов от 21 февруари 1895 г. до ген. Паренсов.¹⁴⁸

Активната дейност на опозицията в началото на 1895 г. във вътрешнополитическия живот на страната и острата критика, която се отправя към правителството за неговата пасивност към помирението, принуждава кабинета да засили контрола над нея. Домовете на водачите на опозиционните партии, между които и на П. Каравелов, са поставени под наблюдение.¹⁴⁹ Внимателно се следят обиколките им из страната. Официалният правителствен печат взема отношение по техните речи, изказвания и др.¹⁵⁰ Въпреки тези мерки дейността на демократите през лятото на 1895 г. се разширява и взема по-организиран характер.¹⁵¹ Подготвянето на делегация за посещение в Русия начело с митрополит Климент не остава незабелязано от демократите. Въпреки че не очакват резултат от тази мисия,¹⁵² П. Каравелов и Др. Цанков дават необходимите указания на Климент, предлагат му план във връзка с помирението. Всичко това не е чуждо на митрополит Климент, който е на стра

¹⁴⁴ Прогрес, бр. 17 от 26 ноем. 1894.

¹⁴⁵ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1094, л. 112, 135; а. е. 1091, л. 58.

¹⁴⁶ НБКМ—БИА, ф. 220, а. е. 67, л. 2.

¹⁴⁷ НБКМ—БИА, ф. 220, а. е. 67, л. 1—2; Кр. Доцев, Преглед върху миналото и настоящето на политическите партии в България, С., 1910, с. 24.

¹⁴⁸ Т. Васильов, Спомени за лица и събития от XIX—XX век, С., 1934, с. 184—186.

¹⁴⁹ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1053, л. 4.

¹⁵⁰ Пак там, а. е. 1096, л. 51, 52, 198; а. е. 1094, л. 131, 132; а. е. 1091, л. 52—58.

¹⁵¹ Пак там, а. е. 1093, л. 10; а. е. 1091, л. 37, 50.

¹⁵² Част от опозицията още в самото начало предсказва неуспех на делегацията. П. Каравелов и Д. Ризов заявяват, че с Русия не може да се постигне помирение, докато Фердинанд стои на престола. Вж. непубликуваните спомени на С. Радев (НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 61, с. 116).

ната на буржоазната опозиция.¹⁵³ След отправянето на делегацията на 15 юни 1895 г. Каравелисткия вестник „Знаме“ изразява своето удовлетворение от първия, макар и незначителен опит на правителството за помирение с Русия.¹⁵⁴

Възможният компромис между цанковисти и каравелисти би укрепил позициите на опозицията. Това плаши правителството, тъй като каравелистите са непримирими врагове на княза, а това би могло да залегне в тяхната съвместна програма. Това принуждава кабинета на К. Стоилов и Фердинанд да водят по-гъвкава политика по отношение на цанковистите. През януари 1895 г. Фердинанд приема Др. Цанков и води с него приятелски разговор, с което се стреми да предотврати едно евентуално обединение между партията на Каравелов и Цанков.* Князът се стреми да разедини опозицията. Той използва всички възможни средства, за да всее недоверие между нейните лидери. Стреми се да подклажда и поддържа недоверие сред отделните политически партии.¹⁵⁵

В края на 1894 и през първата половина на 1895 г. привърженици на Демократическата партия застават начело на промакедонското движение, организирано на първо място от македонската емиграция в страната. Целта на движението е подобряване положението на българското население във вилаетите и осъществяване на реформи според чл. 23 на Берлинския договор. Те открито заявяват, че ако не се вземат бързи мерки, ще се обявят за помирение с Русия и в същото време ще „повдигнат едно въстание в Македония...“¹⁵⁶ Така демократите поставят помирението с Русия като едно от предварителните условия за разрешаване на националните интереси на България. „Кой, както ще да говори, пише Т. Китанчев, но само когато Русия се застъпи енергически пред Турция за в полза на християнските поданици на Портата, само тогава можем да се на-

¹⁵³ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 73, л. 5, 7.

¹⁵⁴ Новое время, № 6942, 28. VI. (10. VIII.) 1895.

* При посещението си в двореца Др. Цанков излага на княза своите възгледи във връзка с международното положение на страната и династията. На първо място той настоява да се извърши помирението с Русия, като за целта князът трябвало да заслужи доверието на царското правителство. Въдворяването на конституционно управление в страната се свързва от Цанков с извършването на помирението с Русия. Др. Цанков иска от Фердинанд да се действува за освобождаването на страната от пагубното за нейните политически и икономически интереси влияние на Австро-Унгария. Своите планове Цанков излага във вид на програма, приемането на която е отклонено от Фердинанд. (ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1091, л. 36, 37; НБКМ—БИА, ф. 11, а. е. 12, л. 86; Новое время, № 6789, 22. I. (3. II.) 1895; № 6808, 10. (22). II. 1895; Ив. Панайотов, цит. съч., с. 246—247.

¹⁵⁵ А. Папанчев, цит. съч., с. 56.

¹⁵⁶ НБКМ—БИА, ф. 14, оп. 2, а. е. 800, л. 1; вж. също Мир, бр. 109 от 12 юни 1895; Знаме, бр. 68 от 4 май 1895; Млада България, бр. 13 от 6 май 1895; бр. 60 от 17 дек. 1895; Право, бр. 24 от 2 май 1895.

дяваме, че ще има действително истински реформи в Армения, Македония и в другите вилаети...“¹⁵⁷

Делегацията в Русия начело с митрополит Климент е крачка напред към помириенето. Пред нея са загатнати условията,* които се поставят от царското правителство,¹⁵⁸ но официални преговори по помириенето не са водени. Това дава възможност и на демократите да атакуват правителството на К. Стоилов. Заедно с цанковистите те издигат идеята за изпращане на нова делегация в Русия.¹⁵⁹ Чрез своя периодичен печат демократите заявяват, че помириенето не е възможно да се извърши от един кабинет, в който влизат хора като Гр. Начович, поддържащи връзки с Виена и „познати по своето явно и извънредно русофобство“. „Помириенето ни с нашите могъщи освободители, пише в „Народен лист“, може да дойде само тогава, когато у нас начело на управлението застанат хора, които искрено желаят това.“¹⁶⁰ Явни са стремежите на демократите да привлекат останалата част от опозицията в борбата против правителството, като използват все още неразрешения политически разрыв между България и Русия.

През есента на 1895 г. се предприемат конкретни дипломатически действия както от страна на българското правителство и Фердинанд, така и от страна на царската дипломация за постигане на помириенето.¹⁶¹ Възможността да се възстановят дипломатическите отношения между България и Русия при правителството на К. Стоилов и Фердинанд принуждава демократите да се хвърлят в последна отчаяна борба. Атаките на Демократическата партия против правителството са толкова големи, че правителственият орган ги поставя като против-

¹⁵⁷ Съчинения на Трайчо Китанчев, С., 1898, с. 258.

* На 30 август 1895 г. руският император изпраща телеграма до Нелидов в Цариград. В нея той му нарежда, без да поема каквото и да било задължение, да посъветва българския екзарх „шото той от своя страна да настоява за присъединяването сина на Фердинанд Борис към православието, което е в интерес на българите“. (подчертаването е наше — Д. С.). Това е най-важното условие, което Русия поставя пред българското правителство и Фердинанд за признаването на династията в България (ЦГАОР, СССР, ф. 568, оп. 1, ед. хр. № 100). Малко по-късно, през октомври 1895 г., руската дипломация изпраща официално до Т. Теодоров, председателя на Народното събрание, своите условия за помириенето: покръстването на Борис и възстановяването на чл. 38 от Конституцията. (НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 4225, л. 2).

¹⁵⁸ И. Л. Пейч, К. истории восстановления дипломатических отношений между Россией и Болгарией в 90-те годы XIX века, Вестник Московского университета, № 1, серия 9, история, 1976, с. 48—49.

¹⁵⁹ Р. Попов, Австро-Унгария и България след падането на Стамболовия режим (1894—1896), Изследвания по българска история, т. 3, Външна политика на България 1878—1944, С., 1978, с. 140.

¹⁶⁰ Народен лист, бр. 48 от 1 авг. 1895; бр. 49 от 8 авг. 1895; вж. и НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2550, л. 4—5; Д. Йоцов, Русия и България (вчера, днес, утре), С., 1946, с. 49.

¹⁶¹ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 4225, л. 2—6.

ници наравно със стамболовистите.¹⁶² Особено остро е критикуван външният министър Гр. Начович. Той е обвинен като главен виновник за все още неуредените отношения между Русия и България.¹⁶³ Силно активизиралата се дейност на демократите против правителството хвърля в паника княз Фердинанд. Той се страхува от извършването на атентат против него и престолонаследника Борис.¹⁶⁴ За да ускори помирието, Фердинанд изпраща в Цариград своя довереник митрополит Григорий Русенски, който се среща с руския посланик Нелидов.¹⁶⁵ Мисията на митрополит Григорий има за цел да сондира мнението на Русия и изложи позициите на Фердинанд непосредствено преди извършване на помирието.

Предприеманите действия за извършване на помирието между България и Русия в началото на 1896 г. се следят внимателно и от австроунгарската дипломация. Новият австроунгарски посланик в Петербург барон А. Ерентаал одобрява решението на княза и съветва помирието да се извърши с по-голяма бързина, за да не се дразнят „духовете в страната“¹⁶⁶. Това дава основание на каравелистите да смятат, че Фердинанд действа по план, който е одобрен от австроунгарското правителство. Всичко това още повече раздвижва демократите и техния лидер П. Каравелов.

В началото на 1896 г., когато помирието е предстоящо, каравелистите правят опит да повлияят на руския посланик в Цариград Нелидов, като го настроят „против най-злите врагове на Русия“ (според тях) — правителството на К. Стоилов и княз Фердинанд. За целта в Цариград пристига Илия Цанов, който излага позицията на П. Каравелов и неговите привърженици. Той заявява на Нелидов, че „Фердинанд от дълбочината на душата си е предан на Австро-Унгария и вреден за страната. Ето защо Русия не трябва да го признава.“¹⁶⁷ Нелидов обаче, подчинявайки се на инструкциите, получени от Петербург, пише писмо до Каравелов, с което го съветва да се подчинят на съществуващото положение щом княза покръсти

¹⁶² Мир, бр. 110 от 14 юли 1895.

¹⁶³ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2550, л. 4—9.

¹⁶⁴ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 73, л. 38; Мир, бр. 128, 27 юли 1895.

¹⁶⁵ АВПР, ф. Полотархив, 1896, д. № 1298, КМФ 12, оп. 1, а. е. 151, л. 1—4.

¹⁶⁶ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2703, л. 218. Австро-унгарското правителство води двойствена политика спрямо България. От една страна, то изразява несъгласието си с политиката на княза и българското правителство по въпроса за установяването на нормални и приятелски отношения между Русия и България, а, от друга страна, поддържа нормални политически отношения със София и демонстрира „загрижеността си“ за признаването на Фердинанд. По подр. вж. Р. Попов, цит. съч., с. 106—150.

¹⁶⁷ АВПР, ф. Политархив, 1896, д. № 1298, КМФ, 12, оп. 1, а. е. 151, л. 1—4.

наследника.¹⁶⁸ Каравелов посещава и Белград, среща се с всички шефове на политическите партии, два пъти разговаря с руския пълномощен министър, който му връща визитата.¹⁶⁹ Разбира се, всички опити на демократите да предотвратят помирението в настоящия политически момент остават безрезултатни. „Емисарите на Каравелов, пише Емил Палоташ, напразно изтривали праговете на руските посолства във Виена и Цариград, предлагайки своите услуги за отстраняването на Фердинанд.“¹⁷⁰ Въпреки тези „дипломатически“ неудачи демократите до последния момент са уверени, че русите няма да се съгласят на помирение при сегашния княз и правителство. Пред своите приятели П. Каравелов заявява, че „ако стане това или аз съм луд или руският цар“¹⁷¹. Ограниченото познаване на международната обстановка, на външнополитическия курс на Русия в дадения момент и други причини не дават възможност на демократите да прозрат историческия ход на събитията. Технически борби и стремежи за отстраняването на Фердинанд и правителството на К. Стоилов „с помощта“ на Русия остават неосъществени.

С акта на 2 февруари 1896 г. и признаването на Фердинанд от Турция, Австро-Унгария, Италия и другите Велики сили за законен княз на България е поставен край на неестествено съществуващия „български въпрос“ в международните отношения в края на XIX век. Политическите връзки между Русия и България са възстановени. Едновременно с това се укрепват и утвърждават позициите на Кобургската династия в България. Изключително много се засилва личната власт на княз Фердинанд.

След признаването и утвърждаването на Фердинанд демократите постепенно спират борбата против него.¹⁷² Те не само се примиряват със съществуващия политически режим, но и са принудени да променят отношението си към Фердинанд и тактиката на борба за домогване до управлението на страната.¹⁷³

Въпреки че Демократическата партия по въпросите на външната политика съсредоточава вниманието си главно по въпроса за помирението, тя взема отношение и по други, не по-

¹⁶⁸ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 74, л. 5; НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 61, с. 139—140; А. Амфитеатров, Страна раздора..., с. 221; А. К. Мартыненко, цит. съч., с. 75.

¹⁶⁹ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 3469, л. 77—81.

¹⁷⁰ Е. Палоташ, Българският въпрос и австроунгарската дипломация през 1894—1896 г., В чест на академик Димитър Косев, С., 1974, с. 247.

¹⁷¹ НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 61, с. 131, 145; вж. и НБКМ—БИА, ф. 192, а. е. 3, л. 90; В. Т. Велчев, цит. съч., с. 171.

¹⁷² ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 4, л. 8—9; НБКМ—БИА, ф. 192, а. е. 3, л. 90—91; Народни права, бр. 123 от 20 ноемвр. 1897.

¹⁷³ Новый энциклопедический словарь, XX том, СПб., 1915, с. 878; Новое время, год. I, кн. X, 1897, Пловдив, с. 1171.

малко значими проблеми от външнополитическата дейност на правителството.

Основна задача на всички буржоазни правителства след Освобождението е въпросът за националното обединение на българския народ. В това отношение Стоилов заявява, че ще следва политиката, водена от Стамболовото правителство спрямо Турция, към която България предявява главните си претензии.

Във връзка със засилване на национално-освободителното движение (1894—1895) на арменското население против османското господство пред българското правителство стои дилемата — да се ограничи в исканията само за получаване на религиозни, училищни и народности привилегии за българите в европейските провинции на империята или да постави въпроса за изпълнение на чл. 23 от Берлинския договор, предвиждащ реформи в Европейска Турция. Тъй като софийският кабинет разчита на съдействието на султана за слагане край на българската криза, исканията за реформи и привличане вниманието на Великите сили върху този въпрос е неприемливо за ръководителите на българската политика.¹⁷⁴ Тази позиция на правителството настройва буржоазната опозиция против него. На редица места в Княжеството се провеждат митинги, на които се издигат искания за реформи в Македония и Одринско.¹⁷⁵

Демократическата партия не споделя мнението на Стоиловия кабинет за отношенията с Турция. Тя критикува правителството за политиката му на сервилничене пред Високата порта.¹⁷⁶ Едновременно с това партийният орган в „Знаме“ призовава „българската интелигенция и българския народ да организират в България такова движение... което да накара българското правителство да вземе в свои ръце делото на нашите поробени братя в турско“¹⁷⁷. Нейните съмишленици са едни от най-активните участници в движението за реформи в европейските вилаети на империята. Със своята дейност, тя изключително много допринася за организирането на многобройните митинги в Княжеството в подкрепа на българското население и за разширяване на борбата на опозиционните партии и групи против пасивната политика на правителството, относно участва на поробеното население в Македония и Одринско. „Начело на Македонската агитация в България, пише правителственият официоз в „Мир“ е Каравелов и неговите поли-

¹⁷⁴ Р. Попов, Македония в българо-сръбските отношения 1894—1897 год., (ръкопис), под печат, с. 7—9.

¹⁷⁵ Хр. Силянков, Освободителните борби на Македония, т. I, Илинденското въстание, С., 1933, с. 55.

¹⁷⁶ Знаме, бр. 25 от 14 ноемв. 1894; Народнящината в документи, С., 1911, с. 5—6 и сл.

¹⁷⁷ Знаме, бр. 50 от 13 февр. 1895.

тически единомисленици Т. Китанчев, Ал. Константинов и разни други. Тия личности печатат вестници, те свикват конгреси, те събират пари, те са зад всичките агитации в страната против княз и правителство.¹⁷⁸ Демократите смятат, че българското правителство трябва да се солидаризира с национално-освободителното движение на арменското население и да действуват едновременно и задружно пред кабинетите на Великите сили за въвеждането в Европейска Турция и в Армения онова самоуправление, което е предвидено в Берлинския договор¹⁷⁹.

Не са безучастни демократите и към зародилото се през лятото на 1895 г. четническо движение и избухналото въстание в Македония. Тр. Китанчев като председател на създадения в началото на 1895 г. Македонски комитет е един от организаторите и вдъхновителите на това движение.¹⁸⁰

Натискът на Демократическата партия върху правителството, приетите резолюции на митингите в страната и на I-я конгрес на Македонския комитет в София за реформи и прилагане на чл. 23 от Берлинския договор, не на последно място и инициативата на султана и Високата Порта за административни преобразования във вилаетите с цел подобряване положението на българското население, принуждава правителството да изложи „открито и конкретно, пише Р. Попов, исканията и разбиранията си по македонското дело“¹⁸¹. Своите искания Стоиловото правителство излага в нотата си до Високата порта от 6 (18) юни 1895 г. Основните искания в нотата са приложение на предвидените реформи в чл. 23 от Берлинския договор.¹⁸²

С активната си намеса по помириенето и при разрешаването на националната кауза на българския народ, Демократическата партия спечелва симпатиите на населението в страната. Това дава възможност да се разшири влиянието и увеличи членската маса на партията.

¹⁷⁸ Мир, бр. 109, 12 юни 1895; вж. и бр. 117, 1 юли 1895; НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2550, л. 7; ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 974, л. 2. Правителството на Стоилов се обявило против това движение на македонската емиграция, Демократическата партия и някои други представители на опозицията. Вж. Глас Македонски, год. II, бр. 1 и бр. 4 от 18. XII. 1894; Право, год. I, бр. 3, 25. XI. 1894; К. Пандев, Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878—1903, С., 1979, с. 110.

¹⁷⁹ Знаме, бр. 29 от 28 ноемв. 1894; вж. и НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 72, с. 60; Д-р Крете Битоски, Македонија и Княжество Бугарија (1893—1903), Скопје, 1977, с. 21—22.

¹⁸⁰ НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 63, л. 8—10; Вестник Европы, кн. 4, 1903, с. 666; Съчинения на Трайчо Китанчев..., с. 52—56; вж. и К. Пандев, цит. съч., с. 97.

¹⁸¹ Р. Попов, цит. съч., с. 14; вж. и НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 666, л. 25—26.

¹⁸² НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 2687, л. 68—71; Нота на българското правителство до Високата Порта, 6 (18). VI. 1895; Р. Попов, цит. съч., с. 14.

С възстановяване на българо-руските отношения обаче демократите загубват най-силното „оръжие“, с което разполагат в борбата си против династията на Фердинанд и правителството на Народната партия.¹⁸³ Сред тях за известно време настъпва отчаяние и пасивно отношение към политическия живот в страната.

* * *

Падането на правителството на Ст. Стамболов дава възможност да се възстановят буржоазно-демократичните свободи в България. Либералната партия на П. Каравелов за кратък период от време успява да организира своите редове и да се включи в политическия живот на страната. В периода на своето създаване Демократическата партия групира в редовете си предимно дребнобуржоазните градски слоеве и се ползува със значително влияние сред селските маси. Каравелистката партия, единствена сред партиите, родени от старата Либерална партия, запазва за по-дълго време своята близост до нея и до онези нейни принципи, които я свързват с най-широките слоеве на нашето общество. Много от тези, които се приобщават към демократите виждат в тях приемници на старите либерали, на които горещо съчувствуват още от младини.

Опитите на демократите да възродят идеалите на старата Либерална партия при новите условия не се осъществяват напълно. Надеждите на масата от привържениците на партията, че ще бъдат реализирани издигнатите широки политически и икономически принципи, отговарящи на назрелите нужди на времето, не се оправдават. Борбата на дребнобуржоазните слоеве при завоюваните позиции на едрата буржоазия в края на XIX век често завършва с неуспех или с минимални резултати.

Когато се намира в опозиция, Демократическата партия е привърженик на една активна външна политика, основаваща се на подкрепата на Русия, с оглед на националните интереси на България. Тази политика не винаги е продиктувана от зряла преценка за състоянието и перспективите на международните отношения. В нейната теоретическа основа лежи схващането за следване на руската балканска политика, която в основни линии не противоречала на интересите на балканските държави и на тяхната независимост. Проруската насоченост на външната политика на партията е свързана и с курс на сближение и с балканските съседи. В първите години след падането на Стамболов Демократическата партия винаги се стреми да действа самостоятелно и ревниво да отстоява позициите си както по вътрешната, така и по въпросите на външната по-

¹⁸³ Русские ведомости, № 61, 2. III. 1896; К. Крачунов, Каравелов и борбата за независимост, С., 1918, с. 20.

литика. Тя се разграничава от останалите буржоазни партии и отхвърля всички опити на някои от тях за обединение в името на определени цели.

На първо място, след 18 май 1894 г., вниманието ѝ е ангажирано по една от основните задачи на новото правителство — помириенето с Русия. Укрепване позициите на Фердинанд и признаването му от Великите сили е тясно свързано с уреждането на политическите отношения между България и Русия. Взели под внимание това, демократите водят последователна и принципна борба против Фердинанд, тъй като го смятат за главен проводник на проавстрийската политика в България, която според тях противоречи на националните интереси на страната.

Своята борба за извършване на помириенето с Русия и за премахването на Фердинанд от престола обаче те подчиняват на партийните си интереси. Това от своя страна довежда до проявяване на колебания по известни въпроси и допускане компромиси с други политически групи, които не споделят докрай техните възгледи.

От поведението и дейността на демократите през този период се откроява тяхната ограниченост, като дребнобуржоазна партия. Като русофилска партия те се надяват да получат подкрепата на Русия за засилване на политическите си позиции в страната. Те свързват и подчиняват отношението си към един толкова важен въпрос, какъвто е въпросът за помириенето и външнополитическата ориентация на България на своите тяснопартийни стремежи към завоюване на политическата власт.¹⁸⁴

В крайна сметка демократите променят тактиката си след извършване на помириенето както по въпроса за завоюване на политическата власт, така и по отношението си към княз Фердинанд.

Цялата външнополитическа програма на Демократическата партия е свързана с обединението на българския народ. Когато на дневен ред пред Великите сили стои въпросът за разрешаването на арменската криза, демократите развиват активна дейност, за да получи едновременно с него развързка и въпросът за положението на българското население в Македония и Одринско.

Макар борбата на Демократическата партия, свързана с вътрешната и външната политика на Княжеството, да е класово ограничена като борба за власт, тя слага отпечатък върху хода на събитията в този критичен момент от историческото развитие на България.

¹⁸⁴ Г. Кирков, Избр. произв., т. I, С., 1951, с. 121.

ФОРМИРОВАНИЕ И НАЧАЛО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
(май 1894 — февраль 1896)

Димитр Саздов

Резюме

В статье прослеживается формирование и начало деятельности Демократической партии, которая появляется на месте старой Либеральной партии П. Каравелова. Рассматривается период со дня свержения режима Стамболова до восстановления дипломатических отношений между Болгарией и Россией в 1896 г.

В этот период партия П. Каравелова в оппозиция. Эта партия является одним из самых опасных противников правящей Народной партии. Особым драматизмом отличается борьба в связи с утверждением князя Фердинанда. Борьба демократов и их стремления к отстранению Фердинанда и правительства Константина Стоилова „с помощью“ России остаются нереализованными, потому что Демократическая партия в недостаточной степени учитывала международную обстановку и курс внешней политики России в данный момент.

В заключении своего исследования автор оценивает борьбу Демократической партии как классово ограниченную, как стремление захватить власть. Все это накладывает отпечаток на ход событий в этот критический момент исторического развития Болгарии.

FORMATION ET ACTIVITE INITIALE
DU PARTI DEMOCRATIQUE
(mai 1894 — février 1896)

Dimitar Sazdov

Résumé

L'article traite de la formation et de l'activité initiale du Parti démocratique qui succède au Parti libéral de Petko Karavélov depuis la chute du régime de Stambolov jusqu'au Traité de paix entre la Bulgarie et la Russie en février 1896. Pendant cette période le parti de P. Karavélov est en opposition et s'avère un des plus dangereux ennemis du Parti populaire qui est au pouvoir. La connaissance insuffisante de la situation internationale et de l'orientation de la politique extérieure de la Russie, ainsi que d'autres causes encore empêchent les démocrates de pénétrer dans le déroulement des événements historiques et de réaliser leur projet de renverser le gouvernement de Stoïlov et d'écarter Ferdinand à l'aide de la Russie.

En conclusion, l'auteur affirme que le Parti démocratique comme représentant d'une classe limitée ne lutte que pour le pouvoir ce qui met son empreinte sur la marche des événements en ce moment critique du développement de la Bulgarie.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XVII, кн. 3

Исторически факултет

1979—1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XVII, livre 3

Faculté d'histoire

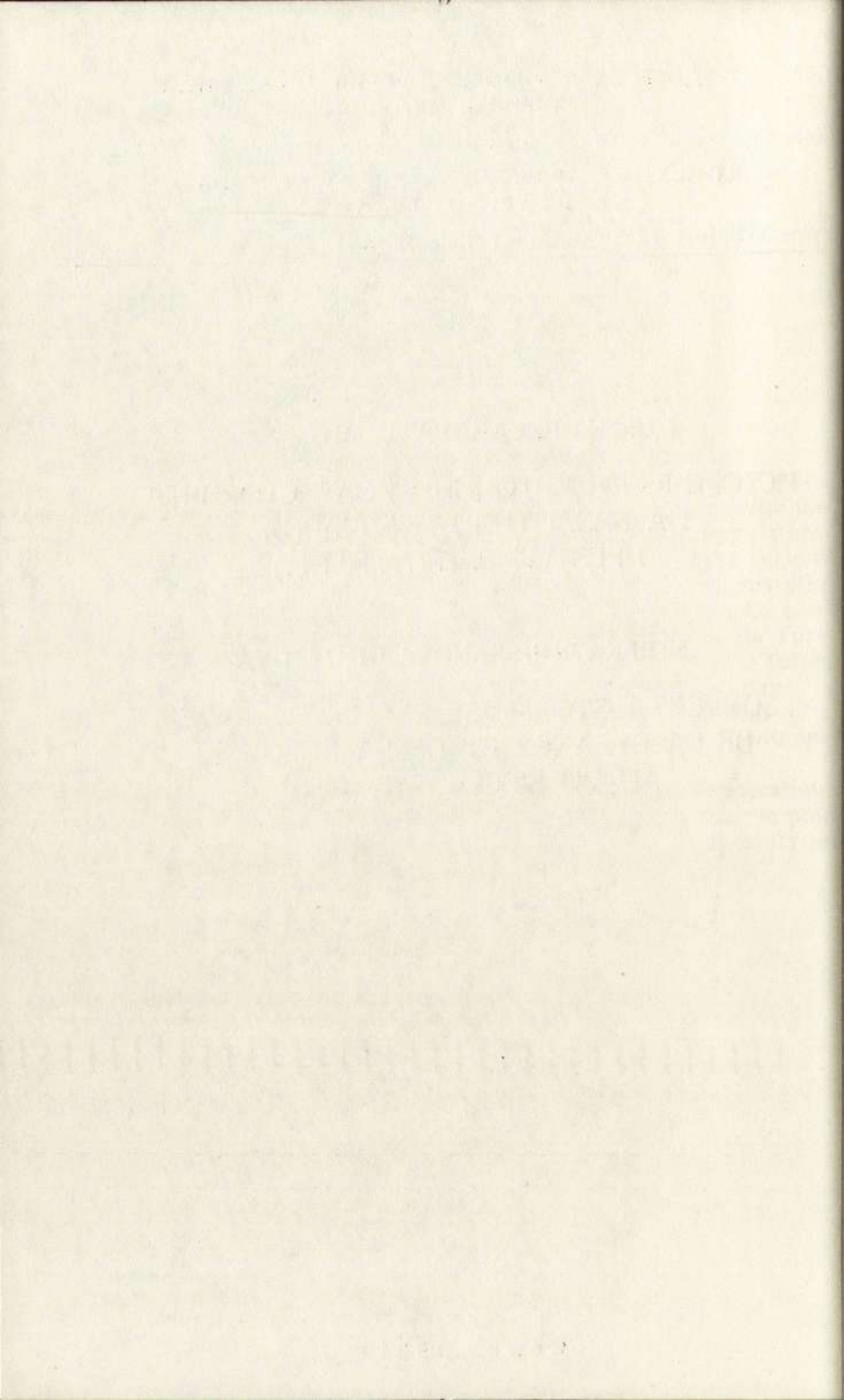
1979—1980

СТЕФКА РУСАНОВА ДИМИТРОВА

ИСТОРИЧЕСКИ ИЗТОЧНИЦИ ЗА ИСТОРИЯТА
НА ВИЗАНТИЯ И БЪЛГАРИЯ
ПРЕЗ VIII В. (717—802 Г.)

STEFKA ROUSSANOVA DIMITROVA

SOURCES HISTORIQUES POUR L'HISTOIRE
DE LA BYZANCE ET DE LA BULGARIE
AU VIII SIECLE (717—802)

Осмият век бил твърде богат от към събития за Византия и България. В обстановката на усилена социално-икономическа борба протекли общите сблъсъци между двете държави.

Обединението на славяни и прабългари създавало сериозни затруднения на византийската власт. От времето на преселението на славяните на Балканския полуостров и особено от момента на образуването на българската държава Византия не преустановява опитите си да възвърне своето господство върху завладяните от българите земи. Срещу нейната инициатива се изправила твърдата съпротива на младата българска държава. В тази борба превесът на силите клонял на страната на Византия. България значително ѝ отстъпвала по икономически, човешки и териториални ресурси, по организация на военната сила и гражданското управление. Въпреки всичко България решително се противопоставяла на византийските домогвания за хегемония и владичество над нея.

Изясняването на взаимоотношенията между Византия и България през VIII век е трудно. Сложността се състои в оскъдицата от писмен изворов материал, което налага привличането на сведения от други източници. За тази цел е необходима обработката на разнороден източников материал, което налага систематизирането на данни от историческите извори, археологическите разкопки, епиграфските материали, юридическите паметници, нумизматичните находки, сфрагистичните изследвания, произведенията на изобразителното изкуство и други.

Отсъствието на изворови данни дава право на известния специалист по византийска литература проф. Карл Крумбахер да въведе за VII—VIII векове термина „тъмни векове за византийската история“¹.

Горните констатации важат и за историята на България през разглеждания период.² Редица въпроси около кризата в българската държава през втората половина на VIII век остават все още неизяснени.

Целта на настоящата работа е отново да систематизира наличните изворови данни, както и резултатите от направените досега изследвания, с цел по-пълното осветляване на външ-

¹ К. Крумбахер, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München, 1897, S. 18 ff.

² П. Петров, *Българските историци за социално-икономическите отношения и класовата борба през Средновековието в Проблеми на българската историография*, С., 1973, с. 175—192.

но-политическите отношения между Византия и България през VIII век.

Несъмнено е, че най-много сведения за вътрешното и външно-политическо развитие на Византия и България съдържат византийските извори. Повечето от тях са взаимно свързани и ако не са преразказ на по-стари извори, са тяхно продължение. При използването на византийските извори за епохата, трябва да се има пред вид и следното обстоятелство — нито един от наличните извори не е съставен от непосредствен участник в събитията. Това изключва каквато и да е безусловност при използването на изворовия материал и налага търсенето и привличането на сведения от друг характер.

Както е известно, почти всички хронисти и историци проявяват силно изразен субективизъм и явна тенденциозност. В това отношение изворите за този период не правят изключение.

От византийските автори най-пълни за VIII век са творбите на тримата летописци от IX век: Теофан Изповедник, патриарх Никифор и Георги Монах.³

Няма никакво съмнение в това, че в редицата исторически източници за интересуващия ни период на първо място стои „Хронографията“ на Теофан Изповедник. Хронографията на Теофан обхваща периода от 284 до 813 година от Новата ера и е написана между 810 и 814 год.⁴

Според характеристиката на руския византинист К. Н. Успенски това летописно повествование е признато за централно във византийската хронологическа литература. По обстойност на изложението, майсторство при разполагането на материала, удачното му подбиране и уникалността на частта, която заключва в себе си историята на императорите-иконоборци, Теофан се явява като „най-ранният в значителна степен съвременен първоизточник“, имайки по думите на К. Н. Успенски това значение, което има Тукидид за историята на Пелопонеските войни.⁵

Особено важен извор за историята на Византия се явява Теофан за периода от управлението на император Ираклий (610—641) до края на VIII век, като се има пред вид, че за този период не съществуват почти никакви паметници.⁶

Една от най-големите заслуги на Теофан е, че той дава изобилни данни за византийската и българска история, почер-

³ Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, I, Lipsiae, 1870; Nisephorii archiepiscopi Constantinopolitani, Opuscula historica, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1870; Georgii Monachi Chronicon, ed. C. de Boor, I—III, Lipsiae, 1909.

⁴ G. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, Berlin, 1958, p. 59.

⁵ К. Н. Успенский, Очерки по истории иконоборческого движения в Византийской империи в VIII—IX вв. Теофан и его хронография, ВВр, 1950, т. III, с. 399.

⁶ Д. Ангелов, История на Византия, т. I, С., 1965, с. 323.

пени от недостигнали до нас извори. Според К. Н. Успенски, в основата на Теофановата хроника лежи един летопис от неизвестен автор от иконоборческия период т. нар. „велик хронограф“. Присъствието в основата на повествованието на Теофан за царуването на императорите Лъв III и Константин V на „иконоборческа летопис“, която той е подложил на съответна обработка, се доказва от съпоставянето на „Хронографията“ на Теофан с „Кратката история“ на патриарх Никифор. Също така с откриването в Хронографията на тайна и явна полемика с неизвестния автор на иконоборческата летопис.⁷

Отделни пасажи у Теофан Изповедник и патриарх Никифор на места дословно се повтарят. В същото време различията между двамата автори са такива, че не може да се говори за взаимно влияние между тях.⁸

Както показват изследванията в областта на византийската историография,⁹ паралелното използване на няколко източника въобще не било свойствено за византийските хронисти. Това не се забелязва и в Теофан в другите части на неговия труд. Обикновено хронистите се ограничавали в преписването или извличането от хрониката на един от предшествениците си за нужната им епоха, дотолкова, критичното отношение към материала им било свършено чуждо. Трябва да отдадем справедливост на активността на Теофан в това, че той в рамките на дадения раздел при все това не просто преписва, а заимствува, редактира и изправя от „православно-монашеска“ точка на зрение.¹⁰

Хрониката на Теофан, независимо от голямата ненавист на автора и към императорите-иконоборци е извънредно важен извор за VIII век и поради наличието на голямото количество съобщения и разкази за всички области на империята и даже за нейните съседи и преди всичко за арабите. Още повече като се има пред вид, че тези събития не са отразени в почти никакви писмени източници. Особено ценна е Теофановата хроника за събитията след 769 год. За този период тя се явява като единствен извор, тъй като „Кратката история“ на патриарх Никифор достига до тази година. Теофан за този период е използвал сведенията на различни автори, към които за съжаление не винаги се отнася критично. Много от тях спомагат да се уточнят някои важни събития от българската история като: мирният договор между Византия и България от 716 год., определянето на хронологическите граници на царуването на Гервел и Кормесий и др.

⁷ К. Успенский, Феодан и его хронография..., с. 421.

⁸ И. Андреев, Герман и Тарасий — константинополские патриархи, СПб, 1907, с. 365.

⁹ К. Krumbacher, Geschichte..., S. 341.

¹⁰ К. Успенский, Феодан и его хронография..., с. 424.

Особено внимателно трябва да се използва Теофан като извор за войните на Константин V с българите. Трябва да се има пред вид, че главното внимание на автора е съсредоточено преди всичко на опровергаването славата на Константин V като победител и съкрушител на българите. Слава, която и в 813 год. все още била силна и ярка, т. е. почти половин век след смъртта му, във времето на съставянето на теофановия труд.¹¹

Големите различия между двата най-пълни извора за втората половина на VIII век — Теофан Изповедник и патриарх Никифор отдавна са станали предмет на научни спорове между изследвачите. Като пример можем да посочим въпроса за първата българо-византийска война от 756 год. Получават се недоразумения и във връзка с династичните смени сред прабългарите. Коя е причината сред тях да възникне недоволство против техните ханове, които печелят ред победи против византийците? Отговора на тези въпроси до известна степен можем да получим, като съпоставим изложението на Теофан с другия съвременен извор — патриарх Никифор.

Ако продължим по-нататък паралелното наблюдение между Теофан и Никифор, то ние можем да намерим решение и на един друг твърде важен за нас въпрос — дали общоприетото схващане за девет похода на император Константин V Копроним срещу България отговаря на истината.

Другият летописец — патриарх Никифор, бил виден църковен и политически деятел на късно-иконоборческия период, който заемал през 806—815 год. патриаршеския престол в Константинопол. Той е известен не само със своите църковно-политически съчинения, но и с историческите си трудове.¹²

Историческите произведения на патриарх Никифор представляват два непълни труда: „Кратко хронологическо изброяване на събитията“ (от Адам до смъртта на Никифор в 829 год.),¹³ в което в стегнати таблици се изброяват юдейските царе, персийските, египетските, римските императори, константинополските епископи, както и тези на Рим, Александрия и Антиохия. Вторият му труд — „Бревиарий“¹⁴ обхваща периода от смъртта на император Маврикий (602 г.) до 769 год.

¹¹ Пак там, с. 430.

¹² Е. Э. Липшиц, Никифор и его исторический труд, ВВр, т. III, 1950, с. 85.

¹³ Срв. литература по въпроса: G. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, pp. 456—457; K. Grumbacher, Geschichte..., S., 349—352; Е. Липшиц, Никифор и его исторический труд, с. 85—106; К. Успенский, Очерки по истории..., с. 234—255; Патриарх Никифор, ВИИИ, т. I, с. 234—245; В. Н. Златарски, Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина, СпБАН, XXVII, 1923, с. 132—182.

¹⁴ Изд. Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani, Opuscula historica, ed. C. de Voog, 1870; ГИБИ, т. III, с. 291—305.

Известно е, че патриарх Фотий извънредно високо ценял достойнствата на този труд, посочвайки, че изложението на Никифор се отличава с непретенциозност и яснота, словоредът му, без да се стреми да е прекрасен, е такъв, какъвто трябва да бъде нанстина на един добре излагащ и съвършен писател. Може би само извънредната краткост и оскъдност на неговите съобщения намаляват тези достойнства.¹⁵

При използването на Никифор като исторически труд преди всичко трябва да имаме пред вид умишленото съкращаване от негова страна на известни сведения и описването с най-малки подробности на други. Тенденцията на автора е да прикрие несполуките във външната политиката на Византия.

Особено релефно тази линия се проявява при сравняването на Бревиария с другите произведения на патриарх Никифор, особено тези, които били написани от него по-късно в изгнание.

В тези свои трудове той остро критикува иконоборческата политика на византийските императори Лъв III и Константин V, очевидно придавайки гласност на някои факти, които по-рано умишлено е премълчавал. „Така докато в началото на своята кариера Никифор излиза като привърженик на императорската власт и противник на решителните действия, то при Михаил I той става инициатор на последните.“¹⁶

Ако съпоставим това, което патриарх Никифор умишлено изпуска и което намираме у Теофан, то това са главно „външни събития“, свързани преди всичко с отношенията с арабите на Изток, с двучинната византийска политика по отношение на България при Константин V и други компрометиращи византийските императори събития. Но той съобщава и някои факти, които не намираме у Теофан, като: опита на Артавазд да заеме престола, преселването на славяни от България във Византия и др.

Проследявайки биографията на патриарх Никифор — преминаване от лагера на привържениците на императорската власт и противник на решителните мерки към инициатор на последните, ние намираме решение на въпроса за различното предаване на едни и същи факти в „Бревиария“ и в по-късните му произведения, например „III Антиретик“¹⁷.

Особено характерно е отношението му към император Константин V. В този случай трябва да се вземе пред вид и полемичният характер на съчинението. Особено живописно патриарх Никифор описва жестокостта на императора и склонност-

¹⁵ Photii Bibliotheca Cod. 66 ed Bekker, Bon, p. 93, Nicephori Patr. op. cit. p. 1; Е. Липшиц, Никифор и его... труд, с. 90.

¹⁶ Е. Липшиц, Никифор и его... труд, с. 103.

¹⁷ Изд. Antirrheticus III adversus Constantinum Copr., Migne, PGr, t. 100, p. 505, 508, 72.

та му към мъчения, неговата ужасна смърт. Поради проявената от Константин V приживе жестокост спрямо иконопочитателите след смъртта му дори „майката-земя, която той пропи с кръвта на невинните, не прие неговата смърт.“¹⁸

В трудовете на патриарх Никифор се съдържат и множество нападки срещу демократичните слоеве от населението на Константинопол, на които се опирал Константин V.

Въпреки тенденциозността, проявена при написването на Бревиария от патриарх Никифор, това съчинение не е лишено от известна обективност. Още повече, че по-голямата част от фактите, изнесени в него, са точни и често пъти се потвърждават от други сведения.

Литературното наследство на патриарх Никифор включва и редица богословски произведения с полемичен характер. Тяхната стойност се състои в това, че авторът цитира с полемична цел някои недостигнали до нас произведения на императора-иконоборец Константин V и на Епифаний Кипърски.

Известен интерес представляват и данните от хрониката на Георги Монах. Съчинението на този летописец от първата половина на IX век е било съставено по времето на византийския император Михаил III (842—867). Хрониката достига до 842 год. Тя няма особена стойност за VIII век и повтаря почти буквално Теофан.

Данните, които намираме в по-късните византийски хроники: Лъв Граматик (Хроника за сътворението на света — достигаща до 948 г.), Георги Кедрин (Световна хроника) — XI век и Йоан Зонара — XII век (Исторически откъси от сътворението на света до 1118 год.), почти буквално следват познатите ни Теофан Изповедник и патриарх Никифор.¹⁹ Изключение прави до известна степен Йоан Зонара, който се стреми чрез критичен подход към старите автори да установи историческата истина. Доброто му желание не е могло да бъде осъществено поради оскъдния изворов материал, с който е разполагал.

Юридическите паметници, когато се използват като исторически извор, могат да допълнят картината на вътрешно-икономическото развитие. Един от най-важните паметници за VIII век, който съдържа интересни данни във връзка с аграрните отношения и ролята на свободната селска община, е „Земеделският закон“²⁰. Приема се, че Земеделският закон, който

¹⁸ К. Успенский, Очерки по истории... с. 423.

¹⁹ Leonis Gramatici, Chronographia, ex. res., I, Bekkeri, Bonnae, 1942, 1—228; Georgius Cedrenus, Ioanis Scylitcae ope ed Bekkeri supletus et emendatus I—II, 3—43, Bonnae, 1838—1839; Joannes Zonaras, ed. Tr. Büttner Wortst, Bonnae, 1897.

²⁰ Текст и превод в „Извори за българската история“, т. VI, С., 1960, с. 208—220; Подбрани извори за историята на Византия, С., 1970, с. 70—76. За литература по въпроса срв. Д. Ангелов, История на Византия, т. I, с. 218 и сл.

в много от своите членове показва сходство с текста на Еклогата, е възникнал по времето на византийските императори Лъв III или Константин V, и че е бил издаден или едновременно с Еклогата (около 726 г.) или наскоро след нея. Отделни негови постановления са преминали в по-късните славянски юридически сборници.

Земеделският закон е ценен паметник за изучаване на аграрните отношения в балканските области на Византия от края на VI—IX век. В него се разглеждат отношенията между различните категории селско население, съдържат се указания за селскостопанската техника, за начина на обработка на земята, за положението на византийското и славянското селячество.

При управлението на император Лъв III бил издаден и новият законодателен сборник известен под името „Еклога“, т. е. „Избор“ (от закони). Той се състои от 18 титула (части), всяка от които е разделена на по няколко глави. Еклогата започва с увод, а след това следват норми и правила из областта на частното право: семейно, наследствено, вещно и облигационно. Накрая са дадени постановления от наказателен характер.²¹

Еклогата отразява в себе си важни белези на общественоекономическото развитие на Византия през VIII век. С издаването ѝ се е целяло да се проведе пред закона едно изравняване на знатните и обикновени поданици. Този акт представлява едно твърде прогресивно явление за времето си.

Еклогата се явява като отражение на съществени обществени отношения и разбирания, които, допълнени от данните на Земеделския закон ни дават една ясна картина на византийското общество от този период. Еклогата има значение и за славянското законодателство. Тя е оказала пряко въздействие върху съставянето на някои от неговите юридически паметници.

Един паметник, който ни дава твърде важни сведения за икономическото развитие на Византия през VIII век, е т. нар. „Морски закон на родосците“²². Като исторически извор за VII—IX век той започна да се използва едва в последните години.

Законът рисува едни значителни по мащаб морски връзки и морска търговия. Законът не е привличан от буржоазните учени за изучаването на византийската търговия, дори някои от съвременните учени все още се обявяват против използването му като исторически извор за VII—IX век.

²¹ В. Sinogowitz, Studien zum Strafrecht der Ekloge, Athen, 1956; Е. Э. Липшиц, О социальной сущности судебной реформы в Византии VIII в., Византийские очерки, с. 121—136; Н. П. Благоев, Еклога, С., 1932.

²² Изд. W. Ashburner, The Rhodian sea law, Oxford, 1909; Е. Липшиц, К вопросу о городе в Византии в VIII—IX вв., ВВр, т. VI, 1953, с. 117—121; М. Я. Сюзюмов, Византийский город (середина VII — середина IX веков), ВВр, т. XXVII, 1967, с. 57 сл.

Времето на възникване на Морския закон се установява въз основа на неговата терминология. Познатите ни ръкописни версии значително се отличават една от друга и са предимно от X век.

Морският закон представлява интерес не само от историко-правен и юридически характер, но и от социално-икономическа гледна точка за интересуващото ни време.

Една група от византийските извори ни дават сведения само за по едно събитие или факт. Но и най-малкото сведение, дори и от съмнителен характер заслужава внимание, особено като се има пред вид, че за събитията от началото на VIII век нямаме почти никакви данни.

Един от тези паметници е „Химн Акатист“²³ — църковно слово от неизвестен автор, съставено в началото на IX век. От него са запазени две редакции.²⁴ Различията между тях са незначителни. Словото ни дава сведения за арабската обсада на Цариград от 717—718 год. и за българската намеса на страната на Византия.

Съкратен вариант на свидетелствата от „Химн Акатист“ са тези от „Синаксар на Цариградската църква“²⁵ — сборник от агиографски текстове, окончателно редактиран през X век. Съдържа сведения за арабската обсада от 717—718 год. и за един поход на Константин V срещу България.

Известен е и един „Анонимен исторически разказ“ за обсадата на Цариград от арабите през 717—718 год., съставен в началото на IX век. Според него българите унищожили 20 хиляди араби.²⁶

Едно кратко съобщение за византийско-българските отношения при Константин V Копроним съдържа и т. нар. „Брюкселска хроника“²⁷. Тя е била съставена през XI век от неизвестен хронист и дава кратки сведения за римските и византийски императори. Хрониката достига до 1034 год. За съставянето ѝ били използвани по-стари хроники.²⁸

Важни данни за църковното устройство на днешните български земи в навечерието на създаването на българската държава и промените, станали в него през първата половина на VIII век, се съдържат в т. нар. „Епархийски списъци от VII—VIII векове“²⁹.

Това са списъци на Цариградската патриаршия, подраз-

²³ Изд. Migne, PGr, col. 1348—1372; ГИБИ, т. III, с. 171—174.

²⁴ G. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, pp. 294—295.

²⁵ Изд. H. Delehage, Synaharium ecclesiae Constantinopolitanae, Propilaeum ad AASS, Novembris, Bruxelles, 1902; ГИБИ, т. V, с. 284, 293.

²⁶ ГИБИ, т. III, с. 300.

²⁷ ГИБИ, т. VI, с. 73.

²⁸ ГИБИ, т. VI, с. 73.

²⁹ H. Gelzer, Ungedruchte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, Berlin, 1900; ГИБИ, т. III, с. 186—196.

делена на митрополни, подчинени епископи, архиепископи и други според ранга. Те са възникнали във връзка с църковната иерархия, която е била приета на съборите и всички други официални тържества.³⁰

Значително явление в края на VIII век било творчеството на Теодор Студит, водач на партията на иконопочитателите от втория период на иконоборчеството. Той създал цикъл стихове, възхваляващи манастирския живот. Теодор Студит описва хора от различни професии, живущи в манастира.³¹

В поетичните творби на Теодор Студит, както и в тези с полемичен характер, можем да открием оскъдни, но интересни сведения за развитието на занаятите, селското стопанство, а също така и схващанията му по различни въпроси на естетиката.

През VIII век писането на жития продължило да бъде едно от любимите занимания на византийските монаси и духовници. От житията, които се отнасят към интересуваният ни период, стойност като исторически извори имат житията на Филарет Милостиви, Стефан Млади (Нови), Йоаникий, Месецослова на Василий II и разказът за пренасянето на мощите на света Евтимия.

Житието на Филарет Милостиви³² — богат селянин от Пафлагония, било написано през първата половина на IX век. Авторът му — Никита от Амния бил внук на Филарет от сина му Йоан. Повод за написването на житието била женитбата на внучката на Филарет — Мария, за византийския император Константин VI. Житието съдържа сведения за състоянието на земеделието, аграрните отношения и други.

Житието на Стефан Млади,³³ било написано от дякон Стефан в 808 г. Повод за канонизирането на Стефан Млади станала смъртта му в 767 год. Тя била закономерно следствие от дългите мъчения, извършени над него по заповед на император Константин V Копроним. Житието упоменава за един поход на Константин V срещу България.

За Йоаникий са известни три жития.³⁴ Двете са редакции от IX век и една от X век. Светецът се подвизавал в Мала Азия и бил известен с аскетичния си живот. Житието му съдържа едно известие за похода на Константин VI срещу България през 769 год.

³⁰ Ив. Снегаров, Епархийските списъци като извор за християнизирването на българските земи, ИИБИ, т. VI, 1956, с. 647—658.

³¹ Памятники византийской литературы IV—IX веков, М., 1968, с. 252 сл.

³² Пак там, с. 252—260; Хр. Лопарев, Житие св. Филарета Милостивого, ВВр. т. VI, 1897, с. 90—98; Най-ново издание на житието вж. в — М. Н. Фонтану, М. Лероу, La vie de Saint Philarete, Byzantion, IX, 1934, S. 85—170.

³³ Migne, PGr, C., col. 1069—1186; ГИБИ, т. III, с. 221.

³⁴ Migne, PGr, CXVI, col. 36—92; ГИБИ, т. IV, с. 133.

Месецослова на Василий II³⁵ представлява сборник от кратки жития на светци, разкази и поучения, съставени според редуването на дните през всеки месец. Месецослова бил написан по заповед на император Василий II (976—1025). Известието в Месецослова дублира сведението от житието на Йоанникий.

Кратко известие, засягащо разглеждания период, намираме и в описанието за пренасянето на мощите на света Евтимия от Макарий Мопра.³⁶ То гласи, че дъщерите и сестрите на император Лъв III тайно почитали иконите.

Запазена е и една поема от Теодосий Граматик, живял по времето на император Лъв III. В поемата се говори за подвизите на император Ираклий срещу арабите. Вероятно, това е грешка на преписвача и става дума за втората обсада на Цациград от арабите през 717—718 год.³⁷

Домашните извори за историята на България през VIII век не са много. В замяна на това те са твърде значителни. Най-важният от тях е „Именник на българските ханове“, открит в Русия от А. П. Попов през 60-те години на миналия век и публикуван от него в т. I на „Обзор хронографов Русской редакции“³⁸. Именникът бил съставен на два пъти — към края на VII и през втората половина на VIII век.

Именникът изброява в хронологически ред българските владетели от около средата на втори век от н. е. до 765 год.

Като един от най-важните извори за историята на България през VIII век, Именникът на българските ханове все още е предмет на проучвания и научни спорове.³⁹

Други важни извори за историята на българите, предимно от VIII век, са прабългарските каменни надписи, изсечени на простонароден гръцки език с примес на отделни прабългарски думи.⁴⁰

Прабългарските каменни надписи били издълбавани по за-

³⁵ Migne, PGr, CXVII, col. 14—614; ГИБИ, т. VI, с. 48; Вж. също изд. II *Menologio di Basilio II*, Cod. e Vat. sel. vol. VIII, Torino, 1907.

³⁶ Хр. Лопарев, посоч. съч., с. 352.

³⁷ Византийская литература, М., 1974, с. 63.

³⁸ Отпечатано в Москва, 1966, ч. I, с. 25—26; По-ново издание М. И. Тихомиров, *Именник болгарских князей*, ВДИ, 1946, № 3, с. 81—90; V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, 1973, p. 306.

³⁹ Omelian Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden, 1955, S., 76—77, рецензия от В. Бешевлиев, ИИР, г. XV, 1955, кн. 1, с. 122—124; Ив. Дуйчев, *Именникът на българските ханове и българската държавна традиция, Векове*, кн. 1, 1973; Г. Цанкова-Петкова, *Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий*, Сб. Изследвания в чест на М. Дринов, С., 1960, и др.

⁴⁰ В. Бешевлиев, *Първобългарски надписи*, БИБ, г. V, кн. 2, 1932; *Първобългарски надписи*, Год. СУ, ИФФ, т. 32, 1936; *Първобългарски надписи — добавки и оправки*, Год. СУ, ИФФ, т. 32, 1936; *Първобългарски и късни гръцки и латински надписи*, Арх., г. XVII, 1975, кн. 1; *Die Protobulgarischen Inschriften*, p. 49.

повед или поне от името на българските владетели през VIII—IX век. Те са единствените, домашни, непосредствени и автентични извори за историята, институциите, управлението и бита на прабългарите.⁴¹ Въпреки неблагоприятните условия през вековете до нас са достигнали повече от сто по-големи или по-малки фрагменти от каменни надписи — обстоятелство, което показва, че техният брой е бил значителен.⁴² От тях ние узнаваме за държавното устройство на българската държава, за състава на управляващата класа, въоръжението, командването на войската и други.

Изключително важен исторически документ е забележителното произведение на българската култура и монументална скулптура, известно под наименованието Мадарски конник.⁴³

Каменният релеф изобразява български хан по време на лов, придружен от ловно куче. Ханът е на кон в ход на дясно. В краката на коня лежи прободен с копие лъв. Под композицията в три колони са издълбани надписи на гръцки език. Релефът и надписите са силно пострадали от ерозията на скалната маса, което прави разчитането им в цялост невъзможно. Запазеният на места текст дава възможност да се установи, че надписите представляват периодични летописни записвания. Средната колона от надписа дава сведения за българо-византийските отношения при Кормесий.

Силно преплетен с легендарни елементи е „Българският апокрифен летопис“⁴⁴ от XI век. След внимателна работа с текста в него се откриват бегли, но твърде важни сведения за действителни исторически събития. В случая ние намираме потвърждение на сведенията от другите извори за голямата роля

⁴¹ В. Бешевлиев, Първобългарски и късни гръцки и латински надписи, с. 18.

⁴² Пак там.

⁴³ В. Бешевлиев, Надписите около Мадарския конник, ИИД, кн. 11—12, 1932; Към въпроса за тълкуването на надписите около Мадарския конник, Год. СУ, ИФФ, кн. 30, 1934; Какво говорят надписите на Мадарския конник, Читалище, кн. 11, 1972; V. Beševliev, Des Inscriptions de relief von Madara, Byzantinoslavica, T. 16, 1956; G. Feher, Die Inschrift der Beiterreliefs von Madara, Sofia, 1928; Кр. Миятев, Мадарският конник, ИАИ, кн. 5, 1928; Мадара и Мадарският конник, БИБ, г. 3, кн. 1, 1930; Ст. Станчев, Отново за надписите върху Мадарския конник, ИИБИ, т. 1—2, 1951; Геза Фехер, Прабългарски надписи при Мадара и принос към религията на прабългарите, Год. на Народната библиотека в Пловдив за 1927 г., С., 1929; Надписите на Мадарския конник, С., 1928; Писмени паметници на прабългарите в Мадара, С., 1934; Т. Тотев, Р. Рашев, Нови данни за старобългарското изкуство, Симпозиум на БИД, „Образуване на българската държава, Шумен, 12—13. X. 1976 год.; Сб. Мадарският конник (проучвания върху надписите и релефа), С., 1956; Мадара. Разкопки и проучвания, т. 1—II, С., 1934—1936; Р. Рашев, За Тибетските успоредници на Мадарския конник, Арх., кн. 3, 1978; V. Beševliev, P. I, p. 98—99.

⁴⁴ Изд. Ив. Дуйчев, СБК, с. 154—161; И. Иванов, Богомилски книги и легенди, с. 280—287; V. Beševliev, P. I, p. 98—99.

на българите в отблъскването на арабската обсада от Цариград през 717—718 год.

Интересни данни за византийската и българската история от VIII век ни дават българските добавки към Манасиевата хроника.⁴⁵

Манасиевата хроника е византийско историческо съчинение, обхващащо събитията до 1081 год. На български език е била преведена през 1344—1345 год. Една част от добавките се отнася към събитията от периода 717—802 год. За написването им са използвани сведения от хрониката на Йоан Зонара.⁴⁶

Запазилите се няколко оловни печата с надписи на български ханове и на славяни и прабългари на византийска служба от VII—VIII век, също така хвърлят ценна светлина върху интересуващия ни период.⁴⁷

Сведения за българо-византийските отношения през VIII в. намираме и в историческите съчинения, написани в Западна Европа. За съжаление те са много по-бедни от византийските извори. Причината за това се крие в отдалечеността на областите, в които са възникнали тези съчинения от българските земи, поради което авторите им не винаги са били добре осведомени за събитията в България. Главното им достойнство в сравнение с византийските извори се състои в по-голямата им безпристрастност по отношение на българите. Сведенията на западните хронисти са написани на средновековен латински език и за това са известни като „латински извори“ за историята на Византия и България.

Пръв от западноевропейските историци, който дава сведения за българо-византийските отношения в началото на VIII век, е английският монах Беда Преподобни (763—805). В своята *Chronica maiora*⁴⁸ той посочва голямата роля на българите в отблъскването на арабската опасност от Цариград през 717—718 год.

Релация на събитието, посочено от Беда Преподобни, се съдържа в Историята на един от най-крупните хронисти на ранното средновековие — Павел Дякон (720—797).⁴⁹ Допълненията, които прави, са незначителни.

Западните хронисти проявили подчертан интерес към посоченото събитие — отблъскването на арабската опасност от

⁴⁵ Превод на Ив. Дуйчев в СБК, II, с. 98—102; Летописи на Константин Манасий (фототипно издание), Ив. Дуйчев, С., 1963.

⁴⁶ Ю. Трифонов, Бележки върху среднобългарския превод на Манасиевата летопис, ИБАИ, II, 1924, с. 196.

⁴⁷ Изд. G. Lacos, A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, I, 1—3, Basel, 1972, №№ 934, 2672, 3188, превод на В. Гюзелев в Христоматия на България, съставили П. Петров, В. Гюзелев, т. I, С., 1978, с. 87.

⁴⁸ *Bedae Venerabilis, Chronica maiora*, MGH, AA, XIII, 2, Berolina, 1878.

⁴⁹ *Pauli Diaconi, Historia longobardorum*, MGH, Berolina, 1878.

Цариград. Особено впечатление им направила помощта, оказана на византийците от страна на българите, за което говори и отразяването му в техните съчинения. Хронологически те се нареждат, както следва:

„Универсална хроника“⁵⁰ — франкска хроника, написана около 801 год., която достига до 741 год. Хрониката представлява компилация от по-стари хроники и летописи.

„Делата на неаполските епископи“⁵¹ — има характер на световна хроника, съставена е в края на VIII или началото на IX век.

„Ведастинска хроника“⁵², написана е във Франция, представлява компилация от различни автори и ръкописи.

„Моасакска хроника“⁵³ от Южна Франция. Хрониката е сбор от няколко летописа. Дава едно кратко известие за българските земи през втората половина на VIII век (762 год.).

Като своеобразно продължение на Павел Дякон се явява Ландолф Сагакс (Италия). Той продължава историята на Римската империя на Павел Дякон с още осем книги, достигщи до 813 год. Съчинението му е известно под името *Addimenta ad Pauli Historiam Romanam* (Допълнения към Римската история — *Historia miscella*). Дава сведения за византийско-българските отношения през VIII век.⁵⁴

Известия за българо-византийските отношения през първата половина на VIII век и участието на българите в отблъскването на арабската обсада дава в своята хроника⁵⁵ френският монах Хугон. Съчинението му има характер на световна хроника и достига до 1102 год. Материалите за нея са почерпени от архивите на манастирите в Бургундия и Лотарингия.

От латинските извори особено място заема компилативната хронография на Анастасий Библиотекар (800—880), съставена през втората половина на IX век. За основа са ѝ послужили византийските хроники на Георги Синкел, патриарх Никифор и Теофан Изповедник.⁵⁶ Тази хроника е легнала в основата на почти всички по-късни западни хроники. За VIII век Анастасий Библиотекар дословно е превел Теофановата хронография.

⁵⁰ *Chronicum Universale*, MGH, SS, 359—413.

⁵¹ G. Waitz, *Gesta episcoporum Neapolitanorum*, MGH, *Scriptores rerum italicarum et longobardicarum saec. VI—IX*, p. 674—429. ЛИБИ, т. II, с. 21—22.

⁵² G. Waitz, *Chronicon Vedastinum*, MGH, SS, XIII, p. 674—709; ЛИБИ, т. II, с. 53—54.

⁵³ MGH, SS, с. 280—313; ЛИБИ, т. II, с. 24.

⁵⁴ MGH, AA, II, с. 227—376; ЛИБИ, т. II, с. 343.

⁵⁵ Точното заглавие гласи: *Hugonis monachi Viridunensis et Divionensis et Flavirtanensis, Chronicon*; ЛИБИ, т. III, с. 9.

⁵⁶ *Anastasio Bibliothecar, Chronographia tripartita*, Rec. C. de Boor, Lipsiae, 1885.

⁵⁷ MGH, SS, VI, p. 1—217; ЛИБИ, т. III, с. 33—39.

От XIII век е „Световната хроника“ на Екехард,⁵⁷ повод за написването на която дала Световната хроника, написана във Вюрцбург. Авторът редактирал няколкократно хрониката си. В последната си редакция тя достига до 1114 год.

Хрониката на Екехард е най-обширното съвременно съчинение от този род. Той е използвал и изследвал изворите критично. Езикът му е точен, разказът ясен и прегледен.

Съчинението дава сведения за междуособиците във Византия от началото на VIII век. За арабската обсада обаче разказът дублира Зигеберт.

Зигеберт (1030—1112) бил монах в един от манастирите, разположени на територията на днешна Белгия. Най-важното му съчинение е една хроника⁵⁸, имаща за задача да постави в хронологически ред най-важните събития от световната история. Точна хронология обаче липсва. Авторът е разполагал с много извори, които подложил на критична обработка, която не винаги е сполучлива. Хрониката дава сведения за редица събития от българската история и съобщава в хронологически ред имената на българските владетели от VIII век.

Хуго Флориакски (дн. Франция) написал в 1109 год. една „Църковна история“, като използвал безкритично изворите. Историята съдържа едно кратко известие за похода на Константин V срещу България през 775 год.⁵⁹

Отблъскването на арабската обсада от Цариград с помощта на българите през 717—718 год. е отбелязано и във венецианските хроники.

В периода между 980—1008 год. венецианският хронист Йоан съставил хроника, в която по отношение на интересувашото ни събитие дословно следва Павел Дякон и Беда Преподобни.⁶⁰

Венецианският дожд и хронист Андрей Дандоло (1343—1394) също така разкрива голямата роля на българите в спасяването на византийската столица. Според него българите убили 32 хиляди араби.⁶¹

Същото число е посочил в своята хроника и монахът Алберик от манастира „Трите извора“ (Франция), която е била съставена през първата половина на XIII век.⁶²

По-обективно предадена в сравнение с византийските извори е историческата истина в изворите от източен произход —

⁵⁸ MGH, SS, VI, p. 268—379; ЛИБИ, т. III, с. 33—39.

⁵⁹ Изд. G. Waitz, Hugonis Floriatis Historia ecclesiastica, MGH, SS, IX, p. 336—364.

⁶⁰ Д. Ангелов, Италиански извор за българската средновековна история, ЛИБИ, т. II, с. 90, бел. 26.

⁶¹ Пак там, с. 89. За извор Дандоло е използвал П. Дякон или Загеберт. В. Гюзелев приема, че Дандоло следва Алберик.

⁶² Срв. В. Гюзелев, Участието на българите в отблъскването на арабската обсада от Цариград през 717—718 год., ИПР, г. XXIX, 1973, кн. 3, с. 28—48.

Михаил Сирийски, Анонимната сирийска хроника от 846 год. и от арменския историк Гевонд.

Най-интересен и подробен е разказът на Михаил Сирийски — якобитски патриарх на Антиохия (1166—1199), който в своята хроника дава многобройни и важни сведения за ранната българска история. При работа с този извор трябва да се вземат пред вид антивизантийските и антиарабски настроения на автора, които определят голямата му симпатия към българите.⁶³

Анонимната сирийска хроника също така дава приоритет на българите в унищожаването на арабите.

Известията за българо-византийските отношения през VIII—IX в. се допълват от кратките сведения в „История на халифите“⁶⁴ от арменския вардапет Гевонд. Историята била написана през VIII в. Съчинението свидетелствува за преселването на арменци в Тракия от император Константин V Копроним. Говори се и за включването на арменски отряди под командването на собствени пълководци в състава на византийската армия по времето на император Константин V. Тези отреди под командването на арменецата Тачат взели участие във всички походи на византийския император срещу България.⁶⁵

Значителна историческа стойност имат и арабските извори, които отделят нужното внимание на българо-византийските отношения през VIII век, главно на българското участие във военните действия през 717—718 год.

Най-крупният арабски ранносредновековен историк Ат Табари (839—923) споменава, че българите в 717 год. погубили значителен брой араби от войските на Маслама.

Обърканост и противоречие намираме в „Аноним на Гуче“, чието оригинално заглавие е „Книга за изворите“. Съчинението вероятно било съставено през втората половина на IX век. Авторът му погрешно известява, че бившият византийски император Анастасий II се притекъл на помощ на обсадения Цариград.⁶⁶

⁶³ В. Златарски, Известията на Михаил Сирийски за преселението на българите, ИИД, IV, 1915, с. 37—62; Същият, История..., т. I, ч. I, с. 194; Н. В. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М., 1941, с. 126.

⁶⁴ Р. М. Бартикян, Источники для изучения истории павликянского движения, Ереван, 1961; Същият, К вопросу о павликянском движении в первом половине VIII в., ВВр, т. VIII, 1956; Изд. История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века, перевод с арменского К. Н. Патракяна, СПб, 1862, с. 10—11, 90—91, 109—110; Христоматия по история на България, т. I, с. 95.

⁶⁵ Д. Ангелов, В. Гюзелев, Известия в арменските извори за средновековната българска история, ИПр, с. XXII, 1966, кн. I, с. 123.

⁶⁶ Срв. за арабските извори за периода 717—718 г. В. Гюзелев, Участието на българите в отблъскването на..., с. 28—48.

Характерна особеност на арабските извори е, че те се стремят мимоходом да отбележат погрома, нанесен на арабите от българите, дори да го елиминират, докато сирийските извори го определят като един от основните фактори за краха на арабската обсада на Цариград. Поради това техният исторически разказ се отличава с по-голяма пълнота и последователност.

Използуването само на писмени данни (които, както видяхме по-горе, са твърде оскъдни) за изясняването на българо-византийските отношения през VIII век, води до едностранчиво решение и оставя много въпроси за доизясняване. Следователно необходими са много повече, и то конкретни сведения, които могат да бъдат получени чрез археологически разкопки.

Нуждата от използването на археологически данни за попълването и изясняването на сведенията, получени от писмените извори, е отдавна позната. Значителен в това отношение е приносът на съветските археолози.

След обстоен анализ на материалите, получени при археологическите разкопки, извършени на територията на СССР⁶⁷, както и на балканските държави, съветските историци и археолози достигнаха до редица важни изводи във връзка с икономическия живот във Византия през VIII век.⁶⁸

Като цяло може да се счита, че болшинството от съвременните историци и археолози признават процеса на дезурбанизация във Византия през VII—VIII век, а някои даже достигат до извода за съвършеното изчезване на византийските провинциални градове като производствено-търговски центрове.

Анализът на археологическите материали и гробищният инвентар от прабългарските селища и некрополи в Поволжието, Приазовието и Източен Крим показват високата материална култура на прабългарите преди преселението им на Балканския полуостров.⁶⁹ Особено характерни в това отношение са

⁶⁷ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки и Мармекия в 1946—1952 г. МИА, т. 85, 1958; М. М. Трайм, Археологические раскопки в Анаполис в 1957—1958 г., ВВр, XIX, 1961; В. В. Кропоткин, Из истории средневекового Крыма, СА, XXVIII, 1958; А. Л. Якобсон, Раннесредневековый Херсонес, М.-Л., 1959; В. И. Кадеев, В. И. Вишневский, Подводные исследования у берегов Херсонеса, Археологические открытия, 1956, М., 1967; Д. Л. Галис, Вопросы периодизации истории Херсона в эпоху раннего средневековья, ВВр, XIX, 1961.

⁶⁸ Срв. посоч. изследвания.

⁶⁹ С. А. Плетнева, От кочевий к городом, М., 1967; М. И. Артамонов, Средневековые поселения на Нижнем Дону, Известия Государственной академии истории материальной культуры, 131, 1935; М. И. Артамонов, Этническа принадлежност и историческо значение на пастирската култура, Арх., XI, кн. 3, 1969; С. А. Плетнев, Номадски поселения през

археологическите материали от Долнодунавската област, където материалната култура изцяло принадлежи на прабългарите.⁷⁰

В резултат на засилените археологически проучвания през последните години в България бяха разкрити и изследвани редица обекти, които се отнасят към интересувания ни период.

Археологическите проучвания в различни части на България показват твърде ясно състоянието на отделните укрепени селища, обикновените поселения и изоставените и разрушени римски и ранно-византийски гарнизонни крепости и помощни центрове.

Изследванията показват, че между късноримския и ранновизантийски културни пласта, от една страна, и старобългарският, от друга, не съществува почти никъде функционално градоустройствена и културна връзка. Тези пластове характеризират две различни по своя характер култури с ясно изразен стратиграфски хиатус между тях.⁷¹

Сред археологическите проучвания особено място заемат некрополите. Интересът към тях е напълно оправдан, тъй като запазените материали спомагат не само да се разкрие материалната култура, но дори етническата и племенна принадлежност на погребания.

Известно е, че погребалният обряд се явява като извънредно ценен източник за изясняването на етническия облик на българския народ.

През VIII—IX в. освен некрополите с трупоиъгаряне се появяват и двубредни некрополи — освен чрез трупоиъгаряне погребенията се извършвали и чрез трупополагане (по езически начин). Последните са засвидетелствувани само в Североизточна България. Те са принадлежали на прабългарите. Именно тук славяни и прабългари са живеели в близък контакт, като са си оказвали взаимно влияние по отношение на материалната култура.⁷²

VIII—IX вв. в Приазовието и басейна на р. Дон, Арх., VI, кн. 4, 1964; В. Гюзелев, Икономическо развитие, социална структура и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава (IV—VII в.), Арх., кн. 4, 1979, с. 12—22.

⁷⁰ М. И. Артамонов, Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. Доклады Географического общества СССР, VI, 1970; Д. И. Димитров, Археологически данни за ранната история на прабългарите по Долен Дунав, Арх., XVII, кн. 4, 1975, с. 26—35.

⁷¹ Срв. С. Ваклинов, Формиране на старобългарската култура, С., 1977, с. 48.

⁷² Ж. Н. Вължарова, Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България), С., 1976; Същата, Погребалният обряд като исторически източник за етническата същност на българския народ (по археологически и етнографски данни), Арх., кн. 2, 1977, с. 30.

Към VIII век се отнасят от изследвачите си некрополите при Девня⁷³, Нови Пазар⁷⁴ и др.

Сред предметите, намерени при археологическите разкопки, в количествено отношение най-много са византийските монети. Взети като цяло, те образуват значителен материал за нумизматични изследвания.⁷⁵

Монетните находки са един убедителен признак за икономическа стабилност. Общеизвестно е, че за VIII век те са твърде малко. Сеченето на монети в отделните градове през VIII век се прекратило. Значението на монетите като всеобщ еквивалент на стойността намаляло. Засилила се ролята на натурално-стоковото обръщение.

Така чрез данните, получени от писмените извори, археологическите материали и нумизматичните находки може да се направи един сполучлив опит за синтез при изясняването на социално-икономическото развитие на Византия и България през VIII в.⁷⁶

Паметниците на сфрагистиката служат като един от най-важните източници за изучаването на историята на Византия. Работата с оловните печати открива широки възможности за запознаване със сложното административно устройство на империята, със структурата на нейния държавен, църковен и военен апарат, с иерархията на нейното общество. Оловните печати-моливдовули могат да помогнат при изследването на външно-политическите връзки на империята с други държави. Те са един твърде важен източник при изследването на търговските и икономически връзки на Византия с по-близките и по-далечни страни и народи.⁷⁷

За разширяването на кръга на използваните източници особено значение имат данните от анализа на произведенията

⁷³ Д. И. Димитров, Новооткритият раннобългарски некропол при Девня, ИНМВ, VI (XXII), 1971; Същият, Раннобългарски некропол № 3 при Девня, ИНМВ, VIII (XXIV), 1972; Погребалният обряд при раннобългарския некропол във Варненско (VIII—IX в.), ИАИ, 1974; Славяни и прабългари в светлината на археологическите данни, Арх., XIII, 1971, кн. 1; Сб. Славяните и средиземноморският свят, С., 1971.

⁷⁴ Ст. Станчев, Ст. Иванов, Некрополът при Нови Пазар, С., 1958.

⁷⁵ Срв. прегледите на новооткритите монетни находки на територията на България и особено: П. Юркова, Монетни находки открити в България през 1971 и 1972 год., Арх., кн. 1, 1977, с. 71—72; Същата, Монетни находки открити в България през 1975 и 1976 год., Арх., кн. 4, 1978, с. 60—61 и Арх., кн. 2, 1978, с. 75—76.

⁷⁶ И. В. Соколова, Клады византийских монет как источник для истории Византии VIII—IX вв., ВВр, XV, 1959; Г. Т. Герасимов, Коллективные находки от монети, Изв. на БАН, № 11—13, 1937—1939 (1941 г.).

⁷⁷ В. С. Шандровская, Памятники византийской сфрагистики в Эрмитаже, ВВр, т. XXIX, 1968; G. Schlumberger, Sigilographie de l'empire byzantin, Paris, 1884; V. Laurent, Bulletin de sigilographie byzantine, Byz., V, 1929, 30, p. 571—634; Byz., VI, 1931, p. 771—829.

на изобразителното изкуство. В това число влиза и миниатюрната живопис, в която се съдържат интересни битови реални.⁷⁸

Историческите източници, които разгледахме по-горе, са разнообразни по характер. Те включват както съчинения от известни и неизвестни автори (хроники, жития и др.) и документи в тесния смисъл на думата (закопи, епархийски списъци), така и данни от археологическите разкопки, епиграфски материали, нумизматични находки и пр.

При използването на данните, давани ни от писмените извори от латински и източен произход, трябва да имаме пред вид следното обстоятелство. Почти всички историци проявяват силно изразен субективизъм и явна тенденциозност. Те отбелязват дотолкова събитията от българската и византийската история, доколкото те са свързани с тяхната история. Поради тази причина византийско-българските отношения от VIII век са предадени от тяхна гледна точка. В това отношение византийските писмени извори не правят изключение.

Както посочихме по-горе, не всички сведения имат еднаква стойност като исторически извор. За да се определи достоверността на определено сведение, трябва да се проверят съществуващите паралели в другите източници — археологически, нумизматични, епиграфски и др.

⁷⁸ А. В. Банк, К вопросу о роли Сирии в формировании византийского искусства, Сб. Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран; М. Голевой, Искусство Греции (средние века), М., 1913; Е. Э. Липшиц, Очерки по истории византийского общества и культуры — VIII—IX вв., М.-Л., 1961, с. 178—180; Н. Лазарев, История византийской живописи, I, М., 1948; М. Алпатов, История на изкуството, т. II, С., 1975, с. 24—32.

ИСТОЧНИКИ ИСТОРИИ БОЛГАРИИ И ВИЗАНТИИ В ВОСЬМОМ ВЕКЕ (717—802 гг.)

Стефка Русанова

Резюме

Восьмой век — один из самых значительных в истории византийского и болгарского государств. Больше всего сведений о Византии и Болгарии содержится в византийских источниках, важное место среди которых занимают произведения Феофана Исповедника и патриарха Никифора.

Юридические памятники дополняют картину внутреннего экономического развития. Самые значительные среди них: „Земледельческий закон“, „Эклога“, „Морской закон“.

Значительный интерес представляют собой болгарские исторические источники. Особое место занимает „Именник болгарских ханов“.

Интересные данные об истории Византии и Болгарии содержатся в западных, так называемых „латинских источниках“. Большой объективностью, по сравнению с византийскими, отличаются источники восточного происхождения, написанные в Сирии и Армении. Данные о болгаро-византийских отношениях можно найти и в арабских источниках.

Отсутствие достаточного количества данных, почерпнутых из письменных источников заставляет исследователей искать сведения другого происхождения. Больше всего таких сведений дают археологические раскопки. Использование этих сведений в качестве исторических источников представляет собой удачную попытку синтезировать разнообразные данные при рассмотрении социально-экономического развития Византии в восьмом веке.

SOURCES HISTORIQUES POUR L'HISTOIRE
DE LA BYZANCE ET DE LA BULGARIE AU 8e SIECLE
(717—802)

Stefka Dimitrova Roussanova

R é s u m é

Le 8e siècle est un des plus importants pour l'histoire byzantine et bulgare. Les sources byzantines sont des plus riches en renseignements sur la Byzance et la Bulgarie. Les plus importantes sont les œuvres de Théophane le Confesseur et du patriarche Nicéphore. Les documents juridiques dont les plus importants sont „la Loi agraire“, „l'Eglogue“ et „la Loi maritime“, complètent le tableau du développement économique intérieur.

Les sources bulgares présentent un grand intérêt pour notre histoire. Parmi elles une place particulière occupe le „Registre des khans bulgares“.

On trouve des données intéressantes sur l'histoire bulgare et byzantine dans des sources d'origine occidentale, dites „sources latines“. Les sources d'origine orientale, écrites en Syrie et en Arménie, reflètent la vérité historique plus objectivement que les sources byzantines. Les sources arabes fournissent, elles aussi, des données sur les rapports bulgare-byzantins.

Le manque de données suffisantes dans les sources écrites impose la recherche de renseignements d'une autre provenance. Ce sont surtout les fouilles archéologiques qui fournissent des renseignements de ce genre. Le recours aux données archéologiques en tant que sources historiques contribue à l'éclaircissement du développement social et économique de la Byzance au 8e siècle.

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON
FROM 1630 TO 1800

CHAPTER I

The first settlement in the city of Boston was made in 1630 by a group of Puritan settlers from England. They came to the Massachusetts Bay Colony in search of a place where they could practice their religion freely. The city was founded on the site of the present-day North End, and was named Boston in honor of the town of Boston in Lincolnshire, England. The city grew rapidly, and by 1680 it had become one of the largest and most important cities in the New England region. The city was the center of the Massachusetts Bay Colony, and was the site of many important events in the history of the United States. The city was the site of the Boston Tea Party in 1773, and the Battle of Boston in 1775. The city was also the site of the signing of the Declaration of Independence in 1776. The city was the center of the American Revolution, and was the site of many important events in the history of the United States.

THE HISTORY OF THE CITY OF BOSTON FROM 1800 TO 1850

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XVII, кн. 3

Исторически факултет

1979—1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XVII, livre 3

Faculté d'histoire

1979—1980

ТОДОР ОВЧАРОВ

УКРАСА НА ОБИКНОВЕНАТА
БИТОВА КЕРАМИКА
ОТ СРЕДНОВЕКОВНО ТЪРНОВО

TODOR OVTCHAROV

ORNEMENT DE LA CERAMIQUE USUELLE
DU TIRNOVO MEDIEVAL

София, 1981

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE EAST ASIAN LIBRARY

540 EAST 57TH STREET

CHICAGO, ILLINOIS 60637

TEL: 773-936-5000

UNIVERSITY OF CHICAGO

THE EAST ASIAN LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637

UNIVERSITY OF CHICAGO
THE EAST ASIAN LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637

Въпросът за украсата на глинени съдове, както и на всички други битови предмети, е съществен, защото по нея ние можем да си създадем известна представа за естетическите разбирания на производителите и консуматорите.

Свързването на украсата и техниката на нейното изпълнение с вкуса и желанието на производителя и консуматорите е логично. Защото, когато майсторът-керамик работи глинени съдове за пазара, без да има пред вид даден клиент, той работи по свой вкус и желание, а когато работи по поръчка, той, безусловно се съобразява с искането на клиента както за формата, така за обема и украсата на съдовете.

Често пъти обаче украсата и прилаганите орнаменти зависят освен от желанието на майстора и клиента и от възможностите на производителя, а също така и от качеството на използваните материали и инструменти, както и от условията за изработване и изпичане на съдовете.

Затова изучаването на украсата на глинени съдове и начините за нейното изпълнение е значимо и следва да става не на базата на отделни екземпляри, а по масовия битов керамичен материал, при което има добра възможност за по-пълно и по-правилно проследяване на видовете украса, както и на различните орнаменти.

Тъй като украсата на глинени съдове зависи и от конкретното предназначение на същите, тя следва да се разгледа отделно за видовете съдове от двете керамични групи. Така например украсата по гърнетата, предназначени за приготвяне и затопляне на храната върху огън, е една, а тази при стомните, каните, блюдата и паниците, е друга. Пак според конкретното предназначение на съда се определя и мястото на украсата, като най-изложените на погледа части на съда са най-добре орнаментирани.

Украсата при обикновената битова керамика от средновековно Търново е много по-различна от тази при художествената битова керамика от същия град. В същност трябва да се подчертае, че показател за първичното класифициране на битовата керамика от Търновград, е именно украсата и начинът по който тя е реализирана.

В настоящата работа на базата на личните ни наблюдения върху огромния масов материал от по-значимите обекти по хълма Царевец и от други места в средновековно Търново ние

¹ Авторът използва керамичния материал от проучените от него три

разглеждаме украсата по обикновената битова керамика от периода на Втората българска държава, столица на която е този град.

Последната според тестото поделяме на две подгрупи: обикновена битова керамика с примеси в глината и такава без примеси. При двете подгрупи на обикновената битова керамика от средновековния град Търнов е практикувана различна украса и орнаменти, поради което ние разглеждаме първо украсата при керамичната подгрупа с примеси в тестото, а после тази при подгрупата без примеси. Този порядък се налага и по хронологически съображения, тъй като обикновената битова керамика с примеси в тестото, които са от ситен пясък или шамот, смятаме за по-ранна. Същата се намира в по-долния пласт на средновековното културно наслояване. Някои изследвачи я смятат като преходна от обикновената битова керамика, създавана през годините на Първата българска държава (VIII—XI в.), към тази от Втората българска държава (XII—XIV в.),² а други я отнасят към времето на византийското владичество.³ От наблюдение по материала от обектите, проучени от автора по хълма Царевец се установява, че керамиката от първа подгрупа на обикновената битова керамика е по-рядко срещана, отколкото тази без примеси. Това може да се обясни, от една страна, с по-краткото време, през което е създавана тя (края на XII и началото на XIII в.) и, от друга, с по-слабото приложение на глинени съдове през онова неспокойно време.

I. УКРАСА ПО ОБИКНОВЕНАТА БИТОВА КЕРАМИКА С ПРИМЕСИ

При обикновената битова керамика с примеси в глината е практикувана най-често врязаната украса и по-слабо рисуваната, релефната и украсата с глеч. Очевидно епохата слага отпечатък и върху керамичната украса, на която вероятно не се държи много.

обекта на хълма Царевец (обект 3 А, обект 18 — терасата югоизточно от патриаршията и обект 22), както и керамичния материал от проучването на т. нар. Болярско жилище на хълма Царевец, извършена от доц. Я. Николова с участието на автора, от разкопките на църквата „Св. Димитър“, предоставени му от доц. Я. Николова. Използувани са също необнародвани материали от проучването на южната и северозападната крепостна стена на хълма Царевец предоставени от н. с. В. Вълв и н. с. И. Алексиев. Свои необнародвани материали от Царевец ми предоставиха Хр. Нурков, н. с. И. Джамбов, П. Славчев, Ат. Писарев, Л. Квинто, Зл. Генова и Р. Анчева, на които благодаря. Използувани са и обнародвани материали от някои обекти в града.

² Я. Николова. Средновековна кухненска керамика от Южната порта в Преслав. — Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“, V, 1968/1969, с. 161—191.

³ С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. — Царевград Търнов, т. 2, 1974, с. 7 и посоч. препратки.

1. Врязана украса

Практикувана е по гърнета, голямообемни съдове и свещници.

При гърнетата тя е най-често срещана. Състои се от врязани прави или вълнисти линии, употребени поотделно или заедно. По-често са практикувани правите, хоризонтално врязани линии. Разполагани са по една, две или повече по шийката или по горната част на тялото на гърнето. Врязаните линии имат различна дълбочина и ширина. Ако е гравирана една линия, тя е по-широка и по-дълбока, а ако са повече, те са потесни и по-плитки. С една врязана линия майсторът разграничава шийката от плещите на гърнето. При някои екземпляри това разграничаване е с две врязани, прави линии. Със сноп от хоризонтални, прави линии е декорирана горната част на някои гърнета. Прави впечатление, че стените на тези гърнета са по-дебели, което подсказва, че по-ранния им произход (XI в.).

Вълнистата врязана линия също е практикувана предимно по плещите и горната част на гърнетата. Тя се среща и при някои екземпляри кани и стомни, с почти сферично тяло и равно дъно. Врязаната линия може да е полегнала наляво или надясно. Понякога под нея или над нея или отдолу и отгоре едновременно е врязана права, хоризонтална линия. С хоризонтални, врязани линии е разграничавана и шийката на някои кани и стомни.

Врязана украса е известна и по глинени съдове с примес в глината от двореца на българските царе на хълма Царевец.⁴

Към врязаната украса отнасяме и нарезите, направени по перваза на някои гърнета. Обикновено те са правени с нокът преди изпичането на съда. Подобни ноктовидни нарези се срещат, макар и по-рядко и по фрагменти от търбуси на гърнета и голямообемни съдове. Прави впечатление, че са нанасяни на неравни разстояния един от друг. При едната си част те са по-широки и заоблени.

При глинени свещници врязаната украса е разполагана главно по конусовидната част на тялото им. Наред с правите хоризонтални врязани линии има и къси, наклонени наляво или надясно, по една или по няколко линии.

При голямообемните съдове освен упоменатите по-горе ноктовидни ямички по перваза са правени такива и по допълнително прилепваните релефни ленти по тялото на съда. Линеарните врязани орнаменти при този тип съдове са рядко срещани.

Врязаната украса е изпълнявана при немного засъхнали съдове, за да може добре да се оформи нарезът, без да се де-

⁴ С. Георгиева. Цит. съч., с. 9, обр. 10.

формира лицевата повърхнина. Тя е практикувана още през годините на Първата българска държава,⁵ а преди това и от славяните.⁶

Следва да се отбележи, че при обикновената битова керамика с примеси, намирана в средновековния Търновград, врязаната украса е семпла. Врязаните линии са малко на брой и покриват предимно шийката и плещите на съдовете.

2. Релефна украса

Среща се най-вече по голямообемни съдове, използвани за съхраняване на зърнени храни и течности. Състои се от отделно моделирани издължени, цилиндрични тела (ленти) от глина, допълнително апликирани към лицевата повърхнина на търбуха на съда с размита глина, чрез притискане с пръст. От притискането цилиндричното тяло на места се сплесква и придобива вълниста лицева повърхнина. Понякога майсторът прави насечки по лицевата част на прилепената релефна лента с опакото на железен или дървен нож. При тези насечки личи известна симетричност, но тя не винаги е постигана. Направените нарезки са по-плитки или по-дълбоки, по-тесни или по-широки, в зависимост от силата на удара и от тренираността на ръката на грънчаря. Почти винаги нарезките са наклонени наляво или надясно. Останалите отпечатъци от пръстите на майстора върху някои керамични фрагменти доказват, че лентите са залепвани, докато са още влажни и меки. Лепени са предимно по плещите на съдовете, кръгово, на пояси, като при някои екземпляри има и вертикални релефни ленти. Те са сравнително рядко срещани и са къси и без нарезки. Релефна украса е правена и по основата на конусовидните глинени свещници намирани в Търновград, които също са от глина със слаб пясъчен примес.

Релефната украса не е нововъведение на търновските средновековни грънчари. Тя е практикувана през периода VIII—X в. Тогава също се среща по съдове с голям обем.⁷

3. Рисувана украса

И този вид украса е сравнително рядко срещана при подгрупата на обикновената битова керамика с примеси в тестото.

⁵ Л. Дончева-Петкова. — Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI — края на X в.), 1977, с. 113.

⁶ Ж. Вържарова. — Славянски и славянобългарски селища и некрополи в българските земи от края на VI до XI в., 1965, с. 96 и сл., с. 116 и сл.; Ат. Милчев. Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години. — Археология, VI, 1964, кн. 3, с. 24, обр. 1; Н. Джамбазов. Осма отчетна конференция на АИМ за 1962 г. — Археология, V, 1963, кн. 3, с. 99.

⁷ Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 125.

Практикувана е по кани и стомни. Орнаментите са рисувани с бяла ангоба, с четка или перо. Представени са линейарни и геометрични орнаменти, като най-често срещани са кръговете. Те са нанасяни по най-издутата част на тялото на съдовете. Намерени са фрагменти от търбух на глинени съдове с пресечени в ромбовидна мрежа прави, успоредни, наклонени линии. По някои късове от глинени съдове с пясъчен примес има орнаменти, рисувани с червена боя. Те също са от горната част на тялото. И там преобладават правите линии и по-рядко кръговете.

Рисуваната украса е практикувана по нашите земи сравнително по-често през периода IX—XI в.⁸ По време на византийското владичество и първите десетилетия на възобновената българска държава също, но както показват материалите от средновековно Търново, тогава тя е прилагана по-рядко, и то предимно по кани и стомни. При някои екземпляри рисуваните ивици слизат по цялата дължина на тялото. Тези фрагменти обикновено са покривани с тънък слой от златиста ангоба. Вероятно те са смятани за по-люксови съдове, тъй като имитират метален блясък. Рядкото им намиране по проучваните чрез разкопки обекти по хълма Царевец и на други места в чертите на града ни дават основание да смятаме, че тука преобладава обикновеното градско население, което се задоволява с неукрасената битова керамика с примеси в тестото.

4. Украза с глеч

Макар и твърде рядко, в тази подгрупа на обикновената битова керамика в града се срещат и фрагменти от глинени съдове, украсени с безцветна глеч. Този вид украса е прилагана най-вече по кани и стомни. Накапва се серия от капки от безцветна глеч по шийката на съда или е обливана шийката с първаза или само последния. Нанасянето на безцветната глеч по устието може да стане и с четка или перо, при което личат отделните ивици с различна ширина. Малките съдове са частично потопявани в глечта, налята в по-широк съд. При този начин на нанасяне на глечта последната достига на еднаква височина по вътрешната и по външната повърхнина на устието на потопения глинен съд.

Укразата с петна от безцветна глеч обикновено е в съчание с врязани орнаменти.

Украсяване с безцветна глеч е практикувано от българските грънчари още през периода IX—XI в.,⁹ макар че тогава е използвана предимно зелена глеч с различни отенъци.¹⁰

⁸ Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 129.

⁹ Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 130.

¹⁰ Пак там.

5. Украса с ангоба

Търновските средновековни майстори-керамисти практикуват при керамиката с пясъчен примес и украса с ангоба. Вероятно по-малките съдчета са потопявани, а по-големите обливани. Нанасянето на ангобата става, когато съдът е добре изсъхнал, за да поеме влагата от ангобата. След поливането с ангоба съдовете отново се изсушават и после се изпичат.¹¹

По изследвания материал личи, че с ангоба се обливат или потопяват глинени съдове, предназначени за консумиране на течности. Ангобата запушва порите по повърхността и водата не може да проникне в тях. Вътрешността на големите съдове (кани и стомни) не е ангобирана или е покрита частично с ангоба. Очевидно това ставало чрез наливане на ангобата вътре в съда и чрез допълнително, продължително разклащане. Това предположение се базира на наличието на отделни фрагменти, по които личи частично обливане с ангоба по вътрешната им повърхнина.

Белият цвят, придобит след изпичането на съда, действа и декоративно. Средновековните майстори съзнават това и ангобират и такива части на съда, които никога не контактуват с водата. Така е при външната част на похлупаците. Този начин на украсяване е практикуван още през IX—XI в. в българските земи.¹² Тогава също са украсявани предимно стомни и кани.

Често срещани са различните комбинации от горепосочените видове украса при първа подгрупа на обикновената битова керамика в града (XII—XIII в.). Има съчетания на врязана с рисувана украса, на врязана украса с такава от безцветна глеч или с релефна. Макар и рядко, но се срещат и фрагменти от съдове, украсени с три от тези украси. Комбинираната украса е практикувана в града предимно по кани и стомни. Врязаните орнаменти са по шийката, а рисуваните и петната от безцветна глеч са по плещите на тялото.

Комбинираната декорация се среща още през IX—X в. по нашите земи, когато се смесват двете традиции (славянската и прабългарската) в керамичното производство, в резултат на което се стига до изобретяването ѝ.¹³

В заключение следва да се подчертае, че украсяването на първа подгрупа при обикновената битова керамика от средновековно Търново, е семпло. Известни са цели съдове без никаква украса. Вероятно и производители и консуматори не държат на украсяването на съдовете в размирните първи десетилетия след въстанието на Асен и Петър от 1185—1187 г.

¹¹ Б. Марковски. — Керамична технология. 1953, с. 82.

¹² Л. Дончева-Петкова. Технология на раннославянската и старобългарската битова керамика (края на VI—XI в.). — Археология, XI, 1969, кн. 2, с. 20.

¹³ Ж. Вържарова. Цит. съч., с. 102 и сл.

Проучвания материал дава възможност да се направи извод, че през годините на византийското владичество търновските грънчари нямат никакви значителни постижения в керамичното производство. Те създават глинени съдове, за да задоволяват потребностите на хората, без да се стремят да разнообразяват украсата им, за разлика от своите предшественици от времето на Първата българска държава (IX—X в.).

II. УКРАСА ПО ОБИКНОВЕНАТА БИТОВА КЕРАМИКА БЕЗ ПРИМЕСИ

Украсата при обикновената битова керамика без примеси в глината е много по-разнообразна и по-често практикувана отколкото при подгрупата на обикновената битова керамика с примеси. Керамиката от средновековно Търново не прави изключение от тази в страната.¹⁴ При тази подгрупа са застъпени връзаната, излъсканата, рисуваната и релефната украса, както и украса с ангоба или глеч. Практикувани са различни комбинации от два и повече вида украса. Особено интересно е разнообразието на прилаганите орнаменти, употребени също поединично или в съчетания по няколко. Интересът към украсата на тази керамична подгрупа се засилва и от факта, че обикновената битова керамика от периода края на XII—XIV в. е слабо проучена досега.¹⁵

Стабилизирането на централната власт след възцаряването на Иван Асен II (1218—1241 г.) довежда до разширяването на държавата до предишните ѝ размери.¹⁶

Силната централна власт създава условия за икономическа стабилност в страната и за разцвет на външната и вътрешна търговия. От своя страна разрасналата се търговия довежда до съживяване на редица занаяти, измежду които е и грънчарството. На пазара се търсят по-хубави, по-качествени стоки. Това кара майсторите-грънчари в столичния град да се стараят да разнообразяват своята продукция, колкото се може повече. И понеже формите са доста консервативни, зависими силно от предназначението на съдовете, то повече разнообразие се постига при украсата и декоративните орнаменти.

Изследваният от нас масов керамичен материал доказва значително разнообразяване на видовете украса и на използваните орнаменти през периода XIII—XIV в.

С оглед на по-доброто използване на предлагания материал правим известно групиране на най-употребяваните орна-

¹⁴ Я. Николова. Средновековна кухненска керамика..., с. 165.

¹⁵ С. Георгиева. Цит. съч., с. 12 и сл.; Я. Николова. Цит. съч. и с.

¹⁶ В. Златарски. История на българската държава през средните векове, III, 1972, с. 323 и сл.

менти, които при различните видове украса при тази подгрупа на обикновената битова керамика в града са различни.

1. Излъскана украса

Тя е най-често практикувана при тази керамична подгрупа. Състои се от излъскани, прави ивици, нанесени наклонени наляво или надясно спрямо вертикалната ос на съда, на равни разстояния една от друга, доколкото това е могло да става при ръчната работа. По масовия материал личи стремежът на майстора към успоредно разполагане на излъсканите ивици.¹⁷ Често срещан вариант на излъскана украса са пресичащите се в ромбовидна мрежа наклонени, почти успоредни, прави линии. Ако последните са гъсто нанесени, ромбовете са малки и обратно — при по-рядко нанесени ивици фигурите са по-едри.

Излъсканата украса е практикувана почти при всички видове глинени съдове, тестото на които е без примеси. Изключение правят паниците и свещниците. Тази украса става характерна за средновековната обикновена битова керамика от Търновград, когато той е столица на българската държава и за страната от същото време.

Изпълнявана е при достатъчно изсъхнала повърхнина на съда, за да не остават следи от пръстите на майстора-декоратор и за да станат правилни излъсканите ивици. За направата на тези ивици е използван твърд, но гладък предмет.¹⁸ За нанасяне на излъсканите орнаменти съдът е поставян на работния диск на грънчарското колело. Ивиците следва да бъдат прави и равномерно изтеглени. Има фрагменти и съдове, по които личат неравномерно нанесени излъскани ивици, което показва несигурната ръка на декоратора.

Излъсканите ивици са нанасяни по горната и централната част на тялото. Долната част обикновено остава недекорирана. Ако излъсканите ивици слязат и надолу към дъното, допълнително те са заличавани чрез обрязване на периферния ръб на дъното с част от околната повърхнина на съда. При това обрязване се получава излъскана ивица широка от 3 до 5 см.¹⁹ Чрез нея е постигано изравняване на излъсканите ивици отдолу. Тя се явява като завършек на излъсканата украса.

Излъскани ивици се правят и върху някои плоски и пошироки дръжки на гърнета, кани или стомни. Те са вертикално полагани, на различни разстояния една от друга, като понякога се застъпват по ширина.

Излъсканата украса е най-често срещана в съчетание с

¹⁷ Понякога в работата употребяваме вместо ивици линии. В същност това са ивици, широки от 0,2 до 0,45 см.

¹⁸ Я. Николова. Цит. съч., с. 168.

¹⁹ Пак там.

врязаната, като последната заема горната част на съда. Първо се изпълнява врязаната, а после излъсканата украса. Тя е практикувана по гърнета, стомни, кани, чаши, като начинът за реализирането ѝ при различните съдове е един и същ. Известна разлика личи при подбора на мястото за нанасянето на излъсканите ивици.

Най-често те се правят по заоблената част на търбуха, нанасяни отгоре надолу и от дясно към ляво. Тази украса се практикува по-рядко при съдове с голям обем, което според нас следва да се обясни с технологически обосноваването присъствието на пясъчен примес. От царския дворец е известен голямообемнен глинен съд, декориран с излъскани ивици.²⁰ При него пясъчните зърна са рядкост, което позволява направата на излъскани орнаменти по търбуха. Фрагменти от съдове с дебела стена и излъскана украса са известни и от терасата източно от патриаршията.²¹ Прави впечатление, че излъсканите ивици при съдовете с голям обем се нанасят на по-голямо разстояние една от друга и са по-широки. Понякога те не се възприемат като украса.

Излъсканата украса се среща често и по подобни по тесното и изработката глинени съдове от други средновековни обекти в страната като Червен, Ловеч и Мелник.²²

Излъсканите ивици се възприемат като характерен белег за обикновената битова керамика от периода XIII—XIV в. Тяхното широко приложение спира към края на XIV в. и вероятно е наложено от станалите политически и икономически промени по нашите земи след идването на завоевателите. Не е изключена и една принудителна забрана по отношение на стария начин на украсяване на глинени съдове, както и на другите вещи на поробеното българско население.

Излъсканата украса се практикува още в годините на Първото българско царство пак върху съдове без примеси в глината.²³ И тогава тя се нанася по съдове със заоблена форма на тялото като кани, гърнета и стомни. Очевидно е, че търновските грънчари възраждат една старобългарска традиция по орнаментирането на битовата керамика, която вероятно е преустановена с идването на византийските завоеватели в началото на XI в.

Тази украса се практикува и от прабългарите, останали да живеят по старите места от преди разселването им през пър-

²⁰ С. Георгиева. Цит. съч., с. 40, обр. 27.

²¹ Необнародвани материали на автора.

²² По наблюдения на автора върху масовия материал от посочените обекти и от други места в страната. Тази украса личи и по материали от разкопки на някои крепости по Стара планина.

²³ Ст. Станчев и Ст. Иванов. — Некрополът до Нови пазар. 1958, с. 54, обр. 5 и 6; Л. Дончева-Петкова. Технология на раннославянската и славянобългарска битова керамика, с. 18—19.

вата половина на VII в., сега на територията на Съветския съюз. Съдове с излъскани орнаменти са известни от разкопките на Салтовското и Маяцкото градища, както и от други обекти, свързани със Салтовско-маяцката култура.²⁴

Следва да се отбележи, че паралелно с приликата в орнаментацията има и известна разлика между съдовете от IX—XI в. и тези от XIII—XIV в. Тя е доказателство за развитието на българското керамично дело. Така например съдовете от годините на Първата българска държава долу не са допълнително обрязвани, а тази операция е характерна за XIII—XIV в.

2. Врязана украса

Тя също е широко срещана при втора керамична подгрупа на обикновената битова керамика от средновековно Търново. Изпълнявана е по перваза на устието, по шийката или по плещите на тялото. За реализирането ѝ се използва елементарен инструмент-резец с остър връх. Нанасянето на врязаните линии и при тази керамична подгрупа става, след като съдовете са достатъчно изсъхнали. Съдът се полага на работния диск на грънчарското колело, резецът се забива леко в повърхността му, след което колелото се завърта. При завъртането се получава права, врязана, хоризонтална линия. По този начин се правят две, три и повече линии, но на различни разстояния една от друга. За получаване на вълниста, врязана линия е необходимо освен въртеливото движение на колелото и леко, но равномерно движение на ръката, която държи резеца. Придвижването на ръката на майстора следва да бъде на първоначално определено разстояние, за да се получава равномерно вълниста линия. Врязването на вълнисти линии изисква сигурна, тренирана ръка. Началото и края на правата и на вълнистата линия трябва да се свържат. Понякога това не се отдава, най-вече при вълнистата линия и се налага съгъстяване на извивките.

За направата на сноп от прави или вълнисти линии майсторът използва шаблон, подобен на гребен с четири или повече зъба. Ако зъбите на шаблона са гъсто разположени, линиите са близо една до друга. Обикновено гъсто врязаните линии са по-плитки и по-тесни.

Изпълнението на врязаната украса майсторът започва отгоре надолу, от перваза към шийката и плещите на съда.

Най-често срещан орнамент при врязаната украса е линията. Тя може да бъде права, вълниста или зигзаговидна, хоризонтално, вертикално или наклонено разположена. Линиите са нанасяни поединично или на групи и в различни съчетания. По

²⁴ И. И. Ляпушкин. Памятники Салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. — МИА СССР, 62, 1, 1958, с. 112 и сл., табл. XXXVI и др.

масовния керамичен материал добре личи голямото разнообразие от комбинации на врязани орнаменти.

Често срещан орнамент при врязаната украса е и ямичката. Правена е с костено, дървено или метално шило. Ямички са врязвани по дръжки с кръгло напречно сечение, където освен декоративно имат и технологично значение, като улесняват изпичането в дълбочина. Срещат се и по плещите на гърнета и стомни, като са подредени в една или две хоризонтални редици, понякога обрамчващи повесма от прави или лъкатушни, врязани линии. При дръжките ямичките винаги са вертикално подредени в една, две или три редици.

Ямички се използват и за украсяване на някои похлупаци на гърнета, кани и стомни. Там те са редени хоризонтално или вертикално. Понякога те са в радиално разположени линии от върха към основата на похлупака.

Нерядко ямички са правени и по коничните чучурки на кани и стомни. Там са редени в концентрични кръгове горе, по средата и долу при основата или пък в радиални редици.

Ямички се врязват и по шийките на стомни и кани. Ямичката като орнамент се използва още през IX—X в. от българските керамици. И тогава, наред с кръглата, прилична на точка ямичка, се срещат и такива, направени с нокъта на палеца или със зъбчато колелце.²⁵ През XIII—XIV в., в Търновград, някои ямички са правени с мидена черупка, поради което са леко дъговидно извити.

По дебелостенните съдове ямички се правят с дървен или костен нож, главно по перваза и по плещите. Вероятно освен декоративно те имат и технологично значение за по-добро изпичане на тези удебелени места.

Врязаната украса се среща често при гърнетата. Прилага се по перваза, шийката и плещите. При различните типове гърнета се срещат различни съчетания от врязани орнаменти.

При първи тип гърнета²⁶ врязаната украса е върху отвесната или фуниевидна шийка. Тя е висока от 3 до 5 см и е богато украсявана с прави, вълнисти и зигзаговидни линии, ямички и къси чертички.²⁷ Наблюдават се следните видове комбинации от врязани орнаменти по шийката на гърнета от този тип:

1. Обрамчване на шийката отгоре и отдолу с по 3 или 4 хоризонтално врязани, прави линии (обр. 1 а). При някои екземпляри отдолу има по една вълнообразна, врязана линия, а при други е обратно — отгоре имат по една врязана, вълниста линия.

²⁵ Л. Дончева-Петкова. — Българска битова керамика, с. 119; Технология на раннославянската и старобългарската битова керамика, с. 19.

²⁶ Те имат яйцевидно тяло и прав перваз. Виж: С. Георгиева. — Керамиката от двореца, с. 14, обр. 3, 1 и 2.

²⁷ Пак там, обр. 5.

2. Обрамчване на шийката отгоре и отдолу с 3 или 4 хоризонтални, прави, врязани линии, а отдолу с хоризонтална редица от къси, вертикални, почти успоредни една на друга черти — ресни (обр. 1 б). При някои фрагменти ресните са наклонени наляво, а при други надясно.

3. Обрамчване на шийката отгоре с 3 или 4 прави, хоризонтални, врязани линии, а отдолу със снопче от къси, врязани линии, наклонени наляво или надясно (обр. 1 г). Снопчетата са от по пет-шест, а някъде и от повече къси линии.

4. Разграничаване на шийката от тялото на гърнето с хоризонтална редица от ноктовидни ямички (обр. 1 д).

5. Обрамчване на шийката отгоре и отдолу със сноп гъсти, прави или вълнисти, хоризонтални, врязани линии (обр. 1 е). Последните са тесни и плитки, но са равномерно нанесени. Очевидно е, че при нанасянето им майсторът използва гребеновиден шаблон.

6. Ограничаване на шийката отгоре с вълнообразна, врязана линия, а отдолу с права, врязана линия (обр. 2 а). Има екземпляри с обратен вариант — отдолу с лъкатушната, а отгоре правата врязана линия. Този вариант е по-рядко срещан.

7. Украсяване на централната част на шийката с една зигзаговидна, врязана линия (обр. 2 б). Линията е широка и подълбока. Понякога от нея остават и след изпичането релефни следи.

8. Украсяване на горната част на шийката с врязана, вълниста линия или със зигзаговидна, а на долната част на шийката с прави, врязани, хоризонтални линии (обр. 2 в).

9. Украсяване на цялата шийка с плитки, гъсто разположени прави линии върху тях, по средата на шийката едва дълбоко врязана, вълниста линия (обр. 2 д). Правите врязани линии са правени с гребеновиден инструмент.

10. Украсяване на горната част на шийката с широка, вълниста, врязана линия, а на долната част с тесни и плитки, хоризонтални, прави, врязани линии (обр. 2 г). Единичната врязана линия по горната част на шийката е доста широка и дълбока и доминира над тесните прави линии по долната част на шийката.

11. Украсяване на горната част на шийката с по-тесни или по-широки прави, хоризонтални врязани линии, а на долната с широка, вълнообразна, врязана линия (обр. 2 е).

12. Неукрасена шийка, отделена от тялото с права, хоризонтална, врязана линия.

13. При много фрагменти от устия на гърнета от първи тип врязаната украса е комбинирана с насичане на устийния ръб (обр. 1 а, б, в, г, д).

Посочените по-горе комбинации намират паралели и по материали от царския дворец.²⁸

При втория тип гърнета²⁹ врязаната украса заема горната част на биконичното тяло, а долната е с излъскани ивици. Правата шийка, която завършва отгоре със заоблен ръб, при повечето случаи е неукрасена. Рядко по долната ѝ част са нарязани няколко тесни, прави, хоризонтални линии. По плещите на горната половина на тялото има значително разнообразие от съчетания между прави, лъкатушни, зигзаговидни и вълнисти врязани линии, понякога комбинирани и с вертикални или наклонени къси линии или ресни и ямички. По масовия керамичен материал от този тип гърнета, постъпил от разкопки в царския дворец С. Георгиева различава 29 различни подобни съчетания.³⁰ От нашето наблюдение също проличаха твърде много комбинации от врязани орнаменти при втория тип гърнета от града, но за лекота и прегледност в работата ги групираме в следните по-значими съчетания:

1. Обрамчване на горната част на тялото с два пояса от плитки, гъсто разположени, врязани, прави, хоризонтални линии, а в пространството между тях са гравирани вертикални сночета от къси, прави, успоредни, тесни и плитко врязани линии (обр. 3).

2. Обрамчване отгоре и отдолу с къси, вертикално разположени, прави, врязани линии, нанесени поединично на равни разстояния и между тях една врязана, вълниста, полегнала наляво или надясно линия (обр. 4 а).

3. Обрамчване отгоре и отдолу със сноп от плитко врязани, тесни, хоризонтални линии, а между тях сноп от плитко врязани, прави, хоризонтални линии (обр. 4 б).

4. Два реда сночета от вертикално врязани, прави, къси линии по горната част, между тях снопче от хоризонтално врязани прави линии, а най-отдолу, почти по най-издутата част на гърнето са врязани ямички, наредени на равни разстояния в хоризонтална редица (обр. 4 в).

5. Два снопа от по три или четири широки, прави, хоризонтални, врязани линии, между тях и под тях ноктовидни ямички, наредени по три в къси колонки и същевременно и в три хоризонтални редици (обр. 4 г).

6. Украса само от ямички, наредени в колонки по цялата горна част на гърнето, като отдолу са ограничени с една или две прави, врязани, хоризонтални линии (обр. 4 д).

7. Две редици от сночета врязани, прави, къси, наклоне-

²⁸ Пак там.

²⁹ Те имат биконично тяло, долната част на което е леко заоблена, а първазът на устието е почти прав, със заоблен ръб. Виж: С. Георгиева. Цит. съч., с. 15 и обр. 2, 3 и 4 на с. 13.

³⁰ С. Георгиева. Цит. съч., с. 19, обр. 8, 9 и 10.

ни наляво линии. Между тях сноп от хоризонтално положени прави, врязани линии, а отдолу хоризонтална редица от дълбоки ямички (обр. 4 е).

8. Две хоризонтални редици от малки, кръгли ямички, разположени по горната част на тялото (обр. 4 ж). Тази комбинация може да има разновидности с три или четири хоризонтални редици от ямички, гъсто наредени една до друга.

9. Хоризонтални, врязани, прави линии, с които е покрита по-голямата горна част на гърнето, а над тях една хоризонтално врязана зигзаговидна линия (обр. 4 з).

10. Две хоризонтално врязани, зигзаговидни линии, под тях сноп от прави, хоризонтални, врязани линии, а под тях ситни триъгълни ямички, наредени гъсто една до друга в наклонени наляво колонки. Отдолу има сноп от прави, хоризонтално врязани линии (обр. 4 и).

11. Сноп от хоризонтални, широки, прави, врязани линии, ограничен отгоре със зигзаговидна, хоризонтална, врязана, широка линия, а отдолу с хоризонтална редица от ямички (обр. 4 й).

12. Редуващи се снопчета от хоризонтални, врязани, прави 3 или 4 линии и вълниста, силно наклонена към ляво, врязана, широка линия (обр. 4 к).

13. Три прави, хоризонтални, врязани линии по горната част, под тях една широка, врязана, вълниста линия, а отдолу още четири прави, хоризонтални, врязани линии (обр. 4 л).

Голямото разнообразие от комбинации на врязани орнаменти показва убедително творческата работа на средновековните търновски майстори на битова керамика. Трябва да се отбележи, че това голямо разнообразие от врязани орнаменти не е характерно за по-ранната или по-късната епоха.

При третия тип гърнета³¹ врязаната украса е положена върху горната част на тялото и отчасти по шийката. Тъй като по начало този тип гърнета се срещат по-рядко и комбинациите от врязаните орнаменти при тях са по-малко. Състоят се най-вече от прави, хоризонтални, врязани линии, разположени съвсем раздалечени една от друга. При някои екземпляри върху правите врязани линии са гравирани вълнисти, но по-широки и по-рядко ситуирани. Долната част на този тип гърнета е украсявана с излъскани ивици.

По шийката на тези гърнета преобладават прави, хоризонтални, врязани линии, също широки и раздалечени една от друга. Ямички, наредени в хоризонтална редица, обрамчват отгоре и отдолу правите линии.

Често пъти шийката остава неорнаментирана. Но тази глад-

³¹ Те имат вретеновидно тяло, с леко извито навън устие, а шийката се слива незабелязано с тялото на съда: Вж.: С. Георгиева. Керамиката от двореца, с. 19.

ка, неукрасена ивица, в съчетание със завития ръб на устието, също действа естетически.

При четвърти и пети тип гърнета връзаната украса е по-слабо изявена. Освен това тези гърнета са рядко срещани сред материала в града. Врязаните орнаменти са по правата или наклонена навън шийка. Състои се от прави, хоризонтално връзани, широки линии, понякога ограничени отдолу със снопчетата къси, прави, вертикални линии или с хоризонтална редица от ямички.

Врязана украса търновските грънчари практикуват и по гърнета без дръжки. Орнаментите полагат предимно по плещите на тялото. Правят се главно прави, хоризонтални, по-широки или по-тесни, успоредни линии, нанесени с гребеновиден инструмент. От тях надолу започват излъсканите ивици.

Врязани орнаменти има и по дръжки и похлупаци на някои гърнета от глина без примеси. При дръжките преобладават правите или наклонени линии, нарязани напречно на оста. При някои екземпляри нарезите са от типа на орнамента „рибена кост“.

Врязаната украса често се практикува и при каните. Тъй като тези съдове са предназначени за консумиране на течности на трапезата, те са по-разкошно украсявани. Особено внимание се отделя на украсяването на горната част на каната, защото тя е постоянно изложена на погледна на зрителя. И тука се правят различни съчетания от връзани прави, вълнисти, зигзаговидни и лъкатушни линии, с ямички или нарезки по ръба на устието или по плещите на съда.

При каните с връзани орнаменти освен шийката и плещите търновските керамици орнаментират и дръжката, похлупака и дори чучурката. От наблюдението ни върху масовия материал от разкопките по хълма Царевец и по обнародвания материал от двореца³² установяваме следните по-интересни и по-често срещани съчетания от връзани орнаменти по шийката на каните:

1. Две вълнообразни, с наклон към дясно, връзани линии, разделени от една хоризонтална редица от елипсоидни ямички (обр. 5 а).

2. Една полегнала наляво връзана, вълниста линия, нанесена по горната част на шийката (обр. 5 б).

3. Два снопа тесни, плитко връзани, прави, хоризонтално положени линии, а между тях една по-широка, с наклон надясно вълниста, връзана линия (обр. 5 в).

4. Две наклонени към ляво вълнообразни, връзани линии по горната част на шийката, а между тях една по-широка, права, хоризонтална, връзана линия (обр. 5 г).

5. Прави хоризонтално връзани, по-широки или по-тесни

³² С. Георгиева. Цит. съч., с. 24 и посоч. литература.

линии, които заемат цялата шийка (обр. 5 д).

6. Снопче от прави, хоризонтално връзани линии и под тях една полегнала към ляво вълниста, връзана, по-широка линия (обр. 5 е).

7. Една вълнообразна, връзана линия по горната част на шийката и под нея хоризонтална редица от елипсовидни ямички (обр. 5 ж).

8. Нарези по ръба на устието, а долу, на границата между шийката и плещите на тялото са направени дълбоки, елипсовидни ямички, наредени в хоризонтална редица (обр. 5 з).

9. Две вълнисти, връзани линии, а между тях сноп от хоризонтални, прави, връзани линии, сравнително плитки, но гъсто нанесени (обр. 5 и).

Известни са още някои разновидности на горепосочените съчетания от връзани орнаменти, като в повечето случаи те са комбинирани и с друг вид украса.

При някои кани връзани орнаменти има и по долната част на тялото, непосредствено над дъното. Съвсем рядко подобни орнаменти се срещат и по сферичната част на тялото. Това са предимно ямички, наредени в една хоризонтална редица. Има и прави връзани линии, които минават по най-изпъкналата част на тялото на каната.

По чучурките на някои кани са правени малки, точковидни ямички, наредени в радиално слизащи от върха към основата редици.

При стомните връзаната украса също заема високата шийка и най-горната част на тялото. Тука тя е по-слабо изявена. Представя се от прави или вълнисти линии в различни съчетания. Връзани орнаменти се изпълняват още по дръжката, по-хлупака и чучурката на стомната. Там преобладават ямичките и късите, прави линии.

Връзаната украса в града е практикувана през периода XIII—XIV в. и по някои чаши, повтарящи формата на гърнета, кани или стомни. С връзани орнаменти се украсява горната част на чашките. При тези съдчета връзаната украса е по-често съчетавана с украса с петна от глеч или ангоба.

Доста често връзани орнаменти се наблюдават по конични глинени свещници. По-интересни комбинации от връзани орнаменти при свещниците са:

1. Концентрични връзани окръжности по долната част на конусовидното тяло. Понякога те заемат тялото изцяло, като при основата са по-големи, а към върха по-малки.

2. Връзана вълниста линия по основата на коничното тяло и под нея редица от ноктовидни ямички, която отделя тялото от основата.

3. Сноп от концентрични, връзани окръжности, по горната част на тялото и над тях ямички в радиални редици от върха към основата.

4. Сноп от концентрични, врязани окръжности, разположени по централната част на конусовидното тяло, а над тях една по-широка или по-тясна, врязана, вълниста линия (обр. 7 а).

5. Широка, почти зигзаговидна линия, врязана по централната част на тялото, а над нея и под нея сноп от по 5—6 врязани, концентрични окръжности (обр. 7 б).

6. Три хоризонтални редици от ямички, разположени съответно първата най-долу на границата между тялото и периферията, втората — по средата на тялото, а третата по горния му край, като го отделя от върха (обр. 7 в).

7. Сноп от концентрични, врязани окръжности по централната част на тялото, а под тях по една редица от ямички (обр. 7 г).

Разнообразни съчетания от врязани орнаменти търновските керамици правят и по периферията на коничните свещници. Често се срещат нарезки по периферията на основата.

Врязаната украса при голямообемните съдове се среща по-рядко. Представя се от ноктовидни ямички или нарезки и прищипвания върху допълнително залепваните релефни ленти по горната част на тялото. Понякога като граница между перваза на устието и тялото се врязва по една или две по-широки, прави линии.

Този вид украса е почти неприлагана при паниците. Понякога при тези глинени съдове с врязана окръжност се разграничава стената от дъното или от перваза.

3. Рисувана украса

В сравнение с излъсканата и врязаната украса рисуваната е по-малко практикувана. Тя се изпълнява с перо или четка, а понякога и с пръст или клечка, специално подострена за целта. Ширината на рисувания орнамент зависи от четката или другия използван инструмент, както и от желанието и възможностите на майстора-декоратор. Очевиден е стремежът на изпълнителите орнаментите да са еднакво широки и симетрични, но има съдове и фрагменти, които показват неуверената ръка на декоратора.

Рисува се с бяла ангоба или с безцветна глеч. Най-често се срещат линеарните и геометричните орнаменти. Изпълняват се прави и вълнисти линии, кръгове и полукръгове, дъги, спирали, елипси и полуелипси, както и отделни петна с неправилна форма.

Рисуваните орнаменти понякога са върху врязаните или по излъскани ивици. Този факт дава възможност да се установи, че в Търновград грънчарите първо изпълняват врязаната, после излъсканата и след това рисуваната украса, ако те са приложени комбинирано.

Изборът на мястото за украсяване с рисувани орнаменти зависи от конкретното предназначение на съдовете. Рисувани орнаменти са предимно по шийката, плещите, похлупака и чучурката на гърнета, кани, стомни и чаши.

По гърнетата рисувани орнаменти се срещат по-рядко и са предимно върху похлупака. Това са прави или вълнисти линии или малки, недобре затворени кръгове, вътре центрирани с по едно бяло петно.

При каните и стомните рисуваната украса намира по-често приложение, като преобладават следните комбинации от рисувани орнаменти:

1. Малки, неправилни кръгове, вътре с по пет или шест петна (обр. 7 а), нанесени поединично или в хоризонтален пояс, като под тях и над тях са рисувани къси, прави, наклонени на една страна ивици.

2. Голяма окръжност с цяла линия и вътре в нея по-малка окръжност от петна (обр. 7 б), положени на равни разстояния едно от друго.

3. Права линия с наклон наляво или надясно и от двете ѝ страни по една линия от петна (обр. 7 в).

4. Силно издължени елипси, положени радиално с дългия си диаметър и вътре по него наредени петна (обр. 7 г).

5. Малки кръгчета и извън тях радиално нарисувани къси, прави линии (обр. 7 з).

6. Права или вълниста линия, прекарана по най-издутата част на стомната или двете заедно (обр. 7 е).

По дръжката на някои кани и стомни има по една или две вертикални ивици, често пъти върху врязани или релефни орнаменти.

Разнообразна рисувана украса има по някои чаши с форма на кани или гърнета. Изпълнявана е предимно по плещите на тялото. Преобладават окръжността и елипсата или половинки от тях. Някои окръжности са точкувани, а други са разделени с по два перпендикулярни диаметъра. Разбира се, при чашите не липсва и линията, но тук тя е къса и е рисувана на границата между шийката и тялото.

Интересно е изрисувана една чаша от терасата източно от патриаршията. Майсторът разделя тялото на четири равни части с по една широка, вертикална линия. Всяка от тях е орнаментирана с полукръгове, петна и къси, косо положени линии.

При паниците рисуваната украса е рядкост. Има прави линии, които слизат от перваза към дъното, понякога с наклон към ляво или към дясно. При някои екземпляри рисувани орнаменти с бяла ангоба има и по вътрешната повърхнина. Цяла запазена панца с рисувана украса по вътрешното лице, засега, не е известна от чертите на Търновград. Може би въпросните фрагменти да са от съд, подготвян за художествена украса (рисувана).

По голямообемните съдове рисувана украса не е практикувана, тъй като те или са вкопавани в земята или стоят в избите и складовете и не са открити за погледа на зрителя.

Рисувана украса българските гърнчари правят още през периода IX—X в. Тогава също използват бяла ангоба или безцветна, а понякога и зелена глеч.³³

Съдове от периода XIII—XIV в. с рисувана украса са известни от други места в страната и се отличават с подобно изпълнение.³⁴

4. Релефна украса

Този вид украса е по-рядко срещана сред масовия битов керамичен материал от тази подгрупа на обикновената керамика и почти винаги е в съчетание с друга някаква украса или пък с няколко едновременно. Орнаментите се правят отделно от подобно тесто и се апликират към лицевата повърхнина на съда, като се притискат на места с пръст. От притискането релефната лента, най-често срещаният орнамент при голямообемните съдове, или сферичната пъпка, леко се сплескват и загубват първичната си форма. Лентата става прищипана, прилична на усукан шнур.

Релефни орнаменти има по голямообемни съдове, по кани, стомни, чаши, похлупаци на гърнета и конусовидни свещници.

При големите съдове релефните ленти се залепват предимно на хоризонтални пояси, по най-издутата или по горната част на тялото, така че да се виждат добре. Рядко има вертикално залепени ленти. Те са къси и се явяват като отклонение от хоризонтално апликираните.

При гърнетата релефната украса е от сферични пъпки, налепени по похлупака, кръстовидно, в радиални редици или по периферията.

Почти винаги релефните орнаменти при гърнетата са в съчетание с друг вид украса. Релефни пъпки се лепят и по лицевата част на някои плоски дръжки на гърнета. Понякога пъпките, наредени във вертикална редица, се редуват с дупки, също вертикално подредени.

Релефната украса при каните и стомните е главно по чучурката, шийката и дръжката. При някои стомни пъпки се лепят и по горната част на сферичното тяло. По шийката на някои кани и стомни има апликирани тънки, релефни ленти. Обикновено една подобна лента разграничава шийката от тялото на стомната или на каната. Правят се и разграничителни релеф-

³³ Л. Дончева-Петкова. Технология на раннославянската и старобългарската битова керамика, с. 20.

³⁴ И. Чангова. — Средновековното селище над тракийския град Севтополис (XI—XIV в.). 1972, с. 62, обр. 50, 6.

ни, често пъти с остър ръб издатъци по шийката или по горната част на тялото.

Релефната украса при каните и стомните е в съчетание с излъскана или врязана украса, а понякога и с двата или с други някакви видове декорация.

Съвсем рядко има конусовидни, остри издатъци, лепени по тялото на малки стомни и чаши, прилични на гърнета. Редени са симетрично и предават вид на съда на настръхнал таралеж. С подобна украса е една частично запазена стомна от двореца.³⁵

Релефни орнаменти се апликират и на чаши, които приличат по форма на гърне, стомна или кана и по някои конични свещници. При чашите се поставят пъпки по дръжката и плещите, а при свещниците — кръгове, по периферията на основата или радиално по конусовидното тяло.

Релефният орнамент се знае от българските грънчари още в IX—X в.³⁶ По време на византийското владичество неговата употреба е изоставена, за да се възроди отново през времето на Търновското царство. След падането на българската държава и нейната столица под османска власт релефната украса пак е изоставена, за да се появи едва през епохата на Възраждането.³⁷

Към релефната украса отнасяме и някои скулптурно моделирани чучурки на кани и стомни. Безспорно те внасят известно разнообразие в цялостната декорация на съда. Интересна е една чучурка от стомна от терасата източно от патриаршията оформена като еленова глава.³⁸

5. Украса с глеч

Глечта българските керамици познават още от Първото българско царство.³⁹ И тогава те я използват като материал за довършване на технологичния процес при художествената битова керамика и като средство за допълване и разнообразяване на украсата по обикновената битова керамика. През XIII—XIV в. тази стара българска традиция се възстановява. И сега, както през IX—X в., се използва предимно оловната глеч.⁴⁰

Украсяването с глеч става или чрез цялостно обливане или

³⁵ С. Георгиева. Цит. съч., с. 25, обр. 12, 1.

³⁶ Л. Дончева-Петкова. Технология на..., с. 19.

³⁷ Г. Бакърджиев. — Керамиката в България. 1965, с. 31, обр. 89—93 и обр. 96 и 100.

³⁸ Т. Овчаров. Средновековна битова керамика от терасата източно от патриаршията на Царевец. — Аспирантски сборник на ВТУ, V, кн. 2, 1979, с. 9, обр. 4.

³⁹ Л. Дончева-Петкова. Технология на..., с. 20.

⁴⁰ Пак там, с. 23.

потопяне на по-малките съдчета или чрез напръскване с отделни капки. Последните се нанасят с перо или четка, предимно по шийката и плещите на съдовете. Изцяло са обливани малки паници и чаши, като обикновено глечта се нанася по вътрешната повърхнина, където има технологично предназначение, а по външната, с чисто декоративно значение.

Паници с подобна украса са известни от двореца на българските царе на Царевец.⁴¹

При каните и стомните търновските грънчари през XIII—XIV в. нанасят безцветна глеч само по перваза на устието, по чучурката и дръжката. При някои екземпляри с глеч украсяват и шийката, както и някои похлупаци, предимно на стомни.

При грънетата с глеч покриват само устийният ръб, а по плещите на тялото напръскват отделни, безформени, различно големи петна. Петна има и по някои дръжки, а други са изцяло покривани с безцветна или зелена глеч.

По големите съдове за съхраняване на храни и течности в Търновград не се практикува украсяване с глеч.

Освен чрез поливане и напръскване на петна, понякога са правени с перо или четка и някои неправилни геометрични фигури като окръжност, полукръг, дъга, полуелипса и други също с безцветна или зелена глеч.

6. Украса чрез ангобиране

Сред масовия фрагментиран материал от подгрупата на обикновената битова керамика без примеси в тестото има фрагменти от съдове, покрити отвън изцяло с бяла ангоба. От двореца са известни чаши-бокали, с цилиндрична форма и плоско дъно без столче, също изцяло покрити с ангоба.⁴² Видно е, че средновековните търновски грънчари, с декоративна цел, практикуват покриване на някои съдове, отвън, с ангоба. Последната, както е известно, е фино промита глина, чиито малки частици запълват порите на изсушения глинен съд и не позволяват на водата и другите течности да проникват в тях. Освен подобно, функционално, положената ангоба има и декоративно значение. Това е по-сигурно при външно нанесената ангоба. Прави впечатление, че ангобираните глинени съдове не се отличават с друга някаква орнаментация, което подкрепя предположението ни, че ангобата има и значение на украса.

Чрез ангобиране са украсявани предимно паници, чаши и бокали. Ангобата се нанася върху малкообемните съдове чрез потопяване в друг, разлат, голям съд с ангоба. При съдове с по-голям обем ангобата майсторът нанася с четка или перо или

⁴¹ С. Георгиева. Цит. съч., с. 39.

⁴² Пак там, с. 38—39, обр. 23.

чрез поливане, при което се получават различни потничания, които допълват и разнообразяват украсата.

Ангобата се полага върху добре изсушен съд, след което украсеният съд се оставя да изсъхне отново и чак тогава се подава за изпичане. След печенето ангобата се свързва механически с глината и остава трайно върху повърхността на съда.

Търновските майстори-керамици от XIII—XIV в. използват предимно бяла ангоба. Рядко се срещат фрагменти от съдове с кремава ангоба. Те продължават традицията за ангобиране на глинени съдове положена още през периода IX—X в.⁴³

7. Комбинирана украса

Посочените по-горе шест вида украса, практикувани при обикновената битова керамика без примеси в глината, рядко се употребяват поединично. В повечето случаи те се прилагат по два или три вида заедно. Затова може да се отбележи, че комбинираната украса се среща най-често при тази керамична подгрупа на Столичния Търновград.

По масовия керамичен материал констатираме следните по-често срещани комбинации от украси:

1. Комбинация между врязана и излъскана украса. Прилагана е върху гърнета, кани, стомни, чаши и по-рядко при съдове с голям обем. Врязаните орнаменти обикновено са по перваза, шийката или плещите на съда, а излъсканите ивици по долната част. Тази комбинация се практикува от българските керамици още през IX—X в., също върху съдове от глина без примеси.⁴⁴ По време на византийското владичество украсяването чрез излъскване на повърхността се изоставя, с което се преустановява и въпросната комбинация. През годините на Втората българска държава в Търновград и другаде, тя се практикува твърде нашироко. Рядко се срещат съдове в града, по които да липсват врязани и излъскани орнаменти. С падането на града под османска власт постепенно излъсканата украса се изоставя, а с това и комбинацията.

2. Комбинация между излъскана и рисувана украса. Прилага се най-вече по кани, стомни и чаши и рядко по гърнета. И при нея излъсканите ивици заемат средната и долна част на тялото, а рисуваните орнаменти са по плещите на тялото и шийката.

Стратиграфските наблюдения показват нейната широка употреба през втората половина на XIII и през целия XIV в.

⁴³ Л. Дончева-Петкова. Ранносредновековни ангобирани съдове. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 18 и сл.

⁴⁴ Ж. Вържарова. Славянски и славянобългарски селища и некрополи по българските земи от края на VI—XI в., с. 131, обр. 90, с. 161, обр. 108 и 109.

3. Комбинация между излъскана и релефна украса. Среща се по голямообемни съдове, стомни, кани и рядко по гърнета. Релефните орнаменти се апликират по горната, а излъсканите ивици по долната част на съдовете. Тази комбинация е сравнително по-рядко срещана по масовия материал от Търновград.

4. Съчетаване на врязана, излъскана и рисувана украса. При тази тройна комбинация врязаните и рисуваните орнаменти се изпълняват по перваза, шийката и плещите на съда, а излъсканите ивици са винаги по тялото. При нея първо се изпълнява врязаната, после излъсканата и накрая рисуваната украса. Среща се по кани, стомни и чаши с подобна форма или прилични на гърнета.

5. Комбинация между излъскана украса и украса с глеч. Изпълнява се по гърнета, стомни, кани и чаши. Петната от глеч или другите орнаменти изпълнени с глеч са горе, а излъсканите ивици — долу.

6. Комбинация между врязана украса и украса с глеч. Практикува се по гърнета, кани, стомни и чаши, както и по глинени свещници с конично тяло и по похлупаци за горните съдове. И двата вида орнаменти се изпълняват по горната част на съда. Това съчетание в материала от В. Търново и специално по този от Царевец е често срещано. Прилага се през XIII и XIV в.

7. Срещат се съдове и фрагменти, украсени с врязани и рисувани орнаменти. Те са предимно от кани, стомни и чаши.

8. Тройна комбинация от врязана, излъскана и релефна украса също се среща по кани, стомни, гърнета и големи съдове, но сравнително по-рядко. По стратиграфски наблюдения тя е по-често практикувана през XIV в.

9. Тройна комбинация от врязана и излъскана украса с украса с глеч също рядко се среща и е прилагана пак по кани, стомни и чаши. Разпределението на различните орнаменти е както при другите двойни и тройни комбинации.

10. Интересна е сложната комбинация между врязана, излъскана и релефна украси, с украса с глеч. При нея излъсканите ивици са на традиционното си място — издутата част на търбуха, а останалите по горната част на съда. Прилага се по кани, стомни и чаши.

11. Рядко практикувана е и четворна комбинация между врязана, излъскана и рисувана украса и такава с глеч. И тя е правена върху кани, стомни и подобни на тях чаши. Разположението на различните орнаменти е както при горните съчетания.

По масовия фрагментиран, битов керамичен материал личат още комбинации между две или повече украси, но те са рядко срещани и не са характерни.

Голямото разнообразие от съчетания на два и повече вида украса убедително доказва постиженията на търновските

средновековни грънчари при декорирането на глинени съдове от групата на обикновената битова керамика без примеси, създавана в града през XIII—XIV в.

Направеният анализ на различните, характерни комбинации, потвърждава творческата работа на търновските грънчари в тази насока. От друга страна, разнообразяването на украсата на обикновените глинени съдове доказва нараслите изисквания на обитателите на столичния град през XIII—XIV в.

Цели съдове и фрагменти от такива от подгрупата на обикновената битова керамика без примеси в тестото, с горепосочените видове украса и орнаменти, са известни освен от проучените от автора обекти на хълма Царевец⁴⁵ още от двореца,⁴⁶ Болярското жилище,⁴⁷ от разкопките покрай югозападната крепостна стена на хълма Царевец,⁴⁸ от южната напречна крепостна стена,⁴⁹ от разкопките в двора на църквата „Св. Димитър“ в квартал „Асенов“⁵⁰ и от други обекти в града.⁵¹

Подобни материали са намерени при Южната порта на Вътрешния град на старата столица Преслав,⁵² при Голямата пещера край с. Мадара, Шуменски окръг,⁵³ в Шуменската крепост,⁵⁴ в Лясковец,⁵⁵ Чермен,⁵⁶ Ловеч,⁵⁷ Враца,⁵⁸ нос Чиракман

⁴⁵ От автора са проучени обектите № 3 А (тераса източно от патриаршията), обект № 18 (югозападния склон под патриаршията) и обект № 22 на западния склон на хълма Царевец.

⁴⁶ С. Георгиева. Керамиката от двореца, с. 12 и сл.

⁴⁷ Проучено от доц. Я. Николова с участието на автора през 1966 и 1967 г.

⁴⁸ Материалите ми предоставиха н. с. В. Вълв и н. с. И. Алексиев, за което им благодаря.

⁴⁹ Я. Николова и Н. Ангелов. Южна напречна крепостна стена на Царевец. — ИОМТ, Вн, кн. 2, 1964, с. 38—40, обр. 9.

⁵⁰ Разкопките са извършени под ръководството на доц. Я. Николова, на която изказвам благодарност за предоставените ми материали.

⁵¹ Я. Николова. Две нови жилища в подножието на хълма Момина крепост във Велико Търново. — ИОМТ, кн. IV, 1968, с. 60 и сл., обр. 6; Я. Николова и Н. Ангелов. Средновековен квартал на хълма Момина крепост, с. 38, обр. 7; Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост. — ИОМТ, II, 1964, с. 23 и сл., обр. 8. Подобни материали ми предоставиха Хр. Нурков и Ат. Писарев от ОИМ — В. Търново и някои колеги от Филиала на АИМ — В. Търново, ръководили археологически разкопки на хълма Царевец, за което им благодаря.

⁵² Я. Николова. Средновековна кухненска керамика от Южната порта в Преслав, с. 163 и сл. и посоч. литература и образци.

⁵³ Р. Попов. Сондажи и разкопки в Голямата пещера през 1922 г. — Сб. Мадара, кн. I, С., 1934, с. 195.

⁵⁴ В. Антонова. Новооткрити църкви в Шуменската крепост. — ИОМШ, V, Вн, 1972, с. 22 и посоч. образци.

⁵⁵ П. Славчев. Стари селища и находки в землището на град Лясковец. — ИОМВТ, V, Вн, 1972, с. 46, обр. 12 е—к.

⁵⁶ С. Георгиева и В. Димова. Църква № 2 в средновековния град Червен. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 82, обр. 16.

⁵⁷ И. Чангова. Разкопки на Ловешката крепост. — Археология, VIII, 1966, кн. 2, с. 36.

⁵⁸ С. Георгиева и Д. Бучински. Предварителни проучвания на

край Каварна,⁵⁹ от средновековното селище над тракийския град Севтополис,⁶⁰ крепостта „Калето“ край с. Крън, Старозагорски окръг,⁶¹ от някои крепости по южните склонове на Стара планина⁶² и в Родопите,⁶³ както и от други проучвани чрез разкопки средновековни обекти в страната.⁶⁴

Съдове с подобен състав на глината и с подобна украса са известни още от някои обекти в югоизточните райони на СР Румъния⁶⁵ и от средновековния град Херсонес.⁶⁶

средновековното селище до град Враца. — ИАИ, XXII, 1959, с. 345 и сл. и посоч. образци.

⁵⁹ М. Мирчев, Г. Тончева и Д. Ил. Димитров. Бизоне — Карвуна. — ИВАД, XIII, 1962, с. 70, табл. VI, 1—6.

⁶⁰ Я. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис, с. 55, обр. 45 и с. 62, обр. 50, 6.

⁶¹ Т. Овчаров. Средновековната крепост „Калето“ край с. Крън, окръг Старозагорски. — Археология, 1978, кн. 3, с. 41 и сл.

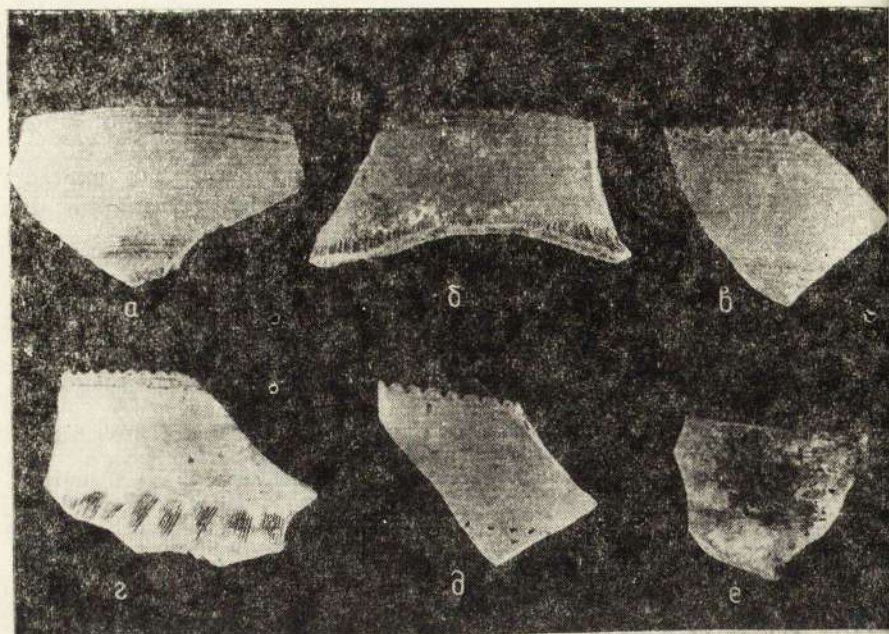
⁶² А. Попов. Старопланинската укрепителна система за защитата на средновековния Търновград. — ИОМВТ, Ви, кн. V, 1972, с. 89, обр. 38, с. 73, обр. 9.

⁶³ Д. Цончев и арх. Ст. Стоилов. — Асеновата крепост. Пд, 1960, с. 37; С. Георгиева и Н. Гиздова. Средновековната крепост Цепина. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 48 и сл., обр. 10.

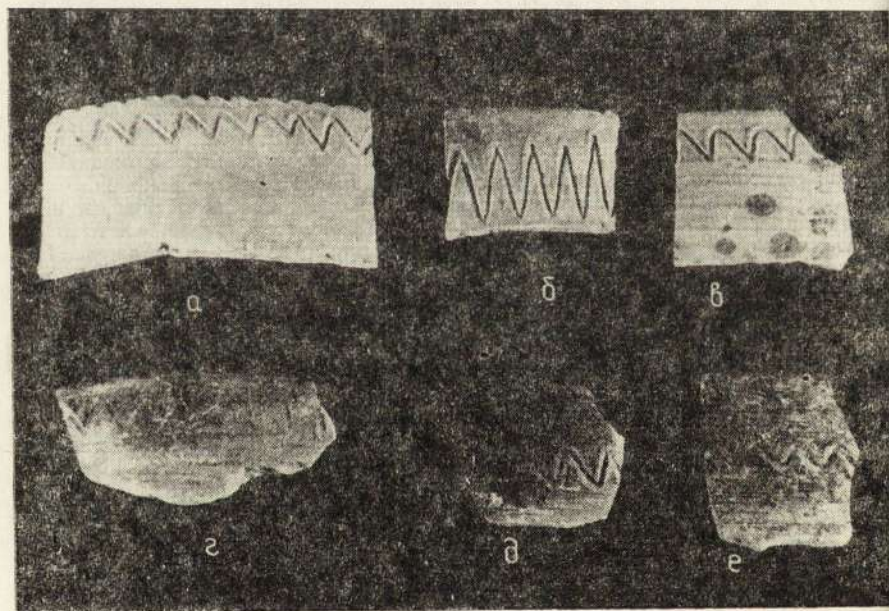
⁶⁴ И. Керкелов. Археологически находки от Разложко. — МПК, XIII, 1973, кн. 2, с. 11, обр. 1; А. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. — ГСУ, ФИФ, LIII, 1959, с. 432 и сл.; В. Вълков. Разкопки на Калето в град Свищов. — Археология, IV, 1962, кн. 4, с. 11—12, обр. 9; И. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. — ИБАД, VII, 1919—1920, с. 110 и сл. и посоч. образци; Д. Димитрова. Българската крепост „Камъка“ край Оряхово на Дунава. — МПК, X, 1970, кн. 3, с. 12; Д. Аладжов. Крепостта при с. Минерални бани, Хасковски окръг. — Родопски сборник, II, 1969, с. 249 и сл.; М. Станчева и Л. Дончева-Петкова. Средновековна битова керамика от Ескуе при с. Гиген. — Археология, XIV, 1972, кн. 2, с. 29, Подобни материали са събрани от автора при теренни проучвания по землищата на някои селища по долината на р. Янтра, западно от гр. В. Търново.

⁶⁵ Цели съдове и фрагменти с подобна украса ми предостави ст. н. с. Петре Дякону от разкопките в крепостта Пъкуюл луй Соаре, както и от други разкопки в градовете Гюргево, Зимница и Куртеа де Аржеш. Подобни материали ми предостави Силвия Бараска от Ени Сала (Сев. Добруджа). Материалите не са обнародвани, за което благодаря на двамата румънски колеги.

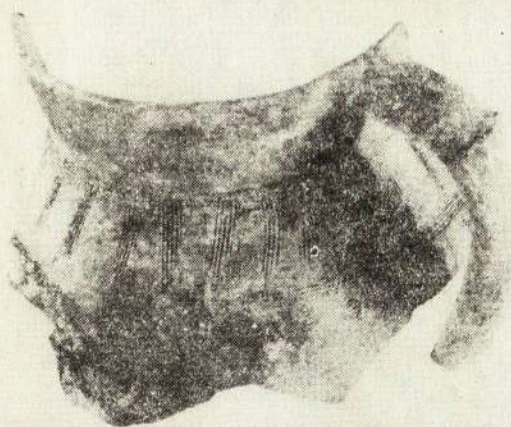
⁶⁶ А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.). — МИА СССР, 17, М.-Л., 1950, с. 228 и сл.

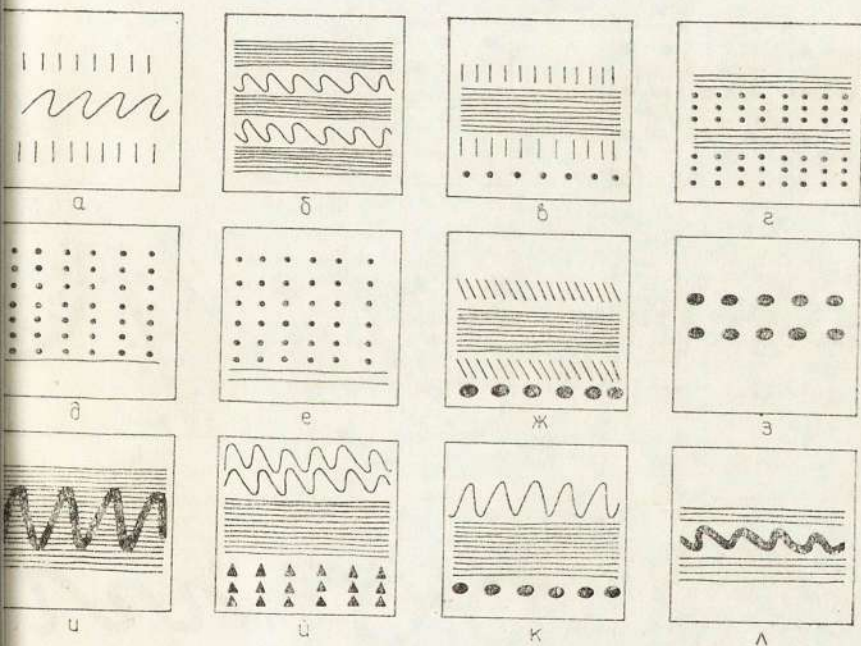
Обр. 1

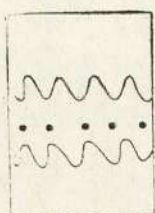
Обр. 2

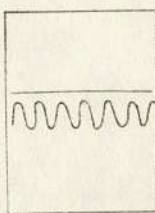
Обр. 3

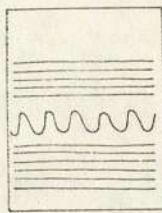
Обр. 4

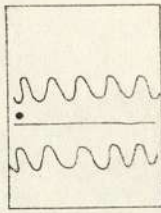
а

б

в

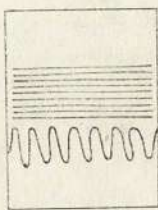
г

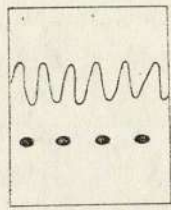
д

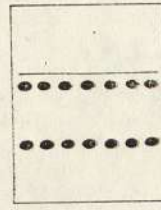
е

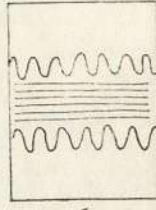
ж

з

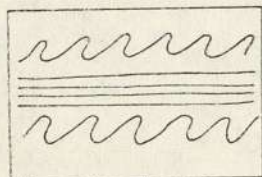

и

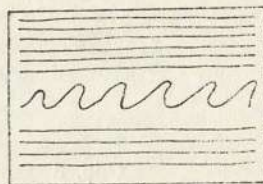

й

Обр. 5

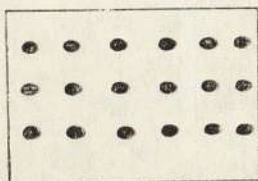

а

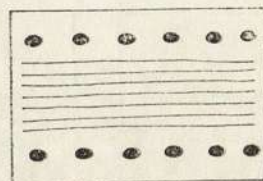

б

Обр. 6

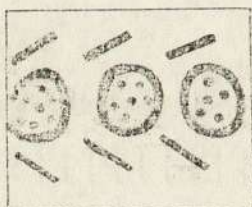

в

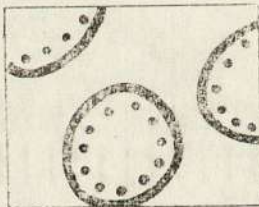

г

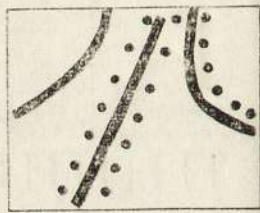
Обр. 7

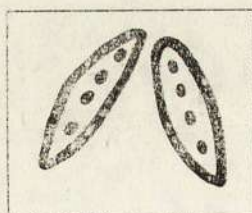
а

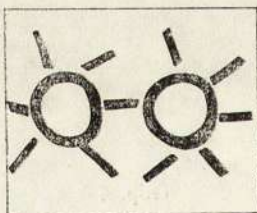
б

в

г

д

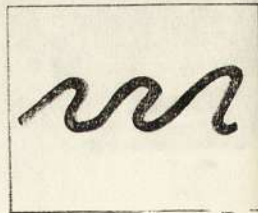

РИСУНОК ОБЫКНОВЕННОЙ БЫТОВОЙ КЕРАМИКИ СРЕДНЕВЕКОВОГО ТЫРНОВО

Тодор Овчаров

Резюме

Предметом данного исследования является рисунок обыкновенной бытовой керамики средневекового Тырново.

При разработке вопроса автор использовал материалы, найденные при раскопках на холме Царевец и в других частях города.

Керамика в зависимости от состава теста делится на две основные подгруппы — с примесами и без них. Для каждой из этих подгрупп рисунок рассматривается отдельно и указываются общие и отличительные черты. В этом плане больше места отводится обыкновенной бытовой керамике без примесей, которая типична для XIII—XIV веков.

Особенности рисунка рассматриваются не сами по себе, а в связи с технологическим процессом. При этом подчеркивается момент и способ реализации рисунка. С точки зрения технологии отмечено несколько типов рисунка. При рассмотрении каждого типа учитывался вид посуды, на которую наносился рисунок. Автор подчеркивает тот факт, что в те времена форма, объем и рисунок были тесно связаны с предназначением сосудов.

Приводятся сравнения с аналогичными материалами, найденными в других местах нашей страны и за границей. В конце статьи делаются некоторые выводы об отдельных видах рисунка.

ORNEMENT DE LA CERAMIQUE USUELLE DU TIRNOVO MEDIEVAL

Todor D. Ovtcharov

Résumé

L'ornement de la céramique usuelle du Tirnovo médiéval (12e — 14e s.) fait l'objet de la présente étude. La question est traitée d'après des matériaux de la colline de Tzarevetz, découverts et étudiés par l'auteur, d'après les matériaux publiés sur les récipients en argile ou les fragments trouvés dans d'autres régions ou d'après des matériaux trouvés dans les limites de la ville, les études sur lesquels ne sont pas encore publiées.

Le matériel céramique d'après la composition de la pâte se divise en deux groupes — avec ou sans mélanges. On étudie l'ornement pour chacun de ces groupes en indiquant les traits communs et les traits particuliers. Une attention importante est réservée à l'ornement de la céramique usuelle sans mélanges qui est caractéristique pour la période du 13e au 14e s.

On n'étudie pas l'ornement en soi mais en rapport avec le procès technologique en soulignant le moment et le mode de sa réalisation. On traite des types d'ornement suivant: poli, entaillé, peint, verni, engobé et combiné. Chacun de ces types est étudié d'après les récipients sur lesquels il est appliqué, ce qui souligne le fait qu'au Moyen âge la destination des récipients détermine leur forme, leur grandeur et leur ornement.

On fait des parallèles avec matériaux semblables d'autres régions du pays ou de l'étranger pour arriver, à la fin, à certaines conclusions sur les différents types d'ornement.

ЙОРДАН АНДРЕЕВ

МАГДА ГЕОРГИЕВА ХРИСТОДУЛОВА

MISSISSIPPI HARMON

MISSISSIPPI HARMON

На 30. XII. 1979 г. при автомобилна катастрофа трагично загина Магда Георгиева Христодулова, старши асистент по средновековна българска история при ВТУ „Кирил и Методий“. Тя е родена на 15. I. 1946 г. в гр. Пловдив, където завършва руска гимназия с отличен успех. През 1966 г. записва история във Великотърновския университет. Завършва висшето си образование (като задочник) през 1971 г. и в продължение на две години учителствува в гр. Попово. През 1973 г. постъпва като асистент по средновековна българска история във ВТУ „Кирил и Методий“, а от 1977 г. — е старши асистент.

Неочакваната ѝ смърт сложи край на една перспективна научна кариера. Известна е старата истина, че за реализирането на един учен в областта на българското средновековие се изисква продължително време: то е необходимо както за натрупване на голям обем от знания, така и за тяхното систематизиране. Към това трябва да прибавим и толкова необходимата за медиевиста филологическа подготовка, която изисква добро познаване на стари и модерни езици. Този пръв етап в работата на историка е подготвителен: едва след продължителното му преминаване могат да се очакват първите значителни резултати. За съжаление М. Христодулова почина в началото на този етап. Това трябва да се има пред вид при преценката на нейното скромно научно наследство.

В своите изследвания М. Христодулова не можа да излезе извън традиционния схематизъм, характерен за всеки млад изследовател. Тази констатация важи с особена сила за първите ѝ публикации, в които се чувства една неувереност, неточно поставяне и разрешаване на проблемите. Това проличава най-вече в изследването ѝ за политическата дейност на патриарх Евтимий.¹ Като отбелязваме положителните достойнства на тази разработка, на първо място ще посочим предположението на Христодулова, че Евтимий застанал на патриаршеския трон не през 1371 г., както е прието за сега, а през следващата 1372 г.² Твърдението е защитено с достатъчен доказателствен материал, а това свидетелствува, че М. Христодулова притежаваше добри качества на изследовател. В същото изследване са прихрани и някои други моменти от живота на последния търновски патриарх, които дават ясна представа за неговата об-

¹ М. Христодулова, Из живота и обществено-политическата дейност на патриарх Евтимий, ИП, 5—6, 1977, с. 237—249.

² Пак там, с. 241.

ществено-политическа роля. Като пример ще отбележим вярното твърдение, че за Евтимий „сихазмът представлявал не толкова спасително учение, колкото действителен смисъл на народното самосъзнание“³. В този смисъл е оценена и ролята на църквата в годините, предшествуващи тюрското завладяване в България: след като царската институция изчерпала възможностите за обединяването на българския народ, единствено църквата начело с патриарх Евтимий представлявала онази сила, която била в състояние да играе някаква организираща и охранителна роля.⁴

Нов момент в изследователската дейност на М. Христодулова бележат проучванията ѝ върху ролята на жената в средновековна България. Самото насочване към този проблем трябва да се приветствува като положително явление — то издава верен изследователски усет към новите насоки на съвременната медиевистика. Още Маркс беше отбелязал важното място на жената в общественото развитие. „Всеки, който що-годе е запознат с историята — пише Маркс — знае, че великите обществени поврати са невъзможни без женски фермент. Общественият прогрес може да бъде точно измерен по общественото положение на женския пол.“⁵ В нашата историография се наблюдаваше едно изоставане при разрешаването на тези въпроси. И във връзка с това справедливо ще бъде ако признаем, че на М. Христодулова принадлежи правото на пионер при поставянето и разработването на проблемите, свързани с мястото и ролята на жената в средновековна България. В работата ѝ върху тази тема трябва да отбележим още един съществен момент. Тя започна с конкретни изследвания върху съчиненията на онези старобългарски книжовници, които между другото поставят и някои въпроси за жената в средновековното българско общество. Тук ще посочим статиите за социално-етичните възгледи на Йоан Екзарх за жената⁶ и възгледите на патриарх Евтимий за брака. На основата на конкретен анализ на съчиненията на тези книжовници Христодулова достига до правилния извод, че при Йоан Екзарх се наблюдава известен пробив в тогавашното традиционно отношение към жената: на първо място то се изразява в „едно похуманно и по-реалистично отношение към женския индивид“. В същия смисъл е позицията на патриарх Евтимий по отношение на тази тема — морално-етичните му възгледи надхвърлят рамките на църковния канон: „Евтимий съумя-

³ Пак там, с. 242.

⁴ Пак там, с. 243.

⁵ К. Маркс, Ф. Енгелс, Съчинения, т. 32, с. 487.

⁶ М. Христодулова, Социално-етичните възгледи на Йоан Екзарх за жената и брака, под печат в сб. „Йоан Екзарх — Български“.

ва да въведе жената като пряк участник в мобилизацията на народните сили.⁷

Във връзка със същата тема трябва да отбележим и работите на Христодулова за титлите и регалиите на българската царица през Средновековието, нейните права върху престола, наместата ѝ в политическия живот.⁸ Тези въпроси и по друг повод са спирали вниманието на изследователите — предимно във връзка с конкретното историческо събитие, на основата на нумизматичен материал или пък на базата на данните, които могат да се почерпят от образците на старобългарското изкуство. Изследването на Христодулова има подчертано обобщаващ характер, въпреки че част от проблемите не са достатъчно изяснени. Налице е един сравнително сполучлив опит за определяне ролята на българската владетелка в политическия живот, особено в случаите, когато е стояла начело на регентския съвет, спецификата на нейната титулатура и оттук — възможностите за очертаване обема на нейните правомощия.

Безспорно най-голям интерес в изследванията на М. Христодулова върху тази тема е студията ѝ върху положението на жената в средновековна България.⁹ Според нейните планове това трябваше да бъде основната част от кандидатската ѝ дисертация. За разлика от посочените по-горе изследвания, които имат частен характер, тук е направен опит за едно детайлно навлизане в същността на проблема, подробно са разгледани въпросите, свързани с правния статут на жената, нейната социална и политическа активност, миросглед, форми на обществено съзнание и т. н. Комплексното изследване на проблема сочи точното и важно място на „женския въпрос“ в нашата историопис, неговата значимост, фактът, че без правилното му разрешаване представите ни за българското средновековие няма да бъдат нито пълни, нито завършени. Наистина и тук част от въпросите не са изследвани до край, личи една преднамереност при работата с конкретния изворов материал, на места се забелязват увлечения, които водят до прибързани изводи. Но като пръв опит при изследването на този въпрос студията на М. Христодулова представлява несъмнен интерес.

За да завършим творческия портрет на М. Христодулова трябва да се спрем и върху преподавателската ѝ работа. В продължение на седем години тя водеше упражненията по средновековна българска история със студентите второкурсници, четеше лекции пред втора специалност (заочно обучение)

⁷ М. Христодулова, Социално-етичните възгледи на Евтимий Търновски за жената и брака, отразени в посланието му до угровлахийския митрополит Антим, под печат в Сб. „Търновска книжовна школа“, т. II.

⁸ М. Христодулова, Титул и регалии българской владетельницы в эпоху средновековья, *Etudes balkaniques*, 3, 1978, с. 141—148.

⁹ М. Христодулова, Социално-правното положение на жената в средновековна България, ТВТУ „Кирил и Методий“, т. XVIII (под печат).

и пред гражданската аудитория на Велико Търново. Едно сравнение между нейната научно-изследователска и преподавателска работа ще трябва да ни убеди в достойнството на последната. С много любов и всеотдайност, с голямо разбиране и задълбоченост, със своята вискателност и настойчивост, тя успяваше да въведе своите студенти в проблемите на средновековната история. Ритъмът на нейните упражнения беше просто завладяващ; тя притежаваше толкова необходимите качества на импровизатор, които са крайно необходими при воденето на семинарните упражнения. Голямата цел на преподавателската ѝ работа беше да създаде и възпита мислещ тип студент — онзи „идеален“ студент, който с помощта на фактите и аргументацията, чрез анализа и обобщенията да започне първите си стъпки в българската история, да се оформи като истински историк и педагог, като бъдещ изследовател и голям патриот-интернационалист. Тъкмо в упоритото преследване на тази голяма и благородна цел са нейните истински заслуги.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ НА МАГДА ГЕОРГИЕВА ХРИСТОДУЛОВА

1. „За някои атенстични тенденции в средновековна България“, Аспирантски сборник на ВТУ, 2, 1974, с. 387—401.
2. „Кавхан Исбул“, Аспирантски сборник на ВТУ, 3, 1976, с. 41—53.
3. „Един незаслужено забравен труд на Р. Хиби по история на България“, Векове, 5, 1977, с. 70—75.
4. „Из живота и обществено-политическата дейност на патриарх Евтимий“, ИПр, 5—6, 1977, с. 237—249.
5. „Титул и регалии българской владетельницы в эпоху Средновековья“ (VII—XIV вв.), Etudes balkaniques, 3, 1978, с. 141—148.
6. „Le rôle joué la reine Marie dans le soulèvement d'Ivajlo“, Bulgarian Historical Review, 4, 1978, p. 60—66.
7. „Социално-етичните възгледи на Евтимий Търновски за жената и брака, отразени в посланието му до угровлахийския митрополит Антим“, Сборник „Търновска книжовна школа“, т. II (под печат).
8. „Социално-етичните възгледи на Йоан Екзарх за жената и брака“, Сборник „Йоан Екзарх — Български“, (под печат).
9. „Два ръкописа в Румънската академия на науките като източник за българската история“, Аспирантски сборник на ВТУ, кн. V, св. 2, 1979, с. 37—48.
10. „За социално-правното положение на детето в средновековната българска държава (VII—XIV в.)“, Изследвания в чест на Втората национална конференция на младите историци, В. Търново, 1979, с. 81—115.
11. „Социално-правното положение на гражданката в средновековна България“, Сборник „Българският средновековен град“ (под печат).
12. „Един неизползван извор за българското средновековие“, Сборник изследвания на Втората национална конференция на младите историци (под печат).
13. „Социално-правното положение на жената в средновековна България“. ТВТУ „Кирил и Методий“, т. XVIII (под печат).

ЦЕНА 1,35 лв.

